

પ્રાચીનકાળથી જ દિલ્લી ભારતીય રાજનીતિના કેન્દ્રમાં રહ્યું છે. 12મી સદીમાં તોમર અને ચૌહાણ રાજપૂતોના સમયમાં દિલ્લી વેપાર-વાણિજ્યનું એક મહત્વનું કેન્દ્ર હતું. 13મી સદીની શરૂઆતમાં દિલ્લી સલ્તનતની સ્થાપના થઈ. ઈ.સ. 1206થી ઈ.સ. 1526 દરમિયાન ઉત્તર ભારતના વિશાળ વિસ્તાર ઉપર શાસન કરનાર શાસકોને સુલતાન અને શાસનકાળને દિલ્લી સલ્તનત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ શાસકો મૂળભૂત રીતે તુર્ક અને અફઘાન મૂળના હતા. આ સવા ત્રણ સો વર્ષ દરમિયાન દિલ્લી સલ્તનતમાં કુલ પાંચ વંશોએ સત્તા ભોગવી જેમાં ગુલામવંશ, ખલજીવંશ, તુગલકવંશ, સૈયદવંશ અને લોદીવંશનો સમાવેશ થાય છે. દિલ્લી સલ્તનતની સાથે આપણે આ પાઠમાં વિજયનગર અને બહમની સામ્રાજ્યનો પણ અભ્યાસ કરીશું.

દિલ્લી સલ્તનતના શાસકો

ગુલામવંશ (ઈ.સ. 1206 - ઈ.સ. 1290) : ઈ.સ. 1192માં તરાઈના બીજા યુદ્ધમાં શિહાબુદ્દીન ઘોરીએ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની સામે નિર્ણાયક વિજય મેળવી દિલ્લીમાં સલ્તનતની સત્તાનો પાયો નાખ્યો. મુહમ્મદ ઘોરીના ગુલામ કુતુબુદ્દીન ઐબક મામ્લૂક વંશનો હતો. માત્ર પાંચ વર્ષના તેના શાસનકાળમાં તેણે સલ્તનત સત્તાને જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઈ.સ. 1210માં પોલો રમતાં ઘોડા પરથી પડી જવાના કારણે તેનું મૃત્યુ થયું. કુતુબુદ્દીન ઐબકના અવસાન બાદ તેનો ગુલામ અને જમાઈ ઈલ્તુત્મિશ ગાદીએ આવ્યો. તેણે સલ્તનત સત્તાને સર્વોપરી બનાવવા 'ચેહલગાન' (ચારગાન)ની સ્થાપના કરી એટલે કે 40 તુર્ક અમીરોના દળની રચના કરી. તેણે રાજધાનીનું સ્થળાંતરણ લાહોરથી દિલ્લી કર્યું. ઈલ્તુત્મિશને ગુલામવંશનો સાચો સ્થાપક માનવામાં આવે છે. પોતાના એક પણ પુત્રને સુલતાન બનાવવા યોગ્ય ન સમજતાં ઈલ્તુત્મિશે પોતાની કાબેલ પુત્રી રઝિયાને પોતાની ઉત્તરાધિકારી જાહેર કરી.

ઈલ્તુત્મિશના અવસાનના થોડા સમય બાદ તેની પુત્રી રઝિયા સુલતાના દિલ્લીની ગાદીએ આવી. જે દિલ્લીની ગાદીએ આવનાર પ્રથમ મહિલા શાસક હતી. એ સમયના ઈતિહાસકાર મીન્હાજ-એ-સીરાજ પણ સ્વીકારે છે કે, રઝિયા સુલતાના તેના બધા જ ભાઈઓમાં સૌથી વધુ કાબેલ અને સક્ષમ હતી. આમ છતાં એક મહિલા શાસનકર્તા તરીકે માન્યતા મળવી મુશ્કેલ હતી. દરબારીઓ પણ તેને સ્વતંત્ર શાસક તરીકે સ્વીકારવા રાજી ન હતા. અમીરોની સત્તાલાલસા અને સતત ચાલતા વિદ્રોહોએ તેના શાસનનો અંત આણ્યો. તેના અવસાન પછી 6 વર્ષ સુધી રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ચાલી. અમીરોએ ઈલ્તુત્મિશના પુત્ર નાસિરુદ્દીનને દિલ્લીની ગાદીએ બેસાડ્યો. 21 વર્ષના તેના શાસનકાળ બાદ તેનું અવસાન થતાં ગ્યાસુદ્દીન બલ્બન ગાદીએ આવ્યો. તેણે 'ચેહલગાન' દળનો નાશ કરી શાસનતંત્ર પરથી અમીરોની પકડને હળવી કરી. તેણે રાજાનું સ્થાન વધુ મજબૂત બનાવ્યું. બલ્બન સાહિત્ય અને કલાનો પોષક પણ હતો. 22 વર્ષના તેના શાસનના થોડા સમય બાદ દિલ્લી સલ્તનત પર ખલજીવંશની સ્થાપના થઈ.

રઝિયા સુલતાના

ખલજીવંશ (ઈ.સ. 1290 - ઈ.સ. 1320) : જલાલુદ્દીન ખલજીથી ખલજીવંશના શાસનની શરૂઆત થઈ. જલાલુદ્દીનનાં 6 વર્ષના શાસન બાદ દિલ્લીની ગાદીએ મહત્વાકાંક્ષી સુલતાન અલાઉદ્દીન આવ્યો. તેણે ઉત્તર ભારત, ગુજરાત અને દક્ષિણ ભારત પર વિજય પ્રાપ્ત કરી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. દિલ્લીમાં સ્થાયી સેનાની શરૂઆત કરી. તેણે સૈન્યના ઘોડા અને સૈનિકોની વિશિષ્ટ ઓળખ માટે 'દાગ' અને 'ચહેરા' પદ્ધતિની શરૂઆત કરી. આ ઉપરાંત ભાવ-નિયમન, બજાર-નિયંત્રણ, સંગ્રહખોરી-નિયમન જેવા વહીવટી સુધારા પણ કર્યા. અલાઉદ્દીન ખલજીના અવસાન

બાદ રાજ્યમાં અંધાધૂંધીનું વાતાવરણ રહ્યું. ખલજી રાજવંશનો અંત આણી દિલ્લીની ગાદીએથી તુગલક શાસનની શરૂઆત કરનાર ગિયાસુદ્દીન તુગલક હતો.

આટલું જાણો

અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં પ્રસિદ્ધ કવિ અમીર ખુશરો થયા, જેમણે કિરાતુલ-સદાયન, આશિકા, નૂહ વગેરે જેવી પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય કૃતિઓની રચના કરી હતી.

તુગલકવંશ (ઈ.સ. 1320 - ઈ.સ. 1414) : તુગલકવંશ દરમિયાન મુહમ્મદ-બિન-તુગલક એક પ્રતિભાવંત સુલતાન થયો. જેણે તેના સમયમાં કેટલીક યોજના અમલમાં મૂકી જેમાં દિલ્લીથી દોલતાબાદ રાજધાનીનું સ્થળાંતર, પ્રતીક મુદ્રાપ્રયોગ વગેરે જેવી યોજનાનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ મોટા ભાગની યોજનાઓમાં વ્યાવહારિકતાનો અભાવ તેમજ તબક્કાવાર અને આયોજનબદ્ધ અમલીકરણના અભાવના કારણે નિષ્ફળ ગઈ તેથી ઇતિહાસમાં આ યોજનાઓ ‘તરંગી યોજનાઓ’ તરીકે સ્થાન પામી. મુહમ્મદ તુગલકના સમયમાં આફ્રિકન મુસાફર ઇબ્નબતુતા ભારતની મુલાકાતે આવેલ મુહમ્મદ તુગલક બાદ તેનો પિતરાઈ ભાઈ ફિરોજશાહ તુગલક ગાદીએ આવ્યો. ફિરોજશાહ તુગલકના અવસાન બાદ તૈમૂર લંગે દિલ્લી પર આક્રમણ કર્યું (ઈ.સ. 1398-99). જેથી સત્તાના પાયા હચમચી ગયા અને તુગલક-સત્તા મર્યાદિત બની.

સૈયદવંશ (ઈ.સ. 1414 - ઈ.સ. 1451) અને લોદીવંશ (ઈ.સ. 1451 - ઈ.સ. 1526) : તુગલકવંશના શાસનના અંત બાદ ખિજ્જામાં સૈયદવંશની સ્થાપના કરી. સૈયદવંશ બાદ બહલોલ લોદીએ લોદીવંશની સ્થાપના કરી. બહલોલ લોદી સલ્તનતનો પ્રથમ અફઘાન શાસક હતો. લોદીવંશનો અંતિમ બાદશાહ ઇબ્રાહીમ લોદી હતો ઈ.સ. 1526માં બાબર સામે પાણીપતના પ્રથમ યુદ્ધમાં તેનો પરાજય થયો અને સલ્તનતયુગનો અંત આવ્યો અને મુઘલ શાસનની શરૂઆત થઈ.

રાજ્ય-વ્યવસ્થા

ઈ.સ. 13મી સદીમાં સ્થપાયેલ દિલ્લી સલ્તનત ભારતમાં રાજ્ય શાસન-વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ હતું. દિલ્લી સલ્તનત શાસનના કેન્દ્રમાં સુલતાન હતો. સુલતાનની સત્તા સર્વોપરી ગણાતી. જે સર્વોચ્ચ સેનાપતિ, કારોબારીનો સર્વોચ્ચ વડો અને સર્વોપરી ન્યાયાધીશ પણ હતો. સુલતાનને મદદ કરવા એક મંત્રીમંડળ હતું. મંત્રીમંડળના મંત્રીઓ અને અધિકારીઓની નિમણૂક સુલતાન પોતે કરતો. સલ્તનત શાસન-વ્યવસ્થા કેન્દ્રીય, પ્રાંતિક અને સ્થાનિક એમ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલી હતી.

કેન્દ્રીય શાસન : સુલતાન પછી મંત્રીમંડળ મુખ્ય હતું. સુલતાનનો પ્રધાનમંત્રી વજીર કહેવાતો, જે વહીવટી તંત્રનો વડો હતો. આ ઉપરાંત મંત્રીમંડળમાં સેનાવિભાગ, પત્રવ્યવહાર વિભાગ, ધર્મવિભાગ, વિદેશવિભાગ, ગુપ્તચર વિભાગ વગેરે વિભાગોનો સમાવેશ થતો. આમ, થોડાઘણા અંશે આધુનિક મંત્રીમંડળ જેવી વ્યવસ્થા તે સમયે જોવા મળે છે.

આટલું જાણો

અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં સરકારી તંત્ર પૂરતી ટપાલ-વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી હતી. ખેપિયાઓ શાહી હુકમો, સંદેશાઓ લઈ જતા. રાજ્યના મહત્વના મથકે ખેપિયાઓ મળતા. આ રીતે અત્યારની ટપાલ-વ્યવસ્થાની પ્રારંભિક આવૃત્તિ તેને કહી શકાય.

પ્રાંતીય શાસન : સલ્તનતકાળમાં પ્રાંતને જાગીરમાં વહેંચવામાં આવતું. જેને ઇક્તા કહેવામાં આવતું. ઇક્તાનો વડો ઇક્તેદાર કે મુક્તિ કહેવાતો. જે પ્રાંતની કારોબારી અને ન્યાયતંત્રનો વડો હતો. તેનું કાર્ય જમીન-મહેસૂલ એકત્ર કરવાનું અને સુલતાનને જરૂર પડે ત્યારે લશ્કરી મદદ કરવાનું રહેતું. જોકે અલાઉદ્દીન ખલજી અને મુહમ્મદ તુગલકના સમયમાં કેન્દ્રીય સેનાને મહત્વ આપી ઇક્તેદારો પર નિયંત્રણ સ્થાપવામાં આવેલ.

સ્થાનિક શાસન : પ્રાંત પછીના એકમને જિલ્લા અને તાલુકામાં વહેંચવામાં આવતા, જેને અનુક્રમે ‘શિક’ અને ‘પરગણા’ કહેવામાં આવતા. ગામનો વહીવટ મુખી કે મુકદ્દમ કરતો તેને પરવારી અને કારકુન મદદ કરતા.

કિલ્લા અને અન્ય બાંધકામ

દિલ્લી સલ્તનતની સ્થાપનાથી ભારતમાં ભારતીય ઈસ્લામિક શૈલીનાં સ્થાપત્યોના નિર્માણની શરૂઆત થઈ. દિલ્લી સલ્તનત સમયગાળા દરમિયાન કિલ્લાઓ, મસ્જિદો, મકબરા, મકાનો, બગીચા, દરવાજા, મિનારાઓ વગેરે જેવી સ્થાપત્યકલાની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર કૃતિઓ તૈયાર થઈ.

કુતુબુદ્દીન ઐબકના સમયમાં દિલ્લીમાં કુવત-ઉલ-ઈસ્લામ નામની મસ્જિદનું નિર્માણ થયું. ઐબકે બંધાવેલ બીજી મહત્વની ઇમારત કુતુબમિનાર છે. કુતુબુદ્દીનના સમયમાં તેનો એક જ માળ બાંધી શકાયો. તેના અવસાન બાદ બાકીનું કામ ઈલ્તુત્મિશે પૂર્ણ કરાવ્યું. ફિરોજશાહ તુગલક અને સિકંદર લોદીએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો. કુતુબુદ્દીન ઐબક નિર્મિત અન્ય એક ઇમારત 'ઢાઈ દિનકા ઝોંપડા' નામની મસ્જિદ જે અજમેરમાં આવેલ છે. ઈલ્તુત્મિશના સમયમાં હોજ-એ-શમ્મી, શમ્મી ઈદગાહ અને જુમામસ્જિદનો સમાવેશ થાય છે. ખલજીવંશ દરમિયાન અલાઉદ્દીન ખલજીએ બંધાવેલ અલાઈ દરવાજા નામનો પ્રવેશદ્વાર સીરી નામનો કિલ્લો અને સીરી નામનું નગર તથા હોજ-એ-ખાસનો સમાવેશ થાય છે. તુગલક શાસન દરમિયાન તુગલકાબાદ, ફિરોઝાબાદ, હિસ્સાર,

જૌનપુર, ફિરોજપુર, ફતેહાબાદ વગેરે નગરો વસાવવામાં આવ્યાં. આ સમયગાળા દરમિયાન દિલ્લીમાં અનેક કિલ્લાઓ, મસ્જિદો, તળાવો, મહેલો, સ્નાનાગારો, મકબરાઓ, પુલો, સરાઈઓ, બગીચાઓ વગેરેનું નિર્માણ થયું. સૈયદ અને લોદીવંશ દરમિયાન મકબરાઓ અને મસ્જિદનું નિર્માણ થયું. જેમાં બંદેખાનનો ગુંબજ, બડાગુંબજ, મોઠની મસ્જિદ અને શિહાબુદ્દીનનો મકબરો મુખ્ય છે.

વિજયનગર સામ્રાજ્ય (ઈ.સ. 1206 - ઈ.સ. 1290)

તુગલકવંશના નિર્ભળ સુલતાનોના સમય દરમિયાન દિલ્લી સલ્તનતના વિઘટનની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થયો. સૈયદ- વંશ અને લોદીવંશ દરમિયાન આ પ્રક્રિયા ઝડપી બની. તૈમૂરના આક્રમણના કારણે પણ સ્થિતિ વધુ વણસી હતી. આ બધી પરિસ્થિતિના કારણે ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતમાં અનેક પ્રદેશો સ્વતંત્ર થયા, જેમાં વિજયનગર, બહમની, માળવા, મેવાડ, બંગાળ, જૌનપુર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અહીં આપણે વિજયનગર અને બહમની રાજ્ય વિશે થોડી વાત કરીશું.

હરિહરરાય અને બુક્કારાય નામના બે ભાઈઓએ (ઈ.સ. 1336માં) તુંગભદ્રા નદીના કિનારે પોતાના રાજ્યની રાજધાની બનાવી વિજયનગર સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. શરૂઆતમાં આ નગર તેમના ગુરુ સ્વામી વિદ્યારણ્યના નામ પરથી વિદ્યાનગર તરીકે ઓળખાયું. પાછળથી તેમના સમ્રાટોની લશ્કરી સફળતાના કારણે તે વિજયનગર તરીકે ઓળખ પામ્યું. હરિહરરાય અને બુક્કારાય સંગમવંશના રાજા હતા. વિજયનગર સામ્રાજ્યમાં સંગમવંશ, સાલુવવંશ, તુલુવવંશ

કુતુબમિનાર

ઢાઈ દિનકા ઝોંપડા

અને અરવિંદુ વંશે શાસન કર્યું. હરિહરરાય પ્રથમ અને બુક્કારાયે નાના રાજ્યને સામ્રાજ્ય બનાવવામાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું. સાલુવવંશનું શાસન 20 વર્ષ ચાલ્યું અને ત્યાર બાદ તુલુવવંશની સ્થાપના થઈ.

તુલુવવંશમાં કૃષ્ણદેવરાય જેવો શ્રેષ્ઠ શાસક થયો જે માત્ર તુલુવવંશનો જ નહિ સમગ્ર વિજયનગર સામ્રાજ્યનો સર્વશ્રેષ્ઠ શાસક સાબિત થયો, એટલું જ નહિ તેને ભારતના એક મહાન શાસક બનવાનું ગૌરવ પણ મળ્યું. તેણે શાસન દરમિયાન અનેક વિજયો હાંસલ કર્યા. કૃષ્ણદેવરાયનું મોટા ભાગનું જીવન યુદ્ધ-ભૂમિ પર પસાર થવા છતાં તેણે વહીવટી તંત્રની ઉપેક્ષા કરી ન હતી. તેણે રાજ્યમાં તળાવો, નહેરો ખોદાવી ખેતીવાડીને સમૃદ્ધ કરી. કેટલાક અયોગ્ય વેરાઓ નાબૂદ કરી પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો. વિજયનગરની પાસે નાગલપુર નામનું નગર વસાવ્યું અને તેને અનેકવિધ ઈમારતો અને મંદિરોથી શણગાર્યું. કૃષ્ણદેવરાય પોતે વિદ્વાન હતા. તેમણે સંસ્કૃત અને તેલુગુ ભાષામાં કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા હતા. તેના સાહિત્ય-કલાના ઉત્તેજનના કારણે તે ‘આંધ્રના ભોજ’ તરીકે ઓળખ પામ્યા.

કૃષ્ણદેવરાય

કૃષ્ણદેવરાયના અવસાન બાદ વિજયનગરમાં આંતરિક સંઘર્ષ અને કાવતરાં શરૂ થયાં. 23 જાન્યુઆરી, 1565ના તાલીકોટાનાં યુદ્ધમાં મુસ્લિમ રાજ્યોના બનેલા સંઘની સામે વિજયનગરનો પરાજય થયો. યુદ્ધ બાદ પણ વિજયનગર સામ્રાજ્ય એક સદી સુધી ટકી રહ્યું પણ પહેલા જેટલી ભવ્યતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું નહિ.

બહમનીનું રાજ્ય (ઈ.સ. 1347 - ઈ.સ. 1518)

તુગલકવંશના સમયમાં જ દખ્ખણમાં ઝફરખાને (ઈ. સ. 1347માં) બહમની રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ રાજ્યે લગભગ દોઢ સદી સુધી દક્ષિણ ભારતની રાજનીતિ પર પ્રભાવ પાડ્યો. ઝફરખાને અલાઉદ્દીન બહમનશાહ નામ ધારણ કરી સ્વતંત્ર શાસન કર્યું. તેણે નવા સ્વતંત્ર રાજ્યની રાજધાની ગુલમર્ગને બનાવી પોતાના રાજ્યમાં અનેક પ્રદેશો જોડ્યા. બહમની સામ્રાજ્યમાં અહમદશાહ અને મુહમ્મદશાહ ત્રીજાનું શાસન નોંધપાત્ર છે. અહમદશાહે ગુલમર્ગથી રાજધાની બીડર ખસેડી અને બીડરમાં અનેક ઈમારતો બંધાવી. મુહમ્મદશાહ ત્રીજાનો વજીર મહમૂદ ગવાં હતો. તેણે સક્ષમ વહીવટી તંત્રની રચના કરી. મુહમ્મદશાહ ત્રીજાના સમયમાં બહમની સત્તા મજબૂત બની હતી, પરંતુ ત્યાર બાદ મહમૂદશાહ બહમની બીજાના સમયમાં રાજ્યની તમામ સત્તા તેના વજીર કાસિમ બરીદના હાથમાં આવી અને તેના સમયમાં જ બહમની સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો. સમગ્ર સામ્રાજ્ય બીજાપુર, અહમદનગર, ગોલકોંડા, બિડર અને બરાર જેવા પાંચ સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં વિભક્ત થઈ ગયું.

દિલ્લી સલ્તનત શાસનનો અંત

દિલ્લી સલ્તનત શાસનની સ્થાપના ઈ.સ. 1206માં કુતુબુદ્દીન ઐબક દ્વારા થઈ અને 320 વર્ષ પછી ઈ.સ. 1526માં ઈબ્રાહીમ લોદીના શાસનના અંત સાથે તેનો અસ્ત થયો. આ લગભગ સવા ત્રણ સો વર્ષ દરમિયાન યોગ્ય, શક્તિશાળી અને કેટલીક વાર નિર્બળ સુલતાનો પણ ગાદીએ આવ્યા. દિલ્લીના આ મુસ્લિમ મહારાજ્યે અનેક તડકી-છાંચડી જોઈ અને ઉદય તેનો અસ્ત એ ન્યાયે તેનું પતન થયું.

1. નીચે આપેલ વિકલ્પમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધીને સાચો ઉત્તર લખો :

- (1) દિલ્લી સલ્તનતના 'ચેહલગાન'(ચારગાન)ની સ્થાપના કોણે કરી હતી ?
 (A) રઝિયા સુલતાના (B) કુતુબુદ્દીન ઐબક
 (C) બલ્બન (D) ઈલ્તુત્મિશ
- (2) દિલ્લી સલ્તનતનાં પ્રથમ મહિલા શાસક કોણ હતાં ?
 (A) રઝિયા સુલતાના (B) નૂરજહાં
 (C) અર્જમંદબાનુ (D) મહેરુન્નીશા
- (3) દિલ્લીના કયા શાસકની યોજના 'તરંગી યોજના' તરીકે ઓળખાય છે ?
 (A) ઈલ્તુત્મિશ (B) કુતુબુદ્દીન ઐબક
 (C) મુહમ્મદ તુગલક (D) ફિરોજશાહ તુગલક
- (4) વિજયનગર સામ્રાજ્યની સ્થાપના કોણે કરી હતી ?
 (A) અહમદશાહ (B) હરિહરરાય અને બુક્કારાય
 (C) કૃષ્ણદેવરાય (D) ઝફરખાન

2. ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) ઢાઈ દિનકા ઝોંપડા શહેરમાં આવેલ છે.
- (2) દિલ્લી સલ્તનતની શાસન-વ્યવસ્થાના કેન્દ્રમાં હતો.
- (3) દિલ્લી સલ્તનતનો અંતિમ શાસક હતો.
- (4) સીરી નગરએ વસાવ્યું હતું.

3. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે શબ્દમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કુતુબમિનાર ક્યાં આવેલ છે ?
- (2) પાણીપતનું પ્રથમ યુદ્ધ કોની વચ્ચે થયું હતું ?
- (3) અલાઈ દરવાજાનું નિર્માણ કોના સમયમાં થયું ?
- (4) બહમની રાજ્યની સ્થાપના કોણે કરી હતી ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) તુગલક સમયગાળા દરમિયાન દિલ્લીની આસપાસ ક્યાં-ક્યાં શહેરો વસાવવામાં આવ્યાં ?
- (2) સલ્તનત સમયનાં સ્થાપત્યોનું વર્ણન કરો.
- (3) કૃષ્ણદેવરાય વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

પ્રવૃત્તિ

- દિલ્લીમાં આવેલ પ્રવાસન સ્થળોની માહિતી એકત્ર કરી હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- તમારાં ગામ, શહેર કે જિલ્લાના દેશી રાજ્ય કે રજવાડાની વંશાવલિ તૈયાર કરો.
- વિજયનગર અને બહમની સામ્રાજ્યની સ્થાપત્યકલા વિશે સચિત્ર હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

તમે તાજમહાલ જોયો છે ? દિલ્લીનો લાલકિલ્લો ! ફતેહપુર સિક્રીનો બુલંદ દરવાજો ? આ બધાં સ્થાપત્યો મુઘલ શાસકોએ બંધાવ્યાં હતાં.

મુઘલ શાસનની સ્થાપના પહેલાં સલ્તનતયુગનું શાસન હતું. ઉપરાંત કેટલાક રાજપૂત રાજ્ય પણ હતા.

મુઘલ સલ્તનતની સ્થાપના

ભારતમાં મુઘલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના (ઈ.સ. 1526) બાબરે કરી હતી. તેનું મૂળ નામ ઝહીરુદ્દીન મુહમ્મદ બાબર હતું. બાબર અને ઈબ્રાહીમ લોદી વચ્ચે પાણિપતનું યુદ્ધ થયું. (20મી એપ્રિલ, 1526) જેને પાણિપતના પ્રથમ યુદ્ધ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બાબરે આ યુદ્ધમાં તોપનો ઉપયોગ કરી ઈબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો અને ભારતમાં મુઘલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.

મુઘલ શાસકો

મુઘલ શાસકોમાં બાબર, હુમાયુ, અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબનો સમાવેશ થાય છે.

બાબર (ઈ.સ. 1526 - ઈ.સ. 1530) : બાબર કુશાત્ર બુદ્ધિવાળો અને શક્તિશાળી યોદ્ધા હતો. તે ફારસી અને અરબી ભાષાનો જાણકાર, પ્રકૃતિપ્રેમી અને લેખક હતો. તેણે તેની આત્મકથા “તુઝુક-એ-બાબરી” (બાબરનામા) લખી હતી, જે વિશ્વસાહિત્યની પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે.

હુમાયુ (ઈ.સ. 1530 - ઈ.સ. 1540, ઈ.સ. 1555 - ઈ.સ. 1556) : હુમાયુ ઈ.સ. 1530માં દિલ્લીની ગાદી પર બેઠો. હુમાયુનો અર્થ નસીબદાર થાય છે, પરંતુ તેણે જીવનમાં અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. તેને ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહ અને બિહારના શક્તિશાળી શાસક શેરશાહ સાથે યુદ્ધ થયાં (ઈ.સ. 1540માં). કનોજના યુદ્ધમાં શેરશાહે હુમાયુને હરાવી તેને ભારતની બહાર હાંકી કાઢ્યો. હુમાયુ બાદશાહમાંથી બેરોજગાર થઈ ગયો અને ઈરાન ચાલ્યો ગયો. પરંતુ થોડાં વર્ષો બાદ ફરીથી ભારત પર ચઢી આવ્યો. ઈરાનના શહેનશાહની મદદથી (ઈ.સ. 1545માં) તેણે કાબુલ અને કંદહાર જીતી લીધાં તેમજ (ઈ.સ. 1555માં) ભારત પર પુનઃ પોતાની સત્તાની સ્થાપના કરી.

હુમાયુ તેના પિતાની જેમ જ વાયન-લેખનનો શોખીન હતો. તેણે દિલ્લી પાસે દીનપનાહ નગર વસાવ્યું હતું. સાંજના પ્રાર્થનાનો સમય થતાં વાંચનાલયમાંથી ઝડપથી પગથિયાં ઊતરતાં પડી જવાથી તેનું અવસાન થયું.

શેરશાહ સૂરી (ઈ.સ. 1540 - ઈ.સ. 1545) : શેરશાહ અફઘાનવંશનો મુસ્લિમ હતો. તેનું મૂળ નામ ફરીદખાં હતું. હુમાયુને હરાવી ભારત પર પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી. તે સુધારક અને ન્યાયપ્રિય શાસક હતો. ડાકુ, લુંટારાઓને અંકુશમાં લઈ તેણે રાજ્યમાં શાંતિની સ્થાપના કરી. નવી ટપાલ-વ્યવસ્થા ઊભી કરી. તેણે વેપારીઓ અને યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી. રૂપિયાનું ચલણ શરૂ કરાવ્યું હતું. વિશાળ સેના નિર્મિત કરી હતી. તેણે એક મહાન રાજમાર્ગ ગ્રાન્ડ ટ્રેક રોડનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું, જે બંગાળ અને ઉત્તર ભારત સુધી વિસ્તરેલ હતો.

શેરશાહ ઈ.સ. 1545માં તોપનું નિરીક્ષણ કરતા હતા ત્યારે અકસ્માત થવાથી મૃત્યુ પામ્યા. તેમના મૃત્યુ પછી તેમના જેવો કોઈ શક્તિશાળી શાસક ગાદી પર આવ્યો નહિ. પરિણામે (ઈ.સ. 1555માં) હુમાયુએ દિલ્લી અને આગ્રા પર આક્રમણ કરી અફઘાનોને હરાવીને પુનઃ મુઘલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.

અકબર (ઈ.સ. 1556 - ઈ.સ. 1605) : અકબર રાજા તરીકે ભારતના ઇતિહાસમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન ધરાવે છે. તેનો જન્મ ઈ.સ. 1542માં અમરકોટના હિંદુ રાજપૂત રાજાના ઘેર થયો હતો. હુમાયુના અવસાન બાદ માત્ર 14 વર્ષની વયે તે દિલ્લીનો બાદશાહ બન્યો હતો. હુમાયુના અવસાન બાદ અકબર અને હેમુ વચ્ચે (ઈ.સ. 1556માં) પાણિપતનું બીજું યુદ્ધ થયું જેમાં અકબરનો વિજય થયો.

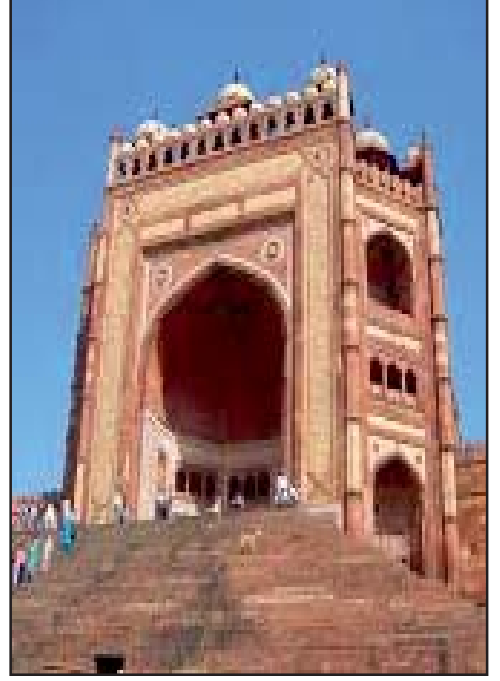
અકબરે પંજાબથી બંગાળ અને દિલ્લીથી ગુજરાત સુધીના મોટા ભાગ પર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું. અકબર અને મેવાડના રાણા પ્રતાપ વચ્ચે બહુ જ જાણીતું હલ્દીઘાટીનું યુદ્ધ થયું હતું. અકબરે કાબુલ, કશ્મીર, બલૂચિસ્તાનથી દક્ષિણમાં અહેમદનગર સુધી પોતાની વિજયયાત્રા કરી વિશાળ સામ્રાજ્યનું સર્જન કર્યું હતું. અકબરે ફતેહપુર સિક્રીને પોતાની રાજધાની બનાવી અનેક ભવનોનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું.

અકબરે હિંદુઓ પ્રત્યે ઉદારનીતિ અપનાવી રાજપૂતો સાથે સામાજિક સંબંધોની શરૂઆત કરી હતી. તેણે રાજપૂતોની સેનાનાં ઉચ્ચ પદો પર નિમણૂક કરી હતી. રાજપૂતોએ પણ પોતાની વીરતા અને સાહસથી અકબરને ભારત વિજય માટે ખૂબ જ મદદ કરી હતી.

અકબર બિનસાંપ્રદાયિક રાજા હતો. અકબરે બધા ધર્મોનાં ઉત્તમ તત્વોને એકઠાં કરીને દીન-એ-ઈલાહી નામના સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી હતી. તેણે રામાયણ, મહાભારત, અથર્વવેદ, પંચતંત્ર અને બાઈબલ, કુરાન જેવા મહાન ગ્રંથોનો અનુવાદ ફારસીમાં કરાવ્યો હતો.

અકબર સમાજસુધારક પણ હતો. તેણે બાળલગ્ન અને સતીપ્રથાનો વિરોધ કર્યો હતો. તેણે યાત્રાવેરો નાબૂદ કર્યો હતો તથા બળજબરીપૂર્વક ધર્માંતરણ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો.

અકબરના સમયનું ભારત આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ હતું. તેણે સામાજિક સહિષ્ણુતાના યુગનો પ્રારંભ કરાવ્યો હતો. ઈ.સ. 1605માં તેનું અવસાન થયું ત્યારે મોટા ભાગનું ભારત મુઘલ સામ્રાજ્યમાં સમાવિષ્ટ હતું.

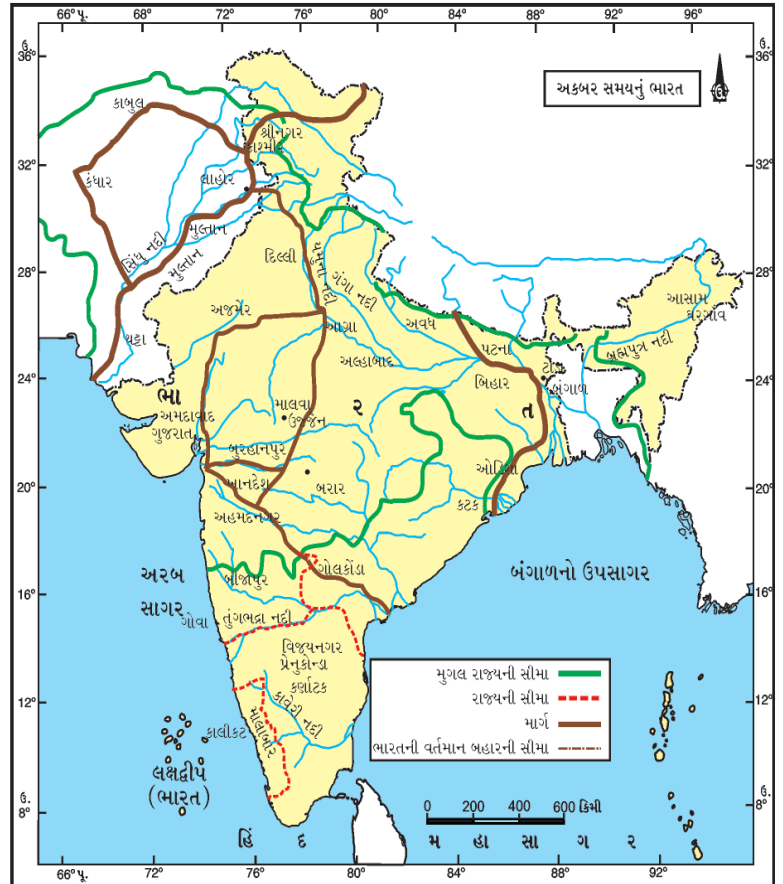
બુલંદ દરવાજા

જહાંગીર (ઈ.સ. 1605 - ઈ.સ. 1627) :

અકબરે સ્થાપેલા મહાન સામ્રાજ્યને સાચવવાનો વારસો જહાંગીરને મળ્યો. તેણે અકબરની નીતિઓને ચાલુ રાખી હિંદુઓ સાથે સારા સંબંધો સ્થાપિત કર્યાં. તેણે અસમ અને દક્ષિણ ભારતના ગોલકોન્ડા સુધી વિજય મેળવ્યા હતા. તેની પત્ની નૂરજહાં ચતુર અને પ્રતિભાશાળી હતી. તેણે અનેક કલાઓને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. જહાંગીરના સમયમાં ચિત્રકલાનો ખૂબ જ વિકાસ થયો હતો. તે પોતે પણ મહાન ચિત્રકાર હતો. (ઈ.સ. 1627માં) જહાંગીરનું અવસાન થતાં તેનો પુત્ર શાહજહાં ગાદી પર આવ્યો.

શાહજહાં (ઈ.સ. 1627 - ઈ.સ. 1658) :

શાહજહાંનું હુલામણું નામ ખુર્રમ હતું. તેણે દક્ષિણ ભારતનો વિજય કર્યો તે તેના પિતા જેટલો જ શક્તિશાળી અને કલા-સ્થાપત્યનો ચાહક હતો. તેની પત્ની મુમતાજમહલનાં

અકબરના સમયનું ભારત

અવસાન પછી તેની યાદમાં વિશ્વપ્રસિદ્ધ તાજમહાલનું નિર્માણ કર્યું હતું. તાજમહાલ દુનિયાની અજાયબી ગણાય છે.

ઔરંગઝેબ (ઈ.સ. 1658 - ઈ.સ. 1707) :

શાહજહાંની નાદુરસ્ત તબિયતનો લાભ લઈ તેના પુત્રો વચ્ચે સામ્રાજ્ય પર આધિપત્ય જમાવવા ભયંકર આંતરવિગ્રહ શરૂ થયો. શાહજહાંના મોટા પુત્ર દારાશિકોહ અને ઔરંગઝેબ વચ્ચે મુખ્ય સંઘર્ષ થયો. ઔરંગઝેબે પોતાના ત્રણેય ભાઈઓને એક

તાજમહાલ

પછી એક હરાવી, તેમની હત્યા કરીને અને જેલમાં ધકેલી દઈને (દારાની હત્યા અને મુરાદને જેલની સજા) ગાદી પચાવી પાડી. અન્ય એક ભાઈ સુજાને હરાવી દેશનિકાલ કર્યો.

ઔરંગઝેબે લગભગ 50 વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્યમાં ઉત્તરે કશ્મીરથી લઈને દક્ષિણે જિંજ અને પૂર્વના ચટ્ટગાંવથી લઈ પશ્ચિમના હિંદુકુશ પર્વતમાળાના વિસ્તારો સમાવિષ્ટ હતા.

ઔરંગઝેબ સુન્ની મુસ્લિમ હતો અને અત્યંત સાદું જીવન જીવતો હતો. તેણે અકબરની ધાર્મિકનીતિનો ત્યાગ કરી ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા દાખવી હતી. તે સંગીતકલાનો, મૂર્તિપૂજાનો અને ધાર્મિક ઉત્સવોનો વિરોધી હતો. તેના સમયમાં ઘણાબધા વિદ્રોહો થયા. તે એક શક્તિશાળી બાદશાહ હતો. જેણે લાંબા સમય સુધી ભારતના મોટા ભાગ પર શાસન કર્યું. ઈ.સ. 1707માં તેનું મૃત્યુ થયું. તેના મૃત્યુ બાદ નિર્બળ શાસકો ગાદી પર આવતાં મુઘલ સામ્રાજ્યના પતનનો આરંભ થયો.

રાણા સંગ્રામસિંહ : બાબરના સમકાલીન મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહ રાણા સાંગા તરીકે પણ પ્રખ્યાત છે. તેઓ વીર અને સાહસિક હતા. અનેક યુદ્ધોમાં વિજયી બન્યા હતા. જોકે બાબર સામેના ખાનવાના યુદ્ધમાં તેમની હાર થઈ અને તેમનું સામ્રાજ્ય નહિવત્ થઈ ગયું.

મહારાણા પ્રતાપ : મુઘલ સામ્રાજ્યમાં

અકબરની સામે મેદાને પડનાર મહારાણા પ્રતાપ મેવાડના પ્રતાપી રાજવી હતા. અકબરે મેવાડ પર આક્રમણ કરતાં બંને વચ્ચે હલ્દીઘાટીનું યુદ્ધ

થયું. અકબર વિજયી થયા, પરંતુ રાણા પ્રતાપે ઉદેપુરની આસપાસના વિસ્તારોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી, સંઘર્ષ ચાલુ જ રહ્યો. બંને વચ્ચે સમજૂતીના અનેક પ્રયત્નો થયા, પરંતુ રાણા ચિત્તોડ છોડવા તૈયાર ન હતા. તેમણે છાપામાર યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. ઈ.સ. 1576ના હલ્દીઘાટીના પરાજય બાદ રાણા પ્રતાપ ગોગુંડામાં રાજધાની લઈ ગયા અને જીવનના અંત સુધી યુદ્ધ કરતા રહ્યા. બાદમાં ડુંગરપુરના ચાવંડમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. 51 વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયું.

ચેતક ઘોડા સાથે રાણા પ્રતાપ

વીર દુર્ગાદાસ રાઠોડ : દુર્ગાદાસ રાઠોડ મારવાડના શાસક જશવંતસિંહના મંત્રી અશકરણ રાઠોડના પુત્ર હતા. તેમની તુલના રાણા પ્રતાપ સાથે કરવામાં આવે છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં તેમણે તેનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું નહોતું.

છત્રપતિ શિવાજી : ભારતના મહાનતમ રાજાઓમાં સ્થાન પામનાર છત્રપતિ શિવાજી મરાઠા સામ્રાજ્યના સ્થાપક હતા. ઈ.સ. 1627માં તેમનો જન્મ શિવનેરી(મહારાષ્ટ્ર)માં થયો હતો. માતા જીજાબાઈ અને પિતા શાહજીના સંતાન શિવાજીના જીવન પર તેમના સમર્થ ગુરુ સમર્થ રામદાસ અને દાદા કોંડદેવનો વ્યાપક પ્રભાવ હતો. તેમણે નાની જાગીરમાંથી મહાન મરાઠા રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા 40થી પણ વધારે કિલ્લા જીત્યા હતા. મુઘલ બાદશાહ ઔરંગઝેબ અને બીજાપુર સાથે તેમણે લાંબો સમય સંઘર્ષ કરી વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

ઈ.સ. 1665માં મુઘલ સમ્રાટ સાથે તેમની હાર થતાં તેમની સાથે સંધિ કરી હતી. ઔરંગઝેબે તેમને જેલમાં પણ પૂર્યા હતા, પરંતુ ચાલાકીથી છટકી જઈ ફરી વખત તેમણે મોરચો માંડી વિજયો કર્યા. ઈ.સ. 1674માં રાજગઢમાં તેમનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો અને તે હિન્દુ સમ્રાટ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા.

તેઓ મહાન વિજેતા હોવા ઉપરાંત કુશળ વહીવટકર્તા અને સંગઠનકર્તા હતા. તેમના મંત્રીમંડળને અષ્ટપ્રધાનમંડળ કહેવામાં આવતું. ઈ.સ. 1680માં તેમનું અવસાન થયું.

શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક

મુઘલ સામ્રાજ્ય – રાજ્યવ્યવસ્થા

મુઘલ વહીવટીતંત્રની વ્યવસ્થિત સ્થાપના અકબર દ્વારા થઈ હતી. શાસનના કેન્દ્રમાં બાદશાહ રહેતા અને તેમને સલાહ આપવા એક મંત્રીપરિષદ હતી. બાદશાહ સર્વોચ્ચ સેનાપતિ અને ન્યાયાધીશ હતા. બાદશાહ અને વહીવટીતંત્ર વચ્ચે તાલમેલ રાખવા વજીરની નિમણૂક કરવામાં આવતી. તે દીવાન-એ-વઝીર-કુલ કહેવાતો અને નાણાં અને મહેસૂલી વ્યવસ્થાનો વડો હતો. સેનાના વડાને મીરબક્ષ કહેવામાં આવતો, જે સેનાની ભરતી કરતો અને સેનાના અધિકારીઓની નિમણૂક કરતો. તે ગુપ્તચર તંત્રની દેખરેખ પણ રાખતો. મુઘલ વહીવટીતંત્રના ગુપ્તચરો વાકિયાનવીસ તરીકે ઓળખાતા.

સમ્રાટની અંગત જરૂરિયાતોનું ધ્યાન રાખવા મીર-એ-સામાન નામનો વિભાગ હતો. જે સરકારી કારખાનાઓનો વડો હતો. ન્યાયવ્યવસ્થાનો વડો કાઝી હતો.

મહેસૂલી વ્યવસ્થા : અકબરે ભારતમાં એક નવી જ મહેસૂલી વ્યવસ્થાનો આરંભ કર્યો હતો જેને મનસબદારી વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખવામાં આવતી. મહેસૂલનો દર વાર્ષિક ઉપજના $\frac{1}{3}$ ભાગ જેટલો હતો. અકબરની મહેસૂલી વ્યવસ્થાનો સ્થાપક ટોડરમલ હતો. મનસબદારી પદ્ધતિ સેના અને મહેસૂલ એમ બંને સાથે સંકળાયેલ હતી. મનસબ એટલે જાગીર અને મનસબદાર એ જાગીરનો વડો અધિકારી ગણાતો. જે જાગીરમાંથી મહેસૂલ ઉઘરાવતો અને તે વિસ્તારનો કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવતો. આ માટે તેને જાગીર પ્રમાણે લશ્કર આપવામાં આવતું. તે તેના વિસ્તારનો વડો ન્યાયાધીશ પણ ગણાતો. તેની નિયત સમયે બદલી કરવામાં આવતી. મુઘલ મનસબદારની વ્યવસ્થા વિશ્વમાં અનોખી હતી અને વિશ્વમાં સૌથી વધારે વેતન ધરાવતી હતી.

મુઘલકાલીન સંસ્કૃતિ

મુઘલયુગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો બહુમુખી વિકાસ થયો હતો. હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સમન્વય થયો હતો. જેને ગંગા-જમુના સંસ્કૃતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. મુઘલોએ અનેક કિલ્લા, મહેલો, દરવાજા, મસ્જિદો અને બગીચાઓની સ્થાપના કરી હતી.

- બાબરે આગ્રા અને લાહોરમાં બગીચા નિર્માણ કરાવ્યા હતા.
- શેરશાહે સાસારામમાં મકબરો અને દિલ્લીમાં મસ્જિદ બંધાવી હતી.
- અકબરે આગ્રાનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો અને આગ્રાથી 36 કિમી દૂર ફતેહપુર સિક્રીમાં વિશિષ્ટ બાંધકામો કર્યા હતાં. જેમાં ગુજરાત વિજયની યાદમાં બંધાવેલ બુલંદ દરવાજા, સલીમ ચિશતીની દરગાહ, મસ્જિદ અને પંચમહલનો સમાવેશ થાય છે.
- જહાંગીરના સમયમાં બાંધકામમાં સંગેમરમરનો ઉપયોગ વધ્યો હતો.
- શાહજહાંનો સમય મુઘલ સામ્રાજ્યનાં સ્થાપત્યનો સુવર્ણયુગ ગણાય છે. તેણે આગ્રામાં તાજમહાલ અને મોતીમસ્જિદ તેમજ દિલ્લીમાં પ્રસિદ્ધ લાલકિલ્લાનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું.
- ઔરંગઝેબે પોતાની પત્નીની યાદમાં ઔરંગાબાદમાં રાબિયા-ઉદ-દૌરાનનો મકબરો બનાવ્યો હતો જે તાજમહાલ જેવો જ કલાત્મક છે.

ચિત્રકલા : મુઘલ ચિત્રકલા વિશ્વવિખ્યાત હતી. જહાંગીરના સમયમાં તેનો ખૂબ વિકાસ થયો હતો. મુઘલ શાસકો ઉત્તમ ચિત્રકારોને દિલ્લીમાં આમંત્રિત કરતા હતા. અકબરના સમયમાં જશવંત અને બસાવન નામના મહાન ચિત્રકારો હતા. તેમણે ફારસી કથાઓ, મહાભારતના અનુવાદનાં પુસ્તકો અને અકબરનામામાં પુષ્કળ સુંદર ચિત્રો દોર્યા હતાં. જહાંગીરનો મનસૂર નામનો ચિત્રકાર વિશ્વવિખ્યાત હતો. જહાંગીરે એક ચિત્રશાળાની સ્થાપના કરી હતી.

આ સમયે રાજસ્થાન, ગુજરાત, પંજાબ, હિમાચલપ્રદેશ અને દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં પણ ચિત્રકળાનો વિકાસ થયો હતો.

સાહિત્ય : મુઘલ રાજાઓ સાહિત્યના પોષક હતા. તેઓ સારા લેખકો હતા. આ સમયે ફારસી, અરબી, હિંદી અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં વ્યાપક સાહિત્યની રચના થઈ હતી.

અબુલફઝલે “અકબરનામા” નામના ગ્રંથમાં અકબરની જીવનકથા આલેખી છે. તેણે મહાભારતનો અનુવાદ કર્યો હતો. ભારતીય ભાષાઓમાં શ્રીકૃષ્ણના જીવન પર આધારિત ઘણું સાહિત્ય રચાયું હતું. મરાઠીમાં એકનાથ, જ્ઞાનેશ્વર અને સ્વામી રામદાસે ભક્તિસાહિત્યની રચના કરી હતી.

સંગીત : અકબર સંગીતનો જ્ઞાતા હતો. તેનાં નવરત્નોમાં તાનસેન મહાન શાસ્ત્રીય ગાયક હતા. જેણે અનેક રાગો પર રચના કરી હતી.

સમાપન

ઈ.સ. 1526માં સ્થપાયેલ મુઘલ સામ્રાજ્ય ઈ.સ. 1707માં ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદ પતન તરફ ધકેલાયું. કોઈ શક્તિશાળી શાસકના અભાવે ભારત નાનાં-નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું. જેમાં મુઘલવંશના નિર્બળ શાસકો, હૈદરાબાદના નિઝામ, બંગાળ-બિહારના નવાબ, રાજસ્થાનનાં રાજપૂત રાજ્યો, મરાઠા, પંજાબનું શીખ રાજ્ય વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ બધાં રાજ્યો એકબીજાં સાથે ઝઘડતાં રહેતાં. પરિણામે તેઓ નિર્બળ બનતાં રહ્યાં. આવા સંજોગોમાં યુરોપમાંથી વેપાર કરવા આવેલી કંપનીઓ ભારતમાં શાસન સ્થાપવાનાં સ્વપ્નો સેવવા લાગી.

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક વાક્યમાં લખો :

- (1) પાણીપતનું પ્રથમ યુદ્ધ ક્યારે અને કોની-કોની વચ્ચે થયું હતું ?
- (2) શેરશાહનાં સ્થાપત્યો વિશે જણાવો.
- (3) અકબરના સમયના મહાન સંગીતજ્ઞ-ગાયકનું નામ આપો.
- (4) જહાંગીરના ચિત્રકારોનાં નામ જણાવો.
- (5) છત્રપતિ શિવાજીનો જન્મ ક્યાં અને ક્યારે થયો હતો ?

2. માંગ્યા મુજબ ઉત્તર લખો :

- (1) મુઘલ વહીવટીતંત્રની રૂપરેખા આપો.
- (2) મુઘલ સ્થાપત્યકલાના નમૂનાઓ વિશે નોંધ તૈયાર કરો.
- (3) છત્રપતિ શિવાજીનાં વિજયો વિશે નોંધ લખો.
- (4) અકબરની ધાર્મિકનીતિની ચર્ચા કરો.
- (5) શેરશાહના સુધારાની ચર્ચા કરો.

3. નીચે આપેલ વિકલ્પમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધીને સાચો ઉત્તર લખો :

- (1) પાણીપતનું બીજું યુદ્ધ અને વચ્ચે થયું હતું.

(A) અકબર-શિવાજી	(B) અકબર-હેમુ
(C) બાબર-ઈબ્રાહીમ લોદી	(D) મુઘલ-મરાઠા
- (2) બુલંદ દરવાજો કોણે બનાવડાવ્યો હતો ?

(A) અકબર	(B) જહાંગીર
(C) શાહજહાં	(D) ઔરંગઝેબ
- (3) દિલ્લીનો લાલકિલ્લોએ બનાવડાવ્યો હતો.

(A) બાબર	(B) અકબર
(C) હુમાયુ	(D) શાહજહાં
- (4) અકબરનો જન્મ નામના સ્થળે થયો હતો.

(A) અમરકોટ	(B) ઈરાન
(C) દિલ્લી	(D) જયપુર

ભારતીય ઇતિહાસમાં 7મીથી 19મી સદી સુધીના આશરે બારસો વર્ષના સમયગાળાને મધ્યયુગ કહે છે. જેમાં સમ્રાટ હર્ષ (ઈ.સ. 647)ના અવસાનથી લઈને મરાઠી સત્તાના અંત (ઈ.સ. 1818) સુધીના ઇતિહાસનો સમાવેશ થાય છે. આ યુગના રાજકીય ઇતિહાસના મુખ્ય ત્રણ પેટા વિભાગો પડે છે : (1) રાજપૂત યુગ (ઈ.સ. 647 થી 1192) (2) સલ્તનત યુગ (ઈ.સ. 1206 થી 1526) (3) મુઘલ યુગ (ઈ.સ. 1526 થી 1707) અને મરાઠા યુગ (ઈ.સ. 1720 થી 1818). આ યુગોમાં ભારતના ઇતિહાસના નોંધપાત્ર રાજવીઓ થઈ ગયા. જેમાં સ્વાભિમાની અને મહાન રાજપૂત શાસક મહારાણા પ્રતાપ, બિનસાંપ્રદાયિક અને મહાન મુઘલસમ્રાટ અકબર, ન્યાયપ્રિય શાસક જહાંગીર, મહાન શાસક છત્રપતિ શિવાજી, શિલ્પ અને સ્થાપત્યપ્રેમી અને સુવર્ણયુગસર્જક શાહજહાં, ભવ્ય કલા અને સંસ્કૃતિપ્રેમી તથા દેશ-વિદેશમાં વિખ્યાત વિજયનગરનો સમ્રાટ કૃષ્ણદેવરાય, પ્રજાકલ્યાણવાદી રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને દક્ષિણ ભારતમાં નૌકા સામ્રાજ્ય ધરાવનાર ચોલવંશી રાજા રાજેન્દ્ર પ્રથમ જેવા ઉદારમતવાદી રાજવીઓનો સમાવેશ થાય છે, તો અલાઉદ્દીન ખલજી જેવા સુધારવાદી તેમજ વિસ્તારવાદી તથા ઔરંગઝેબ જેવા સાદગીપૂર્ણ છતાં ધર્માધ શાસકો પણ આ જ યુગની દેન ગણાય છે.

મધ્યયુગનો ઇતિહાસ જાણવા માટેનાં સાધનો

મધ્યયુગીન ભારતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં જે ઐતિહાસિક સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે, તેના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર પાડી શકાય તેમ છે : (1) લેખિત સાધનો અને (2) અલેખિત (અવશેષીય) સાધનો.

લેખિત સાધનો

આ યુગમાં થઈ ગયેલા રાજાઓ, સુલતાનો, બાદશાહો વગેરે વિદ્વાનોને રાજ્યાશ્રય આપતાં તેમાંના મોટાભાગના લેખકો-ચિંતકો હતા. તેમના દ્વારા જે-તે રાજ્ય વિશે વિસ્તારપૂર્વક લખાયું છે. તે થોડીક મર્યાદાઓ બાદ કરતાં અત્યંત ઉપયોગી અને ઉપકારક છે. આ પૈકીની કેટલીક કૃતિઓ તથા તેના વિદ્વાન કર્તાઓ વિશે વિગતે જોઈએ.

મધ્યકાલીન હિંદમાં રચાયેલા કલ્હણકૃત ‘રાજતરંગિણી’ સાચા અર્થમાં ભારતનો સર્વપ્રથમ બહુસ્વીકૃત ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે. તે કાશ્મીરના ઇતિહાસ વિશે ઘણી આધારભૂત માહિતી પૂરી પાડે છે. એ જ રીતે રાજપૂતોના વિદ્વાન રાજકવિ ચંદબરદાઈ રચિત ‘પૃથ્વીરાજરાસો’ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનાં વીરતાપૂર્ણ કાર્યોનું વર્ણન કરતો હિન્દીમાં લખાયેલો ગ્રંથ છે. ‘વિક્રમાંકદેવ ચરિત’ ગ્રંથમાં ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાની જીવનગાથા લખાયેલી છે. આ ઉપરાંત ભારતમાં ઈસ્લામનો પ્રવેશ થયો તે પછી સુલતાનો અને બાદશાહોએ અરબી, ફારસીગ્રંથો લખાવવાની શરૂઆત કરી, સિંધનો ઇતિહાસગ્રંથ ‘ચચનામા’ અરબીમાં લખાયેલ છે. તેમાં સિંધના બ્રાહ્મણ રાજાપુત્ર દાહિરને આરબોએ આપેલા પરાજય અને સિંધની તે સમયની પરિસ્થિતિનું વર્ણન છે.

ફારસી ભાષામાં લખવામાં આવેલ ઐતિહાસિક સાહિત્ય એ તુર્ક પ્રજાનું ભારતને કરવામાં આવેલ નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. તુર્કોએ ભારતને ઇતિહાસ-લેખનની આરબ-ઈરાની પરંપરાથી જ્ઞાત કરાવ્યું. આ યુગમાં અનેક ઇતિહાસકારો થઈ ગયા. જેમાં ‘તારીખે ફિરોજશાહી’ની રચના ઝિયાઉદ્દીન બરનીએ કરી. જેમાં ખલજી અને તુઘલક વંશના રાજ્યનું વિસ્તૃત વિવરણ કરેલ છે. તેમજ તેમણે સલ્તનત શાસનવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતો ઉપર ‘ફતવા-એ-જહાંદારી’ નામે ગ્રંથ લખ્યો. અમીર ખુશરો આ સમયનો નોંધપાત્ર સાહિત્યકાર હતો. તેણે ‘ખઝાઈન-ઉલ-ફતુહ’ અને ‘કિરાત-ઉલ-સદાયન’ નામે ગ્રંથો લખ્યા. તેણે પોતાનાં પુસ્તકોમાં ભારતની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ વર્ણવી છે. તેમાં ખાસ કરીને અલાઉદ્દીન ખલજીનો ઇતિહાસ છે.

અનેક મુઘલ સમ્રાટો અને શાહી પરિવારના સભ્યો સારા લેખકો હતા. પ્રથમ મુઘલ સમ્રાટ બાબરે તુર્કી ભાષામાં ‘તુઝુકે બાબરી’ નામે પોતાની આત્મકથા લખી. જેનું ફારસીમાં ‘બાબરનામા’ નામે ભાષાંતર થયું. હુમાયુની બહેન ગુલબદન બેગમે ‘હુમાયુનામા’ લખ્યું, જેમાં હુમાયુની સિદ્ધિઓનું વર્ણન છે. જહાંગીરે પણ ‘તુઝુકે જહાંગીરી’ નામે આત્મકથા લખી. અબુલફઝલ જે અકબરના દરબારનો વિખ્યાત ઇતિહાસવિદ્ હતો, તેણે ‘અકબરનામા’ અને ‘આઈન-એ-અકબરી’ લખ્યું. તેમાં મુઘલ શાસકોની નીતિમત્તાનાં ધોરણો વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપેલી છે. એક ઐતિહાસિક કૃતિ તરીકે આ ગ્રંથ ઘણો જ મૂલ્યવાન છે. અબ્દુલહમીદ લાહોરી, ખાફીખાન, મુહમદકાઝીમ અને સુજાનરાય મુઘલયુગના મહત્વના ઇતિહાસકારો હતા. તેમના ગ્રંથોમાંથી મુઘલયુગ વિશે માહિતી મળે છે. આ ઉપરાંત મુહમદ હુસેન આઝાદ રચિત ‘દરબારે અકબરી’ મહત્વનો ગ્રંથ છે.

કેટલાક અન્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથો

‘તહકીક-એ-હિન્દ’	- અલબેરૂની	મૂળ અરબી ગ્રંથ - ગઝનવીના આક્રમણ સમયના હિંદનું વર્ણન
‘તાજ-ઉલ-માશિર’	- મહમદ હસન નિઝામી	મૂળ તૂર્કી ગ્રંથ - ગોરીથી ઇસ્તુત્મિશકાલીન હિંદનું વર્ણન
‘કિરન-ઉસસાદેન’ / ‘નુહસીપીર’/ ‘આશિકી’/ ‘ખજા ઈનલ ફતુહ’ વગેરે.	- અમીર ખુશરો	ગુલામ, ખલજી અને તુઘલકવંશકાલીન હિંદની માહિતી
મલિક મુહમ્મદ જાયસી	- ‘પન્નાવત’	- રાણી પન્નાવતીને મેળવવા અલાઉદ્દીન ખલજીએ ચિતોડ પર કરેલ આક્રમણ અને તે સમયની રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન
અબ્દુલ હમીદ લાહોરી	- ‘બાદશાહનામા’	- અકબરના સમયનું વર્ણન
ઔરંગઝેબ	- ‘રૂકાવત-એ-આલમગીરી’	- ઔરંગઝેબની સિદ્ધિઓનું વર્ણન
અબ્બાસ સરવાણી	- ‘ત્વારીખે શેરશાહી’	- શેરશાહની સિદ્ધિઓનું વર્ણન
ઈનાયત ખાં અને સાદિક ખાં	- ‘શાહજહાંનામા’	- શાહજહાંના શાસનનું વર્ણન
કવિ ભૂષણ	- ‘શિવભાવની’	- શિવાજી મહારાજની સિદ્ધિઓની ગાથા
સારંગધર	- ‘હમીર રાસો’ અને ‘હમીર કાવ્ય’	- રણથંભોરના રાજવી-રાજપુતાના વિશે
સિકંદર મંજુ	- ‘મિરાત-એ-સિકંદરી’	- સલ્તનત યુગના લોકજીવનની માહિતી

વિદેશી લેખકોના અહેવાલો

પ્રાચીન સમયથી વિદેશયાત્રીઓ ભારતમાં આવતા રહ્યા છે. તેમનાં વૃત્તાંતોમાંથી આપણને લોકજીવનની માહિતી અને રાજકીય ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. અગિયારમી સદીમાં અલબેરૂની મહેમૂદ ગઝનવી સાથે ભારત આવ્યો હતો. તેણે ઘણાં બધાં પુસ્તકો લખ્યાં. તેણે ભારતની સામાજિક સ્થિતિ, લોક રીતરિવાજો, આર્થિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થિતિની વિગતો ઉપરાંત ખગોળશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ વિશે પણ માહિતી આપી છે. તેણે લખેલા ગ્રંથોમાં ત્વારીખ-ઉલ-હિંદ (હિંદનો ઇતિહાસ) મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત 11મી-12મી સદીમાં ચાઉ-જુ-કુઆ (ચીની), માર્કોપોલો (ઈટાલી)એ દક્ષિણ ભારતના પ્રદેશ અને વ્યાપાર વિશે 'Travels of Marcopolo' પુસ્તક લખેલ. તદુપરાંત વિજયનગરના સમ્રાટ કૃષ્ણદેવરાયની મુલાકાતે આવનાર ઇટાલિયન પ્રવાસી નિકોલો ડી.કોન્ટો ડોમિંગોપાયસ (પોર્ટુગીઝ), ફર્નાન્ડો નૂનિઝ, ઈરાનના શાહરૂખખાનનો રાજદૂત અબ્દુર રઝાક તેમજ મુહમ્મદ તુઘલકના સમયે તેની સેવામાં કાઝી તરીકે રહેનાર આરબ પ્રવાસી ઈબ્ન બતુતાએ લખેલી નોંધો ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે. સોળમી સદીના અંત પછી પોર્ટુગીઝો, ફ્રેંચો અને અંગ્રેજ મુસાફરોના ધારૂધાડા ભારતની મુલાકાતે આવતા હતા. જેમાં સૌથી વધુ પ્રવાસીઓ મુઘલ બાદશાહ જહાંગીરના સમયમાં આવેલા છે. જેમાં મુખ્ય છે, વિલિયમ હોકિન્સ અને થોમસ રો. જેમણે લખેલી નોંધથી અનેક યુરોપિયન મુસાફરો-સાહસિકો ભારત આવવા આકર્ષાયા. જીન ટ્રેવેનિયર અને પિટર મુન્ડી (ઈટાલી) કુમાર વયે ભારત આવી. શાહજહાંના પુત્ર દારાસિકોહના લશ્કરમાં જોડાઈ ઔરંગઝેબનાં મૃત્યુ સુધી ભારતમાં રોકાઈને મહત્વની નોંધો લખી. તો બર્નિયરે (ફ્રાન્સ) શાહજહાંના સમય સુધી રોકાઈને ભારતના ઇતિહાસ વિશેની નોંધો લખી.

અલબેરૂની

જૈન ગ્રંથો

જૈન સાહિત્ય આપણા સામાજિક ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે. આ સમયે જુદાં-જુદાં સ્થળોએ જૂના જૈનગ્રંથના ભંડારો હતા. તેમાં જૈન તેમજ અન્ય સાહિત્યના ગ્રંથો છે. કાગળ અને તાડપત્ર ઉપર હસ્તલિખિત પ્રતિઓ પાટણ, ખંભાત અને અમદાવાદના ગ્રંથભંડારોમાંથી પણ આ યુગની ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

મસ્જિદ	- કુલ્લત-ઉલ-ઇસ્લામ, જુમ્મા મસ્જિદ (દિલ્લી) - ઢાઈ-દિન કા ઝોંપડા મસ્જિદ (અજમેર), અટાલા મસ્જિદ (જૈનપુર)
મકબરા	- હુમાયુનો મકબરો (દિલ્લી), તાજમહેલ (આગ્રા) ગોળગુંબજ (બીજાપુર), ગ્યાસુદીન તઘલૂકનો મકબરો (દિલ્લી)
કિલ્લાઓ	- કુંભલગઢ, ચિતોડગઢ, રણથંભોર, આમેર (રાજસ્થાન) વગેરે, લાલ કિલ્લો (દિલ્લી) આગ્રાનો કિલ્લો, ગોલકોંડા (આંધ્રપ્રદેશ), શિવાજી મહારાજના કિલ્લાઓ (મહારાષ્ટ્ર)
નવાં નગરો	- અમદાવાદ, ચાંપાનેર (પાવાગઢ), જૈનપુર, આગ્રા, તુગલકાબાદ, ફતેપુર સિકરી, ફિરોજાબાદ વગેરે નગરોની ઇમારતો અને સ્થાપત્યો
મહેલો	- હવામહેલ (જયપુર), ઉદેપુરના મહેલો વગેરે

અલેખિત (અવશેષીય) સાધનો

અભિલેખો :

આ સમયના મુસ્લિમ અભિલેખો અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂમાં છે. ‘કુલ્લત-ઉલ-ઇસ્લામ’ મસ્જિદનો અભિલેખ ફારસી ભાષામાં લખાયેલો છે. તે મુસ્લિમ અભિલેખોમાં સૌથી જૂનો છે. ‘એપિગ્રાફિકા-ઇન્ડો-મોસ્લેમિકા’ ગ્રંથમાં મુસ્લિમ યુગના સાડા પાંચસોથી વધુ અભિલેખો પ્રકાશિત થયેલા છે.

સિક્કાઓ :

સિક્કાઓ ઉપરથી જ તે સમયની આર્થિક સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ મેળવી શકાય છે. મહમદ ગઝનવીના સિક્કા પર કલમાનો સંસ્કૃત અનુવાદ કોતરેલો છે. અલાઉદ્દીન ખલજીના સિક્કા ઉપરનાં લખાણો તેણે મેળવેલા વિજયનો પુરાવારૂપ છે. અકબરના સિક્કાઓ તેણે સ્થાપેલા ‘દિનેઇલાહી’ ધર્મનો પુરાવો આપે છે. મહંમદ ઘોરી, ગ્યાસુદિન બલ્બન અને વિજયનગરના ‘વરાહ’ નામે સોનાના સિક્કાઓ તેમની આર્થિક સમૃદ્ધિની પરાકાષ્ટા દર્શાવે છે. તેમજ ઇલ્તુત્મિશે ‘ટંકા’ નામના ચાંદીના અને ‘જીતલ’ નામે તાંબાના સિક્કાઓ ચલણમાં મૂક્યા હતા. તે સર્વે જે-તે સમયની આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે.

વિજયનગર સામ્રાજ્યના સોનાના સિક્કા

ભારતના ઇતિહાસમાં મધ્ય યુગ માટે ઘણાં બધાં ચિત્રો મળે છે. આ ચિત્રો, કિલ્લાની દીવાલો ઉપર અને ઘુમ્મટોમાં જોવા મળે છે. મુઘલયુગમાં ઘણા ચિત્રગ્રંથો જોવા મળે છે. આ ચિત્રોમાંથી મુઘલ દરબાર, જનાના મહેલ, શિકાર, રીતરિવાજ, પહેરવેશ, આભૂષણો, લશ્કરી આક્રમણ અને બાદશાહનું વૈભવી જીવન વગેરેનો ખ્યાલ આવે છે. ‘હમ્ઝાહનામા’ અને ‘શાહનામા’ ગ્રંથો મુઘલયુગના ચિત્રગ્રંથો છે.

ઇસ્લામનો ઉદય અને અરબસ્તાન

ઈસુની 7મી અને 8મી સદી વચ્ચેનો સો વર્ષનો સમયગાળો વિશ્વના ઇતિહાસમાં આરબોના વર્યસ્વનો ગણાવી શકાય. પશ્ચિમ ચીનથી લઈ સ્પેન સુધી એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકાના પ્રદેશોના મોટાભાગમાં ઇસ્લામી સામ્રાજ્ય આ સદીમાં સ્થપાયું હતું. વિશ્વની સંસ્કૃતિમાં તેણે એક નવી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનો ઉમેરો કર્યો અને આજ સુધી આ સંસ્કૃતિની કાયમી અસરો રહેલી છે. આ સંસ્કૃતિના સ્થાપક હતા મહંમદ પયંબરસાહેબ.

તેમનો જન્મ અરબસ્તાનના મક્કા શહેરમાં થયો. તે સમયે આરબો નાની-મોટી ટોળીઓમાં વહેંચાયેલા હતા. દરેકને તેના અલગ-અલગ દેવો હતા. તેઓ કુળ અને ધર્મના નામે એકબીજા સાથે વેરઝેર રાખી લડતા-ઝઘડતા રહેતા. મહંમદ પયગંબરે આરબોને મૂર્તિપૂજામાંથી મુક્ત કર્યાં. આ આરબો સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાની પણ પૂજા કરતા.

એમણે લોકોને ઉપદેશ આપ્યો કે, ઈશ્વર એક છે અને મહંમદસાહેબ તેના પયગંબર છે.

મહંમદસાહેબના અવસાન પછીની દોઢ સદીમાં ઈસ્લામના વિસ્તાર માટે, એમના પછી ગાદીએ આવેલા અરબ રાજ્યના વડાઓ તરીકે 'ખલીફા' નામે ઓળખાતા. તેમણે ઈસ્લામના વિસ્તાર માટે પ્રયાસો કર્યાં. આ માટે એમણે વિશાળ સૈન્ય તૈયાર કર્યું. આ આરબોનાં સૈન્યોનો સામનો કરવો એ મહાસાગરના મોજાઓનો સામનો કરવા બરાબર હતું. ઈરાની સામ્રાજ્ય તેમજ સ્પેન એમના સામ્રાજ્ય આગળ પડી ભાંગ્યું. એ જ અરસામાં આરબોની એક સેનાએ મહંમદ-બિન-કાસિમની આગેવાની નીચે સિંધ ઉપર ચડાઈ કરીને સિંધ જીત્યું. આ વખતે

મક્કા - કાબા

ઈસ્લામની આગેકૂચ ત્યાં જ થંભી ગઈ. ઈસ્લામના વિસ્તાર માટેના બીજા તબક્કાના ઘડવૈયા હતા તુર્ક લોકો. આરબોના હાથમાંથી ઈસ્લામની નેતાગીરી પડાવી લઈ જગતભરમાં ઈસ્લામનો વિસ્તાર કરવાનું કાર્ય તેમણે કર્યું. તુર્કો પાસે બે જ વાતો હતી, કુરાન અને તલવાર. તેમાં બાંધછોડને કશો જ અવકાશ ન હતો. આ પછી ભારત સાથેના ઈસ્લામના અવિરત સંબંધોનો મહત્વનો તબક્કો સલ્તનત શાસનથી શરૂ થાય છે.

આરબોનાં ભારત પરનાં આક્રમણો

ભારત પર સમયાંતરે વિદેશી આક્રમણો થયાં. તેની શરૂઆત આરબોએ કરી. આરબોનું પ્રથમ આક્રમણ મુંબઈ-થાણે ઉપર થયું હતું. બીજું આક્રમણ વલભી ઉપર અને ત્રીજું આક્રમણ સિંધ ઉપર મહંમદ-બિન-કાસિમે કર્યું. ત્યારબાદ મહંમદ ગઝનવીએ આક્રમણો કર્યાં. ત્યારબાદ શિહાબુદ્દિન મહંમદ ઘોરી નામના અફઘાને આક્રમણો કર્યાં. તે પછી ભારત પર ચઢી આવનાર આક્રમણકારોમાં ચંગેઝખાન (મંગોલ), નાદિરશાહ અને અહમદશાહ અબ્દાલી (અફઘાન) મુખ્ય હતા.

વલભી આક્રમણ :

યુગન-શ્વાંગ જેવા ચીની પ્રવાસીએ વલભીના ભર-પેટે વખાણ કર્યાં છે. શીલાદિત્ય પ્રથમથી સાતમા સુધીના શાસનકાળમાં આ નગર ઐશ્વર્ય, શિક્ષણ, વિદ્યા અને રાજસત્તાથી ધમધમતું રહેલું. તેનાથી પ્રભાવિત થઈ સિંધના સૂબેદાર જુનૈદે (આરબ) વલભીને ધમરોળી નાંખ્યું, પરિણામે વલભી વિદ્યાપીઠ પણ ધ્વસ્ત થઈ જવા પામી.

મોટેભાગે વલભીના વિનાશ માટે મલેચ્છો (મુસ્લિમો)ના આક્રમણોને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યા છે. મુસ્લિમ ત્વારીખકાર ઈતિહાસવિદ અલબિરૂની પણ વલભી પર આક્રમણ કરનાર સિંધના અલમન્સુરા શહેરનો આરબ સૂબો હોવાનું નોંધે છે. તે મુજબ વલભીપુરના કાકુ નામના રાષ્ટ્રદ્રોહી વણિકે, આરબ સૂબાને વલભી પર આક્રમણ કરવા લલચાવ્યો. અન્ય આરબ ત્વારીખોમાં પણ ઈ.સ. 758ના નિષ્ફળ દરિયાઈ હુમલાઓ પછી ઈ.સ. 766માં અબ્દુલ મલિકે વલભી પર બીજો દરિયાઈ હુમલો કર્યાનું નોંધાયું છે.

8મી સદીમાં આરબ ખલીફાઓની જાહોજલાલીના કાળમાં ઈરાનના સૂબા અલહજાજને ખુશ કરવા લંકાના રાજાએ કીમતી ભેટોથી ભરેલાં જહાજો મોકલ્યાં. આ જહાજોને દરિયાઈ ચાંચિયાઓએ સિંધના દેવલ બંદર પાસે લૂંટ્યાં. અહીંના દરિયા પર સિંધના રાજા દાહિરનું વર્ચસ્વ હતું. આથી કીમતી માલની ભરપાઈ કરવા અલહજાજે કહેણ મોકલ્યું. એ બંદર પોતાની હદમાં આવતું નથી, તેમ જણાવી તેણે ચાંચિયાઓને પકડવાની પોતાની અસમર્થતા દર્શાવતાં અલહજાજે ખલીફાની લશ્કરી મદદ માંગી. તેથી તેણે છ હજાર સૈનિકો અને શસ્ત્રસરંજામ સાથે મહમદ-બિન-કાસિમને આક્રમણ કરવા મોકલ્યો. આ મહમદ-બિન-કાસિમ ત્યારે માત્ર 17 વર્ષનો હતો અને ઈરાનનો રાજ્યપાલ હતો. રાજા દાહિર અને તેના સૈન્યએ વીરતાપૂર્વક મહમદ અને તેના સૈન્યનો સામનો કર્યો. અંતે તેની નજીકના કેટલાક દેશદ્રોહી વ્યક્તિઓએ મહમદ-બિન-કાસિમનો પક્ષ લેતાં દાહિરની હાર થઈ. રાજધાની-દેવલ બંદર લૂંટાયું. પ્રજા ઉપર અત્યાચાર થયો. દાહિરની રાણીઓ અને તેની સ્ત્રી-સહાયકોએ પણ શૌર્યતાપૂર્ણ સામનો કર્યો. પરંતુ અંતે તેમણે સ્વમાન ખાતર જૌહર (સામૂહિક અગ્નિસ્નાન) કર્યું.

દેવલનગર જીતી બિનકાસિમ આગળ વધ્યો અને સિંધના બ્રાહ્મણાબાદમાં દાહિરના પુત્ર જયસિંહ સાથે લડાઈ કરી, અંતે બ્રાહ્મણાબાદ તેના કબજામાં આવ્યું. ફરીવાર નજીકના દેશદ્રોહીઓને લીધે જયસિંહ હાર્યો. ત્યાંથી આગળ વધી બિનકાસિમે અલોર તથા મુલતાન જીતીને સમગ્ર સિંધપ્રદેશ પર મુસ્લિમ રાજસત્તા જમાવી.

બિનકાસિમના મૃત્યુ પછી દાહિરના પુત્ર જયસિંહે ફરીવાર સિંધ પર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો અને બ્રાહ્મણાબાદ જપ્ત કર્યું. ખલિફાને આ સમાચાર મળતાં તેણે જુનેદ નામે ઝનૂની સરદારને સિંધના રાજ્યપાલ પદે મૂકીને આક્રમણનો આદેશ આપ્યો. જુનેદે જયસિંહને પરાજિત કરી કેદ કર્યો. ત્યારબાદ તેણે ગુજરાત અને રાજસ્થાનના સહહદી પ્રદેશો ઉપર આક્રમણો કરી વર્ચસ્વ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ લાટ, કાશ્મીર અને કનોજ જેવાં રાજ્યોના રાજાઓના સંયુક્ત પ્રયાસોથી તેની રાજ્યસત્તા અલ્પજીવી નીવડી. યશોવર્મા (કનોજ), લલિતાદિત્ય (કાશ્મીર), નાગભટ્ટ બીજો અને અવનીજનાશ્રય (લાટ) વગેરે પરાક્રમી રાજવીઓએ આરબ આક્રમણકારોને સિંધથી આગળ વધવા દીધા ન હતા તે અત્રે નોંધવું રહ્યું.

જોકે, આરબોના આવા વિજયોનું ખાસ રાજકીય મહત્ત્વ નથી. એમણે હિન્દુઓની કતલ કરી પરંતુ તેમને ઈસ્લામ ધર્મ પાળવાની ફરજ પાડી શક્યા નહિ. જેમ વર્ષો વીતતાં ગયાં તેમ ખલિફાનો આ પ્રદેશમાં રસ ઓછો થતો ગયો. ખલિફાઓની રાજ્યસત્તા નબળી પડતાં સિંધના મુસ્લિમ સૂબાઓને મળતી મદદ બંધ થઈ. પરિણામે આરબ ખિલાફતનો અસ્ત થતાં (ઈ.સ. 836) આરબો સિંધ છોડી ગયા. ત્યારબાદ લગભગ પોણા બસો વર્ષ સુધી ભારતમાં મુસ્લિમ આક્રમણો ન થતાં એકંદરે શાંતિ જળવાઈ રહી.

આરબોના આક્રમણની અસરો

મુસ્લિમો પાસે ભારતના લોકો કરતાં ઊંચી જાતનાં યુદ્ધશસ્ત્રો હતાં. ભારતના રાજાઓ રણમેદાનમાં હાથીનો ઉપયોગ કરતા, તેના સ્થાને મુસ્લિમ આક્રમણકારીઓએ ઘોડાનો વિશાળ પાયા પર ઉપયોગ કર્યો. જે હાથી કરતા વધુ ઉપયોગી સાબિત થયા. આરબોના વિજય બાદના હિંદમાં શિકાર, મલ્લવિદ્યા અને પ્રાણીઓની સાઠમારી જેવી રમતો દાખલ થઈ. વૈદકશાસ્ત્રમાં યુનાની (ગ્રીક) ચિકિત્સાપદ્ધતિ પણ દાખલ થઈ.

આ સમયના રાજપૂત રાજાઓમાં અપાર વીરતા હતી, શૌર્ય હતું, ઝનૂન હતું, દેશ, ધર્મ અને સ્વામી માટે આત્મ-બલિદાનની તમન્ના હતી. તેમને મતે મૃત્યુ એ જીવનનો એક સહજ પ્રસંગ હતો. રણભૂમિમાં મૃત્યુ મળે તો સ્વર્ગ મળે તેવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. લડતાં લડતાં મરવું એ એક જીવનનો લહાવો હોવાનું તેઓ માનતા. તેમ છતાં આ વીર રાજપૂતો પરાજિત થયા. બાહ્ય મુશ્કેલીથી અલિપ્ત અને શાંતિપ્રિય એવી હિંદની પ્રજા આરબો અને તે પછીના તુર્કોના ઝનૂની પ્રહારોથી હતપ્રભ બની. આ પહેલાં અનેક વિદેશી જાતિઓનાં આક્રમણોના અનુભવો થયા હતા. આવા લોકોને પણ પોતાના સંસ્કાર, વારસા અને ધર્મથી તેમણે પોતાના કરી લીધા હતા. પરંતુ મુસ્લિમો આવતાં પરિસ્થિતિ બદલાઈ. મુસ્લિમો ભારતમાં પોતાનો ધર્મ અને પોતાની સમાજવ્યવસ્થા લઈને આવ્યા હતા. આરબો રાજકર્તા તરીકે સિંધમાં લગભગ એક સદી રહ્યા. એ સમયમાં એ લોકો કંઈક નવું જોવું, જાણવું, શીખવું એ એમનો શોખ હતો. તેઓ મુક્ત મને શીખી લેતા અને અપનાવી લેતા. આ સમય દરમિયાન તેઓએ ભારતીય ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વૈદિકવિદ્યા, સંગીત અને ચિત્રકલા ક્ષેત્રે શિક્ષણ મેળવ્યું. કેટલાક પ્રમાણભૂત ગ્રંથો રામાયણ, મહાભારત વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અરબી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. કમનસીબે એ યુગના ભારતીય વિદ્વાનો આરબો જેવું મુક્ત અને ગ્રહણશીલ માનસ ધરાવતા ન હોવાને કારણે આરબોની કલા-વિજ્ઞાનક્ષેત્રની વધુ સારી જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા માટે તેના સંપર્કનો લાભ ઉઠાવી શક્યા નહિ.

અગ્નિએશિયા અને પૂર્વ એશિયાના વિશેષ સંદર્ભ સાથે ભારતનો વિશ્વના દેશો સાથેનો સંપર્ક

ભારતમાં મધ્યયુગ દરમિયાન લગભગ પાંચસો વર્ષ રાજપૂતોનું અને પાંચસો વર્ષ મુસ્લિમોનું વર્ચસ્વ રહ્યું. આ સમય દરમિયાન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઈસ્લામની સંસ્કૃતિના આદાન-પ્રદાનથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કેટલાંક નવાં તત્ત્વો દાખલ થયાં. ભારતીય લોકોમાં દરિયાઈ પ્રવાસથી વિદેશ જવું તે અનિષ્ટ મનાતું, પરંતુ ઈસ્લામમાં આવા કોઈ પ્રતિબંધો ન હતા. તેથી વિદેશ જવાની અવરજવર વધી અને લોકોની દૃષ્ટિ પણ વિશાળ બની. આપણા દેશની વણઝારો અને વહાણો, દરિયાપારના દેશોમાં વેપાર કરતાં થયાં. એને લીધે સમરકંદ, બલ્ખ (બેકટ્રિયા), ઈરાન, ચીન, જાવા, સુમાત્રા વગેરે પ્રદેશોમાં વ્યાપાર વિકસ્યો.

આરબોએ સિંધમાં વિજય મેળવ્યા બાદ ઘણા આરબો સિંધમાં વસવાટ કરવા લાગ્યા. તેઓ ભારતીય વિદ્વાનોના ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા. તેમની પાસેથી ગણિત, ખગોળ, તત્ત્વજ્ઞાન, વૈદિકશાસ્ત્ર વગેરેનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. તે સમયે બગદાદમાં

ખલીફાના આમંત્રણથી કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનો બગદાદ પણ ગયા હતા. સમય જતાં ભારતીયો પાસેથી મેળવેલ જ્ઞાન-વારસાનો આરબોએ યુરોપના દેશોમાં ફેલાવો કર્યો.

આરબ વ્યાપારીઓ દક્ષિણ ભારતના કિનારાનાં બંદરોએ વ્યાપાર માટે આવતા તેમાંથી ત્યાં કાયમી વસવાટ પણ કર્યો. સમય જતાં દક્ષિણ ભારતના આરબોનું દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના દેશોમાં સ્થળાંતર થતાં મલેશિયા, ઈન્ડોનેશિયા વગેરે દેશોમાં પણ ઈસ્લામનો ફેલાવો થયો. મુસ્લિમ સત્તાનો વિસ્તાર વધતા પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોનો મોટો વેપાર અરબસ્તાન મારફત ચાલતો. એમાં મક્કા વેપારનું મોટું કેન્દ્ર મનાતું. ભારત અને બીજા એશિયાઈ દેશોનો માલ આરબો સીરિયા, મિસર (ઈજિપ્ત), રોમ, ગ્રીસ વગેરે સ્થળોએ પહોંચાડતા. ધર્મની જેમ વેપારે પણ આરબોને વિવિધ દેશોનો પ્રવાસ કરવાની, ત્યાંની પ્રજાઓમાં હળવા-મળવાની તક પૂરી પાડી. ભારતના પૂર્વ કિનારાનાં બંદરોથી અગ્નિ એશિયા સાથે ધમધોકાર વેપાર ચાલતો તો પશ્ચિમ કિનારાના કાંઠે (કેરળ) આફ્રિકા અને પશ્ચિમ એશિયાના દેશો સાથે વેપાર થતો. કેરળ, શ્રીલંકા અને માલદીવ કિનારે આઠમી સદીથી આરબો આવીને વસ્યા હતા. એમણે જ 16 મી સદીમાં વાસ્કો-દ-ગામાની આગેવાની નીચે આવેલા ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝો)નો સખત સામનો કરેલો. અહીંથી મુલાયમ કાપડ, મરી-મસાલા અને કીમતી પથ્થરોનો મોટા પાયે નિકાસ થવાથી આ પ્રદેશના લોકોને અઢળક ધન મળતું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

- (1) મધ્યયુગનો ઇતિહાસ જાણવા માટેનાં લિખિત સાધનો વિશે માહિતી આપો.
- (2) આરબોએ કરેલ સિંધ પરનાં આક્રમણની ચર્ચા કરો.
- (3) મધ્યયુગમાં વિદેશથી આવેલા પ્રવાસી લેખકો વિશે નોંધ લખો.
- (4) અગ્નિએશિયા અને પૂર્વ એશિયાના દેશો સાથે ભારતના સંપર્કની માહિતી આપો.
- (5) આરબ-આક્રમણોની અસરો જણાવો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) ઈસ્લામ ધર્મના સ્થાપક કોણ હતા ?
- (2) આરબોના સંપર્કથી ભારતમાં કઈ-કઈ રમતો દાખલ થઈ ?
- (3) વિજયનગર સામ્રાજ્યમાં સોનાના સિક્કાઓ કયા નામથી જાણીતા હતા ?
- (4) અલબરુની કોણ હતા?
- (5) ભારતીય ઇતિહાસમાં મધ્યયુગના કેટલા વિભાગો પડે છે ? કયા-કયા ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) દિલ્લીના સુલ્તાનોની રાજભાષા કઈ હતી?

(A) ઉર્દૂ	(B) ફારસી	(C) અરબી	(D) હિન્દી
-----------	-----------	----------	------------
- (2) ભારતનો સર્વપ્રથમ ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે નીચેનામાંથી કયો ગ્રંથ સ્વીકૃત છે?

(A) ગીતગોવિંદ	(B) ભાષ્ય	(C) રાજતરંગિણી	(D) રામચરિતમાનસ
---------------	-----------	----------------	-----------------
- (3) કયા મુસ્લિમ આક્રમણકારે ભારત પર આક્રમણ કરી સિંધ કબજે કર્યું હતું?

(A) મહમંદ-બિન-કાસીમ	(B) મહમંદ ગાઝી	(C) મહમંદ હુસેન	(D) મહમંદ શાહ
---------------------	----------------	-----------------	---------------
- (4) 'શિવભાવની' ગ્રંથના લેખક કોણ હતા?

(A) કવિ ચંડીદાસ	(B) કવિ ભૂષણ	(C) કવિ કેશવ	(D) કવિ કાન્ત
-----------------	--------------	--------------	---------------
- (5) કુંભલગઢનો કિલ્લો કયા રાજ્યમાં આવેલો છે?

(A) ગુજરાત	(B) મધ્યપ્રદેશ	(C) દિલ્લી	(D) રાજસ્થાન
------------	----------------	------------	--------------

ભારતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં હર્ષવર્ધનના મૃત્યુ બાદ એક વિશાળ ભારતના જુદા-જુદા પ્રદેશ પર કેટલાંક નાનાં-મોટાં રાજ્યોનો ઉદય થયો. આ રાજ્યોમાં શાસકોએ પોતાનો વિકાસ કરવા માટે આજુબાજુનાં રાજ્યો પર આક્રમણો કરીને પોતાની સ્થિતિ અને પોતાનું રાજ્ય મજબૂત બનાવ્યું. તે રાજ્યની આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, સ્થિતિ સુધરતાં ભારતીય સભ્યતા, ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિયુક્ત આવાં નાનાં રાજ્યોનો વિકાસ થયો. આ સમયગાળા (ઈ.સ. 700 થી લઈને ઈ.સ. 1200)ને ભારતમાં રાજપૂતયુગ કહેવામાં આવે છે. અત્રે આ કેટલાંક રાજ્યોનો રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરીશું.

કનોજના ગઢવાલો (ગહડવાલ)

હર્ષના અવસાન પછી કનોજનું રાજ્ય ઇન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું. યશોવર્મા નામના શાસકે (ઈ.સ. 700 - 740) ગાદી પ્રાપ્ત કરી. કશ્મીરના શાસક-લલિતાદિત્ય મુક્તાપીડે કનોજ પર ચડાઈ (ઈ.સ. 740) કરીને યશોવર્માને પરાજિત કર્યો. ત્યાર બાદ કનોજની કોઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી. તે પછી 11મી સદીમાં પ્રતિહાર સામ્રાજ્યનાં પતન પછી ચંદ્રદેવે ગોપાલ નામના રાજાને હરાવી કનોજ જીતી લીધું. આ ચંદ્રદેવ ગોપાલ, ગઢવાલ જાતિનો હતો. આ જાતિનાં મૂળ વિશે માહિતી મળતી નથી. પરંતુ એમ લાગે છે કે આ વંશના શાસકો દક્ષિણ ભારતના હતા અને રાષ્ટ્રકુટો કે રાઠોડોની એક શાખાના હતા. તેમનું શાસન કનોજ આસપાસ હતું. કનોજ તેની રાજધાની હતી. તેનો પ્રથમ શાસક ચંદ્રદેવ (ઈ.સ. 1090 - 1100) હતો. તેના પછી મદનચંદ્ર ગાદીએ આવ્યો. મદનચંદ્રે મહારાજાધિરાજનું બિરુદ અપનાવ્યું. તે પોતે વિદ્વાન હતો. તેણે ‘મદનવિનોદ’ નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો. તેણે કાશીમાં આદિકેશવનું મંદિર પણ બંધાવ્યું હતું. ત્યારબાદ સત્તાસ્થાને આવેલો ગોવિંદચંદ્ર એ મદનચંદ્રનો પુત્ર હતો. તે આ વંશનો સૌથી પ્રતાપી અને પરાક્રમી રાજા હતો.

જયચંદ્ર (ઈ.સ. 1170 - 1198)

જયચંદ્ર એ ખૂબ જ પ્રખ્યાત રાજા હતો. તેણે ચંદેલાઓ અને ચૌહાણ રાજ્યોની સાથે સંઘર્ષ કર્યા હતા. શાંભરનાં રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ સાથે તેને અણબનાવ હતો. મોહંમદ ઘોરીએ (ઈ.સ. 1193) જયચંદ્રના રાજ્ય કનોજ પર આક્રમણ કર્યું હતું અને વિરતાપૂર્વક લડતાં-લડતાં યુદ્ધભૂમિમાં માર્યો ગયો. ત્યારબાદ રાઠોડ રાજવીઓએ કનોજ છોડીને રાજપૂતાના તરફ પોતાની સત્તા જમાવી.

કાશ્મીરનું રાજ્ય

કાશ્મીરના હિન્દુ રાજ્યનો ઇતિહાસ આપણને કવિ કલ્હણના ગ્રંથ ‘રાજતરંગિણી’માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. કલ્હણ બ્રાહ્મણ જાતિના અને રાજકવિ હતા. તેમનો પિતા ચંપક કાશ્મીરશાસક હર્ષ (લોહાર વંશ)ના મંત્રી હતા. આ ગ્રંથની રચના તેમણે જયસિંહ (ઈ.સ. 1127 - 1154)ના શાસનકાળમાં પૂરી કરી હતી. પ્રથમ ત્રણ ભાગોમાં કાશ્મીરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. સાતમા તથા આઠમા ભાગમાં લોહારવંશનો ઇતિહાસ છે. આ ગ્રંથમાં ઘટનાઓ તથા તિથિકમનું વર્ણન છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલ છે. મોટાભાગના વિવેચકોએ ‘રાજતરંગિણી’ ને હિંદનાં પ્રથમ આધારભૂત ઐતિહાસિક ગ્રંથનો દરજ્જો આપ્યો છે.

7મી સદીમાં દુર્લભવર્ધને કાશ્મીરમાં કર્કોટક વંશની સ્થાપના કરી. તેના પછી તેનો પુત્ર દુર્લભક શાસક થયો. જેણે ‘પ્રતાપાદિત્ય’ ની પદવી ધારણ કરીને પ્રતાપપુર નગરની સ્થાપના કરી. તેના ત્રણ પુત્રો ચંદ્રાપીડ (વ્રજાદિત્ય), તારપીડ (ઉદયાદિત્ય) તથા મુક્તાપીડ (લલિતાદિત્ય) હતા. મુક્તાપીડે કનોજના શાસક યશોવર્મા સાથે સંધિ કરી. તિબેટના રાજાઓને પરાજિત કર્યા. તેણે ચીનમાં રાજદૂત મોકલ્યો હતો. તેણે કાશ્મીરમાં પ્રસિદ્ધ માર્તંડ (સૂર્ય) મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું. આ વંશમાં અંતિમ શક્તિશાળી શાસક જયાપીડ થઈ ગયો, જેણે 8 મી સદીમાં કનોજના શાસક વ્રજયુદ્ધને હરાવ્યો હતો.

ઉત્પલ વંશ

અવન્તિવર્મા નામના શાસકે આ વંશની અને અવંતિપુર નામના નગરની સ્થાપના કરી. ત્યારબાદ શંકરવર્મા તથા ગોપાલવર્મા નામના શાસક થયા. ત્યારબાદ, ક્ષેમગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. તે વિલાસી અને લંપટ હતો. તેથી તેની પરાક્રમી રાણી દિદા (લોહારના રાજા સિંહરાજની પુત્રી)એ કાશ્મીરનું સુકાન સફળતાપૂર્વક સંભાળી લઈ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરીને રાજ્ય કર્યું.

લોહાર વંશ

રાજરાણી દિદાના અવસાન બાદ આ રાજ્ય 'લોહાર'વંશને હસ્તક આવ્યું. આ વંશમાં રાજા જયસિંહ થઈ ગયો, જેના દરબારમાં રાજકવિ કલ્હણ સન્માનભર્યું સ્થાન ધરાવતો હતો. લોહારવંશનો છેલ્લો શાસક જામસિંહ હતો. ત્યારબાદ શાહમીર નામના મુસ્લિમ યોદ્ધાએ પોતાના શાસનની શરૂઆત કરી. શાહમીરના વંશજોએ કાશ્મિરમાં શાસન કર્યું. અકબરે કાશ્મીર જીતી લઈ મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવ્યું.

મેવાડ અને મારવાડ (રાજસ્થાન)

મેવાડના ગોહિલો

મેવાડના ગોહિલપુત્રો કે ગુહિલોત, જે પાછળથી સિસોદિયા રાજપૂતના નામે ઓળખાયા. તે મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. બપ્પા (બાપ્પા) રાવળ આ વંશનો સ્થાપક હતો. આ બપ્પા એ નામ નહીં પરંતુ ગુહિલોત રાજાઓમાંના એકની ઉપાધિ હતી. ગ્રંથોમાં તેનો સમય ઈ.સ. 8મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મૂકવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારતા એ આ વંશનો સ્થાપક હોવાનું શક્ય જણાતું નથી. આ વંશનો સ્થાપક કાલભોજ હતો, એમ કેટલાક ઇતિહાસકારો માને છે. બપ્પા અગાઉ ગોહિલોએ મેવાડમાં ઓછામાં ઓછા બે સૈકા રાજ્ય કર્યું હતું. તેમનું સૌથી જૂનું પાટનગર નાગહુદ (નાગદા) હતું. તે પછી આઘાટ (અહર - ઈ.સ. 10મી સદી) તેની રાજધાની બની. આરબોએ પશ્ચિમ ભારતને ખેદાન મેદાન કરી નાખ્યું (ઈ.સ. 725), ત્યારે તેમનો સામનો કરનાર ભારતીય રાજવીઓમાં બપ્પા મુખ્ય હતો. આરબોએ કબજે કરેલાં શહેરો અને દુર્ગો પાછા જીતી લેવા તેણે જે શૂરવીરતા બતાવી, તેથી લોકોએ તેને ગોહિલવંશનો સ્થાપક માન્યો હશે.

ગોહિલ રાજા ભર્તુપદ્મ બીજાએ પ્રતિહારોની ઘૂંસરી ફેંકી (ઈ.સ.ની 10મી સદી) દીધી. તેણે મહારાજાધિરાજનું બિરુદ અપનાવ્યું હતું. તેના પુત્ર અલ્લટે રાજ્ય કર્યું હતું. અલ્લટ હરિપદેવા નામની હુણ રાજકુંવરીને પરણ્યો હતો. અલ્લટ પછી તેનાં પુત્ર નરવાહને રાજ્ય કર્યું. નરવાહન પછી શાલિવાહન અને ત્યારબાદ શક્તિકુમારે ગાદીએ આવ્યો હતો. તેણે ઈ.સ. 10મી સદીના અંત સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના શાસન દરમિયાન પરમાર રાજા મુંજે આઘાટ પાટનગરનો નાશ કર્યો.

તે પછી તેઓ થોડો સમય ચૌલુક્ય કુમારપાળને શરણે રહ્યા, જેનો ચિત્રકુટ (ચિત્તોડ) ઉપર અધિકાર હતો. ગોહિલ સરદાર સામંતસિંહે પોતાનું રાજ્ય ફરીથી મેળવ્યું. તે પછી થોડા જ સમયમાં નડુલ (નડોલ) કીર્તિપાલે જીતી લીધું. સામંતસિંહ વાગડ (વાંસવાડા અને ડુંગરપુર)માં જઈને રહેવા લાગ્યો અને તેના નાના ભાઈ કુમારસિંહે ચૌલુક્ય રાજાની સહાયથી કીર્તિપાલને મેવાડના રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢ્યો. તે પછી થયેલા જૈતસિંહના રાજ્ય દરમિયાન મેવાડના ગોહિલોએ ફરી રાજકીય ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

કીર્તિ સ્તંભ - ચિત્તોડ

રાણા સાંગા

મહારાણા પ્રતાપસિંહ

મુસલમાનોની ચડાઈઓને લઈને એ રાજ્યની શક્તિ ક્ષીણ થતાં અલ્લાઉદ્દિન ખલજીએ તે જીતી લીધું. છતાં પણ તેનો થોડોક ભાગ સિસોદિયા કુળના ગોહિલોના હાથમાં રહી ગયો. 14મી સદીમાં રાણા હમીરે ફરી વખત લગભગ સમગ્ર મેવાડ (ચિત્તોડ સહિત) પાછું મેળવ્યું, તેના પછી રાણા મોકલસિંહ અને

ત્યારબાદ તેનો પુત્ર રાણા કુંભા ગાદી એ આવ્યો .

રાણા કુંભો ઘણો શક્તિશાળી રાજવી હતો. તે પોતે સાહિત્ય અને કલાનો ઉપાસક હતો. મેવાડના 84 કિલ્લાઓમાંથી 32 કિલ્લાઓ તેણે જ બંધાવ્યા હતા. તે જ રીતે તેણે બંધાવેલાં ચિત્તોડનો 'વિજયસ્તંભ' (કીર્તિસ્તંભ) આજે પણ તેના પરાક્રમની સાક્ષી પૂરે છે. તેનો પૌત્ર રાણા સંગ્રામસિંહ (રાણા સાંગા) શૌર્યનો મૂર્તિમંત અવતાર હતો. તેણે ઘણી લડાઈઓમાં ભાગ લીધો હોવાથી એક પગ અને એક આંખ પણ ગુમાવી તથા તેના શરીર ઉપર જુદાં-જુદાં શસ્ત્રોથી થયેલા 80 જેટલા ઘા હતા. તેણે માળવા, ગુજરાત અને દિલ્હીના સુલતાનો સાથે યુદ્ધો કર્યાં. આવી દરેક લડાઈમાં તે વિજયી નીવડ્યો. તે

પોતાનાં પરાક્રમોને કારણે તે સમયના સમસ્ત રાજસ્થાનના રાજપૂતોનો નેતા ગણાતો. બાબરે પાણીપતની પ્રથમ લડાઈમાં ઈબ્રાહીમ લોદીને હરાવી ભારતમાં મુઘલવંશની સ્થાપના કરી, ત્યારે રાણા સાંગાએ જ તેને ભારતના મધ્યયુગીન ઇતિહાસમાં પહેલી અને છેલ્લી વાર રાજપૂત રાજાઓને સંઘ બનાવીને પડકાર આપ્યો. જોકે બાબર સામેની ખાનવા (કાન્હવા)ની આ લડાઈમાં રાણા સાંગા હાર્યો. તેનું તેજ તેના પૌત્ર રાણા પ્રતાપમાં બરાબર ઊતર્યું હતું. તેણે અકબરને પડકાર આપેલો. મુઘલ સૈન્ય સાથે કેટલીક લડાઈઓ કરી પોતાના રાજ્યને બચાવ્યું હતું.

મારવાડ (જોધપુર)

મારવાડ એ રાજપૂતાનાનું બીજું અગત્યનું રાજ્ય હતું. ત્યાં પ્રાચીન રાષ્ટ્રકૂટોમાંથી ઊતરી આવેલા રાઠોડ રાજપૂતોનું શાસન હતું. મારવાડનો આધુનિક ઇતિહાસ રાઠોડ રાજા ચંદ્રથી શરૂ થાય છે. તેના પુત્ર જોધાએ જોધપુર વસાવી ત્યાં કિલ્લો બંધાવ્યો. તેના પુત્ર બીકાજીએ બિકાનેર વસાવ્યું. 16 મી સદીમાં રાઠોડ રાજા માલદેવ ઘણો શક્તિશાળી રાજવી થઈ ગયો. તે મુઘલ બાદશાહ હુમાયુ તથા શેરશાહ સુરીનો સમકાલીન હતો. તેને શેરશાહ સાથે સંઘર્ષ થયો હતો. તેના સમયમાં રાઠોડોની સત્તા સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી.

શાકંભરીના ચૌહાણો

દંતકથા પ્રમાણે ચાહમાનો (ચૌહાણો) આબુ પર્વત પર ઋષિમુનિઓએ કરેલ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રાજપૂતો હતા. તેઓ શરૂઆતમાં ગુર્જર પ્રતિહારોના સામંતો હતા. તેઓ રાજપૂતના અને ગુજરાતના પ્રદેશ પર શાસન કરતા, પરંતુ ઈસુની 10મી સદીમાં ગુર્જર પ્રતિહાર સત્તા નબળી પડતાં તેઓ સ્વતંત્ર થયા. તેમના શાસનની કેટલીક શાખાઓમાં પ્રતાપગઢ, નંદુલ અને સાંભર મુખ્ય ગણાય. સાંભર શાખાનું પાટનગર શાકંભરી હતું. આ શાકંભરીના ચૌહાણોએ 11મી સદીમાં સુલતાન મહમુદ ગઝનવીનાં આક્રમણોનો સફળતાપૂર્વક સામનો કર્યો. 12મી સદીમાં રાજા અજયરાજે ‘અજયમેરુ’ (અજમેર) શહેર વસાવ્યું. તેણે તથા તેના પુત્ર અર્જોરાજે ચૌહાણ સત્તાનો સારો એવો વિકાસ કર્યો. ગુજરાતના મહાન સોલંકી રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહે પોતાની પુત્રી કાંચનદેવીનાં લગ્ન અર્જોરાજ સાથે કર્યાં. અર્જોરાજના પુત્ર સોમેશ્વરનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ, ચૌહાણ રાજ્યવંશમાં ઘણો પરાક્રમી હતો. તેના દરબારમાં રાજકવિ ચંદબરદાઈ સન્માનપૂર્ણ સ્થાન ધરાવતો. આ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ સાથે તરાઈના મેદાનમાં ઈ.સ. 1191 માં મહમ્મદ ઘોરીએ તેને પરાજય આપ્યો. પરંતુ ફરી 13મી સદીમાં ચૌહાણોએ પોતાની રાજધાની રણથંભોરના ડુંગરાળ વિસ્તારોમાં ફેરવી. અલ્લાઉદ્દીન ખલજીએ છેલ્લા રાજવી હમીરદેવને હરાવી શાકંભરીમાંથી ચૌહાણ સત્તાનો અંત આણ્યો (ઈ.સ. 1303).

અંબર કે આમેર (વર્તમાન જયપુર)

અંબરમાં સૂર્યવંશી કચ્છવા (કુશવાહા) રાજપૂતોનું શાસન હતું. આ રાજ્યની સ્થાપના લગભગ 10મી સદીમાં થઈ. શરૂઆતમાં તે મેવાડના આધિપત્ય નીચે હતું. પરંતુ 14મી સદીમાં તેણે સારુ રાજકીય મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. તેના રાજા ભારમલે (બિહારીમલે) પોતાની કન્યા (હરખાબાઈ) અકબર સાથે પરણાવી. જયપુર, જોધપુરનાં રાજ્યો (છેક ઈ.સ. 1947 સુધી) સ્વાયત્ત રહ્યાં. જોધપુરનો રાજમહેલ, જયપુરનો હવામહેલ અને આમેરનો કિલ્લો, એ ભારતીય કલા અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. બાબરના આક્રમણ સમયે રાજસ્થાનમાં મેવાડ, મારવાડ અને આમેર ત્રણેય રાજ્યો મહત્ત્વપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં. ‘મારવાડ’ (જોધપુર) પર રાઠોડ રાજપૂતોનું શાસન હતું. મારવાડના પ્રભાવશાળી શાસકોએ યુદ્ધના બળ પર પોતાની શક્તિ વધારી મારવાડના શાસકોએ જ બીકાનેર રાજ્યની પણ સ્થાપના કરી.

જયપુરનો હવામહેલ

ગુજરાતનું રાજ્ય

પ્રાચીન સમયથી ગુજરાત ખૂબ જ સમૃદ્ધ રાજ્ય છે. તેથી ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પર તેનો મોટો પ્રભાવ પડ્યો છે. 7મી કે 8મી સદીમાં અહીં પણ ગુર્જર પ્રતિહારોનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું. આ ગુર્જર સત્તા નબળી

પડતાં સારસ્વતમંડળની આસપાસના ચાવડા વંશના લોકોએ આ પ્રદેશ પર પોતાની સત્તા જમાવી. ચાવડાવંશના રાજ્ય સમયે ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો ફેલાવો થયો. છેલ્લા ચાવડા રાજા સામંતસિંહને મારીને ચૌલુક્ય (સોલંકી) ગુજરાતમાં સત્તા પર આવ્યા. સોલંકીઓના શાસકોએ ગુજરાતને અનોખી સિદ્ધિઓ અપાવી, મૂળરાજ, ભીમદેવ, કર્ણદેવ અને

કીર્તિતોરણ-વડનગર

રાણીની વાવ - પાટણ

જયસિંહ સોલંકી (સિદ્ધરાજ) ના સમયમાં ગુજરાત આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ તે સમયમાં સમૃદ્ધિની છોળો ઉડાડતું હતું. ગુજરાતના શાસકોએ માળવા, ચિત્તોડ, ભિન્નમાલ, લાટ પ્રદેશ, આબુ વગેરે પ્રદેશ પર પોતાની સત્તા ફેલાવી. ગુજરાતનું સ્થાપત્ય જેમાં, પાટણની રાણીની વાવ, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ, પાલીતાણાનાં જૈન દેરાસરો, વડનગરનું કીર્તિતોરણ, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર વગેરે જેવાં પ્રખ્યાત સ્થાપત્યપૂર્ણ બાંધકામો થયાં.

સિદ્ધરાજ સોલંકી પછી કુમારપાળ, ભીમદેવ બીજો, મૂળરાજ સોલંકી બીજો વગેરે શાસકો થયા. સોલંકી સત્તા નબળી

રાણીની વાવનું વરાહશિલ્પ - પાટણ

પડતાં વાઘેલાવંશના શાસકોએ ગુજરાતની સત્તા સંભાળી. ગુજરાતની ધન-સંપત્તિનાં ગુણગાન સાંભળીને દિલ્હીના સુલતાને કર્ણદેવ વાઘેલાના સમયે (ઈ.સ. 1303) ગુજરાત પર આક્રમણ કરીને મુસ્લિમ સત્તા સ્થાપિત કરી. ત્યારબાદ ગુજરાતમાં દિલ્હી સલ્તનતની સત્તા ચાલી. ત્યારબાદ ઝફરખાન નામના સુબાએ મુજફરશાહ નામ ધારણ કરીને સ્વતંત્ર ગુજરાતી સલ્તનતની સ્થાપના કરી, જેણે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું. અંતે (ઈ.સ. 1573) અકબરે ગુજરાત જીતી લીધું.

માળવાનું રાજ્ય

માળવા રાજ્ય સુખી અને સમૃદ્ધ હતું. તે મધ્યપ્રદેશની શાન સમાન હતું. 7મી સદી સુધી આ પ્રદેશ પર રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન ચાલતું હતું. આ રાષ્ટ્રકૂટો નબળા પડતાં તેમનું સ્થાન પરમારોએ લીધું. પરમાર રાજા સિયક રાષ્ટ્રકૂટોનો સૂબો હતો. તેણે (10 મી સદી) માળવામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપીને ધારાનગરીને તેનું પાટનગર બનાવ્યું. આ સિયકનો પુત્ર મુંજ (વાકપતી રાજ) જે ઘણો જ શક્તિશાળી હતો. યુદ્ધોમાં તેનાં પરાક્રમોને લીધે તે 'પૃથ્વીવલ્લભ' કહેવાતો હતો. તેણે ગોહિલો, હુણો, ચૌહાણો, સોલંકીઓ અને ચાલુક્ય રાજવીઓ સાથે લડાઈઓ કરી. તેણે ધારાનગરીમાં 'મુંજસાગર' નામનું જળાશય બંધાવ્યું. મુંજ પછી તેનો ભાઈ સિંધરાજ અને ત્યારબાદ ભોજ માળવાની ગાદીએ આવ્યો. તેણે પણ તેના દાદાની જેમ કેટલાંક પરાક્રમો કર્યાં. તે સાહિત્ય, કલા અને વિદ્યાનો ઉપાસક હતો. તેના દરબારમાં ધનપાલ અને ઉવટ જેવા ખ્યાતનામ કવિઓ તથા સીતા નામની એક વિદ્વાન કવયિત્રીને પણ સ્થાન મળ્યું હતું. તેણે પોતે પણ સ્થાપત્ય, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, યોગ, પ્રાણીશાસ્ત્ર વગેરે જુદા-જુદા વિષયો પર લગભગ 20 જેટલા ગ્રંથો રચ્યા હતા. ધારાનગરીમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. ભોજ પછી જયસિંહ, લક્ષ્મણદેવ, નરવર્મન, યશોવર્મન જેવા શાસકો થયા. અંતે અલાઉદ્દીન ખલજીએ માળવા જીતી લીધું.

ઓરિસ્સા (કલિંગ)નાં ગંગેય રાજ્યો

ઓરિસ્સા ભારતના પૂર્વ કાંઠે આવેલું રાજ્ય છે. તેનું પાટનગર ભુવનેશ્વર છે, ઓરિસ્સા 480 કિમી લાંબો સમુદ્ર કિનારો ધરાવે છે. ઓરિસ્સા રાજ્ય તેમાં આવેલાં મંદિરો માટે જાણીતું છે. ખાસ કરીને પુરી અને કોર્ણાકમાં આવેલાં મંદિરો વિશ્વવિખ્યાત છે. પ્રાચીનકાળમાં આ રાજ્ય કલિંગ રાજ્ય તરીકે ઓળખાતું હતું. ઈ.સ. પૂર્વે મૌર્ય કુળના રાજા અશોકે આ રાજ્ય પર ચડાઈ કરી હતી, જે કલિંગના ઐતિહાસિક યુદ્ધ તરીકે પ્રચલિત છે. ઈસુની 5મી સદીમાં મધ્ય કલિંગ તથા દક્ષિણ

કલિંગમાં જુદા-જુદા વંશનું શાસન હતું. ઉત્તર કલિંગના ગંગ લોકો એ મધ્ય કલિંગ કબજે કર્યું. આ ગંગ લોકો પ્રાચીન સમયથી જાણીતા મૈસુરના ગંગ વંશના શાસકો હતા. ગંગ શાસકોનાં નામ પાછળ વર્મન શબ્દ લાગે છે. તેમણે “ત્રિકલિંગાધિપતિ”નું બિરુદ ધારણ કર્યું. આ ગંગ લોકોએ કલિંગ (ઓરિસ્સા) પર લગભગ 400 વર્ષ શાસન કર્યું. તેમનો છેલ્લો જાણીતો રાજા દેવવર્મન 4થો હતો. 11મી સદીમાં આ પ્રદેશ પર બીજા ગંગ કુટુંબનું શાસન સ્થપાયેલ જોવા મળે છે. તેનો સ્થાપક અનંતવર્મન હતો, તેને ઓરિસ્સાપતિ અથવા “ઉત્કલાધિપતિ” નો ઈલકાબ ધારણ કર્યો હતો. બંગાળ-બિહારના પાલ રાજ્યોને તેણે હરાવ્યાં. તેનો વિસ્તાર ગંગાથી ગોદાવરી સુધી વિસ્તરેલો હતો. તેમણે પુરી

કોણાકનું સૂર્યમંદિર

જગન્નાથજીનું પ્રખ્યાત મંદિર બંધાવી અહીં (ઈ.સ. 1150 સુધી) શાસન કર્યું. બખત્યારુદ્દિન ખલજીએ કલિંગ જીતવા લશ્કર મોકલ્યું (ઈ.સ. 1205) પરંતુ તેની હાર થઈ. ત્યારબાદ નરસિંહ 1 પહેલાના સમયમાં મુસ્લિમ શાસકોએ આક્રમણ કર્યાં, જેમાં તેમને સફળતા મળી નહીં. આ નરસિંહ 1લો (રાજાભીમદેવ) પુરી નજીક કોણાકનું પ્રખ્યાત સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું. 14મી સદીમાં ગંગ રાજવીઓને દિલ્હી, વિજયનગરના શાસકો અને બંગાળની સત્તાનો સામનો કરવો પડ્યો. આગળજતાં ગંગ વંશની સત્તાનો ઓરિસ્સામાંથી અંત આવ્યો.

સૂર્યવંશી ગજપતિઓ

પૂર્વીય ગંગ શાસકોના સમયમાં કપિલેન્દ્ર ગજપતિએ રાજ્યવંશની સ્થાપના કરી. તેમણે ઓરિસ્સા પર એક સદી કરતાં પણ વધારે શાસન કર્યું. અહીં પુરુષોત્તમ નામના શાસકે લાંબુ શાસન કર્યું. ઓરિસ્સાનો પ્રખ્યાત શાસક પ્રતાપ રુદ્રદેવ ઓરિસ્સાના ગજપતિઓનો છેલ્લો શાસક હતો. તે વિજયનગર રાજ્યના કૃષ્ણદેવરાયનો સમકાલિન હતો. તેના સમયમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો વિકાસ થયો હતો. આમ, ઓરિસ્સામાં ગંગો પછી ગજપતિઓએ શાસન કર્યું.

ચોલ સામ્રાજ્ય

ચોલોનો પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખ અશોકના શિલાલેખમાંથી મળે છે. 9મી સદીના મધ્યમાં વિજયપાલના નેતૃત્વમાં ચોલોનું પુનરુત્થાન થયું. સંભવિત રીતે તેઓ પોતાના શરૂઆતના સમયમાં પલ્લવોના સામંત હતા. વિજયપાલે પાંડ્યોની નિર્ભળ શક્તિનો લાભ ઉઠાવીને તાંજોર પર અધિકાર કરી લીધો. ત્યાં તેમણે દુર્ગાદેવીના મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું. એના આદિત્ય તથા પરાન્તક ઉત્તરાધિકારીઓએ પલ્લવો તથા પાંડ્યોની નબળી પડતી જતી શક્તિનો લાભ ઉઠાવી દક્ષિણ ભારતના મોટા ભાગ પર અધિકાર કરી લીધો. આદિત્ય 1લો કાવેરી નદીના બન્ને કિનારે શિવ મંદિરો બનાવ્યાં. તેણે પોતાના પુત્ર પરાન્તકનાં લગ્ન ચેર રાજકુમારી સાથે કર્યાં.

ચોલ સામ્રાજ્યનો વાસ્તવિક સંસ્થાપક પરાન્તક રાજાનો પુત્ર અરિમોલિવર્મન હતો. તેણે રાજારાજ 1લો (ઈ.સ. 985 - 1014) ની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. એણે ચેર, પાંડ્યો, વેંગીના પૂર્વી ચાલુક્ય, કલિંગ, લક્ષદ્વિપ અને માલદિવ પર વિજય મેળવી નૌકાસેનાનું ગઠન કર્યું. તે શિવનો અનન્ય ભક્ત હતો. તેણે તંજાવૂરમાં બૃહદેશ્વર મંદિરનું નિર્માણ કરાવ્યું, જેને રાજરાજેશ્વર મંદિર પણ કહેવામાં આવે છે. તેણે જાવાના રાજાને પણ બૌદ્ધ વિહારના નિર્માણમાં સહાયતા કરી. રાજારાજ 1લાનો પુત્ર રાજેન્દ્ર-1લો તે પછી અહીં શાસક બન્યો. તેણે સંપૂર્ણ શ્રીલંકા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને ચેર (કેરલ) અને પાંડ્યોના વિદ્રોહનું દમન કર્યું. તેણે નૌકાસેનાની મદદથી મલાયા તથા સુમાત્રા પર પણ વિજય મેળવ્યો.

રાજાધિરાજે વેંગીના ચાલુક્ય શાસકને પરાજીત કર્યાં. કોમ્પમના યુદ્ધમાં રાજાધિરાજ માર્યા ગયા, પરંતુ તેના ભાઈ રાજેન્દ્ર બીજાએ સોમેશ્વરની સેનાને હરાવી, યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.

ચોલવંશનો અંતિમ અને મહત્વપૂર્ણ શાસક કુલોત્તુંગ Iલો હતો. તેણે ચોલ તથા પૂર્વી ચાલુક્યને એક કર્યા. તેના સમયે શ્રીલંકા ચોલોના અધિકારક્ષેત્રમાંથી બહાર થઈ ગયું. તેને પાંડ્યો તથા ચેરોના વિરોધનો પણ સામનો કરવો પડ્યો. હોયસળોના આક્રમણને પરિણામે ગંગાવાડી પ્રાંત એના હાથમાંથી નીકળી ગયો. તેણે પોતાના શાસનના સોળમા તથા અડતાલીશમા વર્ષે ભૂમિસર્વેક્ષણ કરાવ્યું. આ કુલોત્તુંગ શિવભક્ત હોવા છતાં તેણે નેત્રપટ્ટમમાં બૌદ્ધ મંદિરોને પણ એક સમાન મહત્વ આપ્યું. રાજારાજ બીજો, રાજાધિરાજ બીજો, કુલોત્તુંગ બીજો, રાજેન્દ્ર ત્રીજો અને રાજારાજ ત્રીજો વગેરે શાસકો અહીં થઈ ગયા.

ચોલ શાસકોની સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ

કેન્દ્રિય વહીવટીતંત્ર

ચોલ વહીવટીતંત્રના કેંદ્રમાં રાજા મુખ્ય તથા સામાન્ય અને સર્વોપરી સત્તા ધરાવતો હતો. તે રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવા માટે મંત્રીઓ અને વિભાગીય વડાઓની સલાહ અવશ્ય લેતો. રાજાને વહીવટી સહાય માટે અધિકારીઓની નિયુક્તિઓ કરવામાં આવતી. રાજાનો ઉત્તરાધિકારી 'યુવરાજ' કહેવાતો. તે રાજાને શાસનમાં સહાયરૂપ બનતો. ચોલ શાસનમાં વારસા-વિગ્રહ જોવા મળતો ન હતો.

ચોલ રાજાઓએ રાજ્યના રક્ષણ માટે ગજદળ, પાયદળ, હયદળ એમ મુખ્ય ત્રણ લશ્કરી વિભાગો રાખ્યા હતા. આ ઉપરાંત મજબૂત નૌકાસૈન્ય પણ હતું. સૈનિકોની છાવણીને 'કણમ' નામે ઓળખવામાં આવતી.

પ્રાંતીય વહીવટી તંત્ર

ચોલ રાજ્યે તેના સારા વહીવટી સંચાલન માટે રાજ્યના મંડલમ્ (પ્રાંત) નામના ભાગ બનાવ્યા હતા. મંડલમ્ના ઉપ વિભાગો પણ હતા. તેના એકમ વલનાડુ, નાડુ અને ગ્રામ તરીકે ઓળખાતા. મંડલમ્ના વડા તરીકે અધિકારીની નિયુક્તિ થતી. મંડલમ્નો વડો રાજાને જવાબદાર રહી પોતાનાં કાર્ય કરતો. તેનાં કાર્યોમાં અન્ય અધિકારીઓ પણ સહાયરૂપ થતા. ચોલ વહીવટની વિશેષતા તેની સ્વાયત સંસ્થાઓ હતી. રાજ્યનાં પ્રત્યેક મંડલમ્માં લોકોની બનેલી પ્રથમ સભા હતી. પ્રત્યેક નાડુમાં 'નાટર' નામે સભા હતી, જે સ્થાનિક લોકોની બનેલી હતી.

આર્થિક જીવન

ચોલ સામ્રાજ્યમાં આર્થિક જીવનનો આધાર ખેતી હતો. મોટાભાગની વસ્તી તેના પર નિર્ભર રહેતી હતી. ખેતીના વિકાસ માટે સિંચાઈવ્યવસ્થા હતી. રાજ્યની આવકનું મુખ્ય સાધન ભૂમિકર એટલે કે જમીન-મહેસૂલ હતું. આ કર જમીનની ઉપજના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો લેવાતો. આ ઉપરાંત મીઠાકર, સિંચાઈવેરો, બંદરો, નાકા પરના વેરાઓ (ટોલ-ટેક્સ), ખનીજ વેરો વગેરે આવકનાં મુખ્ય સાધન હતાં. આ ઉપરાંત અન્ય રાજાઓ પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવવામાં આવતી.

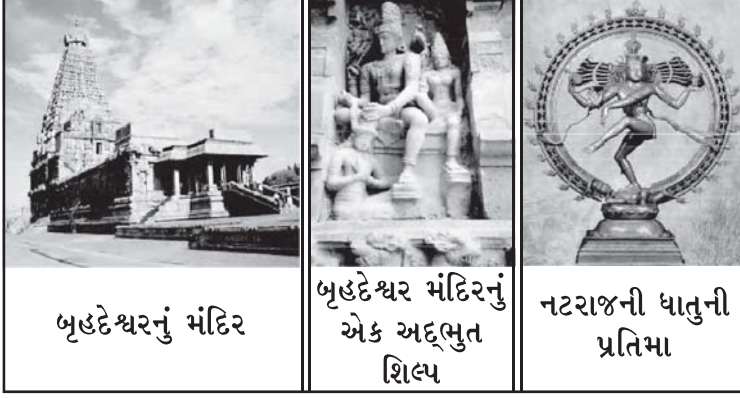
ચોલ સામ્રાજ્યના આર્થિક વિકાસનો આધાર આંતરિક અને બાહ્ય વ્યાપાર હતો. કાપડઉદ્યોગ, સોનીકામ, માટીઉદ્યોગ વગેરે રાજ્યની આંતરિક આર્થિક-વ્યવસ્થાના આધારો હતા. જ્યારે, બંદર મારફતે બાહ્ય વ્યાપાર થતો. ચોલ સામ્રાજ્યનો મુખ્યત્વે અગ્નિએશિયા, રોમ તેમજ યુરોપના દેશો સાથે બાહ્ય વ્યાપાર થતો. આ વ્યાપારમાં મદુરાઈ, કોચી, થિરૂવનંતપૂરમ (ત્રિવેન્દ્રમ્), તાંજાવુર (તાંજોર) વગેરે બંદરો વ્યાપારી મથકો તરીકે જાણીતાં હતાં. આ બંદરોમાંથી અત્તરો, તેજાના, સુતરાઉ કાપડ, કાચ, દારૂ, હાથીદાંત, ઝવેરાત, હીરા, મોતી, સોનું, ચાંદી તેમજ અન્ય ધાતુઓ વગેરેની આયાત-નિકાસ થતી. આમ, આર્થિકપ્રવૃત્તિ એ ચોલ સામ્રાજ્યના વિકાસમાં અન્ય વિદેશી રાષ્ટ્રો સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રચાર-પ્રસારમાં ઉમદા પ્રદાન કર્યું હતું એમ કહી શકાય.

સાંસ્કૃતિક જીવન

ચોલ સામ્રાજ્યમાં તમિલ ભાષાનો સુવર્ણયુગ હતો. તમિલ સાહિત્યમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં ભક્તિકાવ્યોનો સવિશેષ સંગ્રહ થયો. અહીં સંસ્કૃત સાહિત્યનો પણ ભારે વિકાસ થયો હોવાથી સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી)ની સ્થાપના થઈ. તમિલ સાહિત્યને ઉત્તેજન મળતાં ચોલ સમયમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યો, પુરાણો, તત્ત્વજ્ઞાનની રચનાઓ, વ્યાકરણ-ગ્રંથો વગેરેનાં તમિલ ભાષામાં અનુવાદ થયા. ચોલ શાસનકાળમાં સર્જાયેલ સંસ્કૃત સાહિત્યની કૃતિઓમાં પરાન્તક પ્રથમના સમયનું વેંકટ માધવ કૃત ઋગ્વેદ પરનું ભાષ્ય તથા રાજારાજ બીજાના સમયમાં કેશવસ્વામી નામના વિદ્વાને 'નાના-ધોર્ણવ સંક્ષેપ' નામે કોષનું સર્જન કર્યું. આમ, જે સંસ્કૃત સાહિત્યના વિકાસની ક્ષિતિજો ચોલ સામ્રાજ્યમાં સારી એવી વિકસી.

સ્થાપત્ય

ચોલ રાજાએ પલ્લવ શૈલીમાં મંદિરોનું નિર્માણ કરાવ્યું. તત્કાલીન દ્રવિડ સ્થાપત્યશૈલી પોતાની ચરમકક્ષાએ પહોંચી. આ સમયમાં શ્રી નિવાસનલ્લુર (જિ. તિરુચિલ્લાપલ્લી) કોરંગનાથનું મંદિર તેમજ પુટ્ટુક્કોટ્ટુઈ વગેરે મંદિરોનું નિર્માણ થયું. આ મંદિરોમાં પલ્લવ શૈલીનાં મંદિરોનું અનુકરણ જણાય છે. 10મી સદીના પ્રારંભથી મોટા અને વધુ માળવાળાં અને ગોપુરમયુક્ત મંદિરોની રચના થવા લાગી. ચોલશૈલીનાં મંદિરોમાં તાંજોરખાતે મહાન રાજ રાજા પ્રથમે બંધાવેલું રાજરાજેશ્વર કે બૃહદેશ્વર મંદિર સૌથી વધુ ભવ્ય અને આકર્ષિત હતું. રાજેન્દ્ર પહેલાએ બંધાવેલાં ઘણાં મંદિરો પણ નોંધપાત્ર છે. તાંજોરનું રાજરાજેશ્વરનું મહાન શિવમંદિર ચોલયુગના મહાન સ્થાપત્યનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

બૃહદેશ્વરનું મંદિર

બૃહદેશ્વર મંદિરનું
એક અદ્ભુત
શિલ્પ

નટરાજની ધાતુની
પ્રતિમા

ચોલ રાજાઓએ બંધાવેલા તાંજોર અને ગંગૈકોન્ડ ચોલપુરમ્માં બૃહદેશ્વરની દીવાલો ઉપર અસંખ્ય શિલ્પો કંડારવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત શિવના અનેક અવતારો, રામ-સીતાની તેમજ ક્ષલિનાગના મસ્તક પર નૃત્ય કરતા બાળકૃષ્ણની અદ્ભુત મૂર્તિઓ છે. ચોલ સામ્રાજ્યમાં 10મી સદી દરમિયાન ધાતુશિલ્પોનો પણ વિકાસ થયો હતો. તેમાં મુખ્યત્વે તાંબાનાં કે કાંસાનાં શિલ્પો જોવા મળે છે. 11મી-12મી સદીથી નટરાજની

ધાતુપ્રતિમાઓની રચના વિશેષ પ્રચલિત બની. એ પૈકી તિરુવલંગાડું (જિ.ચિત્તુર)માંથી પ્રાપ્ત નટરાજની કાંસાની મૂર્તિ ભારતીય ધાતુમૂર્તિકલા-નિર્માણના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનારૂપ છે. આ ઉપરાંત મદ્રાસ (ચેન્નઈ)ના મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત શ્રીરામની ધાતુની મૂર્તિ પણ ઉત્તમ છે.

ચોલ સામ્રાજ્યમાં ખાસ કરીને ભીંતચિત્રોનું પણ વિશેષ મહત્ત્વ જોવા મળે છે. જેમાં તિરુમયમ અને મમંદુરની ગુફાઓ, કાંચીનાં કૈલાસનાથ અને વૈકુંઠ પેરૂમલનાં મંદિરો મુખ્ય છે. આવાં પનમલાઈના તલગિરિશ્વર મંદિરનાં ખંડિત ભીંતચિત્રો પલ્લવ શૈલીનાં છે. આ ઉપરાંત શૈવ વિષયોને લગતા ચિત્રોના નમુનાઓ અદ્ભુત છે. તેમાં પીળા, લાલ, કાળા, સફેદ વગેરે રંગોનો ઉપયોગ થયેલો જણાય છે. આમ, ચોલસામ્રાજ્યમાં સ્થાપત્ય, કલા, ધાતુશિલ્પ અને ચિત્રકલાનો સમન્વય થયો. જેને દક્ષિણ ભારતના ઇતિહાસનું એક નોંધપાત્ર પ્રદાન ગણાવી શકાય.

દેવગીરીના યાદવો

યાદવો પોતાને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વંશજ હોવાનું જણાવે છે. તેમનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ જાણવા મળતો નથી. ઐતિહાસિક કાળમાં તેમનાં બે રાજકુળોમાંના એકનું કેન્દ્ર દેવગીરી (વર્તમાન દોલતાબાદ - ઔરંગાબાદ પાસે) બીજું મૈસુર રાજ્યમાં આવેલ દ્વારાસમુદ્ર (વર્તમાન 'હાલેબીડ') હોવાનું જણાય છે. આ દ્વારાસમુદ્રનું રાજકુળ હોયસળ નામે ઓળખાય છે. યાદવો રાષ્ટ્રકૂટો અને પશ્ચિમી ચાલુક્યોના સામંતો તરીકે કામ કરતા હતા. તેઓ 10મી સદીમાં રાજ્યસત્તા પર આવ્યા અને 12મી સદીમાં ઘણા શક્તિશાળી બન્યા. તેમનો પ્રથમ શાસક ભિલ્લમ 1લો હતો. આ સમયે દખ્ખણમાં ભારે રાજકીય ઊથલ પાથલ થઈ રહી હતી. કલ્યાણીના ચાલુક્ય રાજવી સોમેશ્વર 4થાને ત્યાંથી હાંકી કાઢી યાદવો સ્વતંત્ર થયા હતા. તેથી ભિલ્લમ 9માએ આ શાસકોને હરાવી સમ્રાટનું બિરુદ ધારણ કર્યું. તથા દેવગીરીને પોતાના પાટનગર તરીકે પસંદ કર્યું. ચાલુક્યોની શક્તિ નબળી પડતા તેનો લાભ દ્વારાસમુદ્રના હોયસળો લેવા માંગતા હતા, પરંતુ આ ભિલ્લમે હોયસળના રાજા વિર બલ્લાલને તથા ચોલ રાજા કુલોત્તુંગ 3જાને હરાવી તેમના પ્રદેશો જીતી લીધા.

જૈત્રપાલ - (જૈતુંગી) (ઈ.સ. 1193-1200)

યાદવોના આ શાસકે દક્ષિણમાં કાકતિયો, ગંગો અને ચોલો, ઉત્તરમાં પરમારો તથા ચૌલુક્ય સાથે લડાઈ કરી ઘણા વિજયો મેળવ્યા હતા. તેણે પોતાના સમકાલીન રાજાઓ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડી આ કુળની પ્રતિષ્ઠા વધારી.

સિંઘણ (ઈ.સ. 1200-1247)

સિંઘણ જૈત્રપાલનો પુત્ર હતો. તે યાદવવંશનો સૌથી વિશેષ પ્રતાપી રાજા હતો. તેણે ઘણા યુદ્ધો કરી યાદવ રાજ્યને ઉન્નતિનાં શિખરે પહોંચાડ્યું હતું. પોતાના કુળના અપમાનનું વેર લેવા તેણે હોયસળના રાજા પર ચડાઈ કરી, વીર બલ્લાલને

હરાવી તેના અનેક પ્રદેશો પર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું. હોયસળો ઉપર પ્રાપ્ત કરેલ વિજયના સ્મારક તરીકે તેણે કાવેરી નદીકાંઠે એક વિજયસ્તંભ ઊભો કર્યો. ગોવા અને કોલ્હાપુરના શાસકો તેમજ દખ્ખણના અનેક નાના રાજવીઓએ સિંઘણની આધીનતા સ્વીકારી. ગુજરાત ઉપર તેણે બે વાર ચઢાઈ કરી અને ત્યાંનો લાટ પ્રદેશ જીત્યો. તેણે માળવા પર આક્રમણ કરી ત્યાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. આમ, આ સિંઘણ રાજાએ વિશાળ સામ્રાજ્યનું નિર્માણ કરી કાવેરી સુધીનો દક્ષિણ ભારત અને વિંધ્યાચળ પહાડની ગિરિમાળા તથા ઉત્તરનો કેટલોક પ્રદેશ પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો.

સિંઘણ એક વિજેતા રાજવી ઉપરાંત વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા પણ હતો. તેના સમયમાં ‘સંગીતરત્નાકર’નો રચનાર સારંગધર તેના આશ્રય નીચે રાજકવિ હતો. પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષ ચાંગદેવ અને અનંતદેવ તેની રાજસભાના તેજસ્વી રત્નો હતાં. ભાસ્કરાચાર્યે લખેલા ‘સિદ્ધાંતશિરોમણી’ તથા જ્યોતિષ સંબંધી અન્ય ગ્રંથોના અધ્યયન માટે તેણે એક કેન્દ્રની સ્થાપના કરી. તેણે પોતાના શાસનકાળ દરમિયાન 84 જેટલા કિલ્લાઓ બંધાવ્યા.

કૃષ્ણ (કણ્ણર કે કન્ડર) (ઈ.સ. 1247-1260)

સિંઘણનું અવસાન થતાં તેના પૌત્ર તેમજ જૈતુંગી રાજાનો પુત્ર કૃષ્ણ ગાદીએ આવ્યો. તેણે પણ માળવા, ગુજરાત અને કોંકણના રાજા સાથે યુદ્ધો કર્યાં. તે બ્રાહ્મણધર્મનો પરમ અનુયાયી હતો અને વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હતો. તેના સમયમાં ‘સૂક્તિ મુક્તાવલી’ અને અમલાનંદે ‘વેદાંત કલ્પતરુ’ નામના ગ્રંથોની રચના થઈ.

રામચંદ્ર (રામદેવ) (ઈ.સ. 1270-1311)

કૃષ્ણ પછી તેનો ભાઈ મહાદેવ ગાદીએ આવ્યો. મહાદેવના મૃત્યુબાદ કૃષ્ણનો પુત્ર રામચંદ્ર ગાદીએ આવ્યો. આ રાજા રામચંદ્રના સમયે અલાઉદ્દીન ખલજીએ દેવગીરી પર આક્રમણ કર્યું, રાજા રામચંદ્રએ અલાઉદ્દીન સાથે સંધિ કરી કેટલાક પ્રદેશો તેમજ મોટી રકમ તથા વાર્ષિક ખંડણી આપવાનું વચન આપી અલાઉદ્દીનના લશ્કરનો સામનો કરવાનું ટાળ્યું. અલાઉદ્દીન ખલજી દ્વારા થયેલી સંધિનું તેણે ઉલ્લંઘન કરતાં ખંડણી ભરવાનું બંધ કર્યું. આથી અલાઉદ્દીન ખલજીના સેનાપતિ મલેકકાફુરે દેવગીરી પર ચડાઈ કરી. રાજા રામચંદ્રને કેદ કરી દિલ્હી મોકલી આપવામાં આવ્યો. સુલતાને તેને રાયેરાયનની ઉપાધિ આપી, પોતાનો ખંડિયો રાજા બનાવી, દેવગીરી પાછો મોકલી દીધો. તે પછી તેનો પુત્ર સિંઘણ રાજા ગાદીએ બેઠો. અલાઉદ્દીનનું મૃત્યુ થતાં તે સ્વતંત્ર થઈ ગયો. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1317) ફરીવાર મલેકકાફુરે દેવગીરી પર આક્રમણ કર્યું અને તેને જીતીને દિલ્હી સલ્તનતનો એક ભાગ બનાવી તેનું નામ દોલતાબાદ રાખવામાં આવ્યું. દખ્ખણ ભારતમાં દેવગીરીના યાદવો યશસ્વી સમ્રાટોની હરોળમાં મુકાય તેવા હતા. વિંધ્યાચળ પર્વતમાળાઓ પર તેમણે પોતાના સુંદર મહેલો બંધાવ્યા. આજે પણ ઔરંગાબાદથી ઈલોરા જતાં તે મહેલોના ભગ્ન અવશેષો જોવા મળે છે.

બંગાળનું રાજ્ય

પાલવંશ

પાલવંશનો સ્થાપક ગોપાલ (ઈ.સ. 750-770) નામનો રાજવી હતો. ધર્મપાલના ખાલિમપુર અભિલેખ અનુસાર અરાજકતાથી છૂટવા માટે સામાન્ય જનતાએ ગોપાલને રાજા બનાવ્યો. તેણે નાલંદામાં એક ‘વિહાર’ની સ્થાપના કરી. તેના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ધર્મપાલ રાજા થયો. ક્નોજના ત્રિપક્ષીય સંઘર્ષમાં ધર્મપાલ, પ્રતિહાર શાસક વત્સરાજ તથા રાષ્ટ્રકૂટ શાસક ધ્રુવથી પરાજિત થયો. મુંગેર નજીક પ્રતિહાર શાસક નાગભટ્ટ બીજાથી પણ પરાજિત તે થયો. ત્યારબાદ દેવપાલ શાસક બન્યો. તે પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રથી મુંગેર લઈ ગયો. શાસનનાં કાર્યોમાં તેણે પોતાના યોગ્ય મંત્રી દર્ભપાણી તથા કેદારમિશ્રની મદદ લીધી હતી.

ત્યારબાદ વિગ્રહપાલ 1, નારાયણપાલ, રાજપાલ જેવા દુર્બળ શાસક આ વંશમાં થયા. એ જ રીતે આ વંશમાં મહિપાલ 1લો શાસક બન્યો. તે પાલવંશનો બીજો સંસ્થાપક કહી શકાય. તે રાજેન્દ્ર ચોલ દ્વારા પરાજિત થયો. દક્ષિણ-પશ્ચિમ બંગાળમાં સૂર નામની સ્થાનિક જાતિ તથા પૂર્વ બંગાળમાં ચન્દ્ર નામના સ્થાનિક શાસક સ્વતંત્ર થઈ ગયા. આ વંશનો અંતિમ શાસક મદનપાલ હતો.

સેનવંશ

પાલવંશનાં પતન બાદ વિજયસેન દ્વારા (ઈ.સ. 1095 - 1158) સેનવંશની સ્થાપના કરવામાં આવી. તે મૂળ કર્ણાટકના હતા. વિજયસેન શૈવધર્મી હોવાથી તેના એક નગર - દેવપાડામાં શિવમંદિર આવેલું હતું. ત્યારપછી બલ્લાલસેન શાસક બન્યો. તેણે ગૌડેશ્વરની પદવી ધારણ કરી. તે પણ શૈવધર્મી હતો. બલ્લાલસેન વિજયસેનનો પુત્ર હતો. તેણે મિથિલા જીતી લીધું. તેણે ‘દાનસાગર’ અને ‘અદ્ભુતસાગર’ નામના ગ્રંથો રચ્યા. અંતે તે જળસમાધિ લઈ મૃત્યુ પામ્યો.

તે પછી લક્ષ્મણસેન નામનો સેનવંશી રાજવી અહીંનો શાસક બન્યો. ગઢવાલ રાજા જયચન્દ્ર તેમનો સમકાલીન હતો. તેના દરબારી કવિ શ્રીધરદાસ હતા. જેમણે 'સદુક્તિકર્ણામૃત'ની રચના કરી. તેમના દરબારમાં મહાન વિદ્વાન જયદેવે 'ગીતગોવિંદ'ની રચના કરી. તેના શાસનકાળમાં તેણે બિહાર પ્રદેશનો મોટો ભાગ પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવ્યો હતો. તેના નામ ઉપરથી બિહારમાં લક્ષ્મણ સવંત શરૂ થઈ. તેણે જગન્નાથપુરી જીતીને ત્યાં વિજયસ્તંભ ઊભો કર્યો હતો. મહમ્મદ બિન બખ્તિયારુદ્દીન ખલજીએ તેની રાજધાની 'નાદિયા' પર આક્રમણ કર્યું (ઈ.સ. 1202) હતું. આ ધર્મધ અને કૂર વિજેતાએ નાદિયા નગરનો સંપૂર્ણપણે નાશ કર્યો. આમ, બંગાળ અને બિહારના પ્રદેશોમાંથી હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો.

આસામ (કામરૂપ)

પ્રાચીન સમયમાં આસામ (કામરૂપ)માં કોની સત્તા હતી, તે જાણવા મળતું નથી. પરંતુ ગુપ્તકાળના સમયે પરોક્ષ રીતે આ પ્રદેશ પર ગુપ્તોનું શાસન ચાલતું હતું. ત્યારબાદ ત્યાં પુષ્યવર્માએ વર્મન રાજ્યની સ્થાપના કરી. ભાસ્કરવર્મા આ વર્મનરાજ્યનો છેલ્લો રાજા હતો. આ રાજાએ હર્ષવર્ધન સાથે મૈત્રી-સંધિ કરી હતી. હર્ષવર્ધનના અવસાન પછી ભાસ્કરવર્માએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, પરંતુ કનોજના શાસકોએ તેને જીતી લીધું. તે પછી ત્યાં પ્રાર્લભવંશ અને તે પછી તેનો ભત્રીજો હર્જરવર્મા કામરૂપની ગાદીએ આવ્યો. તેણે મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર જેવાં બિરુદો અપનાવ્યાં. પ્રાર્લભવંશના શાસકોએ અહીં (ઈ.સ. 1000 સુધી) શાસન કર્યું.

ત્યારબાદ પાલ શાસકો અને સેન શાસકોએ આ પ્રદેશ પ્રાપ્ત કરી લીધો. અને 12મી સદીમાં પાલ અને સેન સત્તાની જગ્યાએ લગભગ 600 વર્ષ સુધી અહોમ રાજ્યસત્તાનો આસામમાં ઉદય થયો. આ અહોમ શાસકોએ 'આસામ' પ્રદેશ એવું નામ આપેલું. તેનો વિસ્તાર બ્રહ્મપુત્ર નદીની ખીણપ્રદેશવાળો વિસ્તાર હતો. અહીં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ચોખાની ખેતી થતી. આ વિસ્તારમાં આસામી પ્રજાએ પોતાનું એક રાજ્ય સ્વતંત્ર રીતે ઊભુ કર્યું. પરંતુ અંગ્રેજ અને આસામ લોકો વચ્ચેના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોનો વિજય થતાં આ પ્રદેશમાં અંગ્રેજ સત્તા સ્થપાઈ. આમ, આસામ (કામરૂપ)ના આ સ્વતંત્ર રાજ્યનો બ્રિટિશ સત્તાને હાથે અંત આવ્યો.

ત્રિપુરા, મણિપુર અને જૈન્તિયાનાં રાજ્યો

ભારતના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા ત્રિપુરા, મણિપુર, મેઘાલય, મિઝોરમ વગેરે રાજ્યોના પહાડી વિસ્તારોમાં, ત્યાંની મૂળ નિવાસી જાતિઓ (આદિવાસી સમૂહ) નું શાસન હતું. અશોકના સમયમાં અને પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં ત્રિપુરાને કિરાતોની ભૂમિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. 'રાજમાલા' નામના ગ્રંથ (9મી સદી)માં ત્રિપુરાનાં રાજા કૃષ્ણકિશોર અને 'મનીકથા' નામનો છેલ્લો રાજા અહીંના શાસકોની યાદીમાં આવે છે. આ રાજ્યની સરહદો મ્યાનમારને સ્પર્શે છે. તેની ઉત્તરે આસામ પ્રદેશ સ્થિત છે. 13મી સદીમાં આ પ્રદેશ પર મુસ્લિમ આક્રમણો થયાં. અગરતલ્લા તેની રાજધાની હતી. ત્રિપુરાનું આ રાજ્ય વાંસ, શેરડી અને હસ્તકલા માટે જાણીતું છે. સંગીત અને નૃત્ય એ આ રાજ્યની સંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ છે. ત્રિપુરાના લોકો ગૌરીપૂજા (દુર્ગાપૂજા)ને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે.

મણિપુર

પૂર્વ ભારતની ટેકરીઓમાં આવેલ પ્રદેશ આદિજાતિ વિસ્તાર તરીકે જાણીતો હતો. 15મી કે 16મી સદીમાં 'મીતેઈ' શાસકોએ આ વિસ્તારનાં સાત કુળોને જોડીને એક સંયુક્ત રાજ્ય બનાવ્યું. તે સમયે અહીં વૈષ્ણવધર્મનો ભારે પ્રચાર-પ્રસાર થયો હતો. પ્રાચીન સમયે મણિપુર વિવિધ નામોથી જાણીતું હતું. બર્મા અને આસામ સાથે તેના વિવિધ સંબંધો હતા. તે પછી મણિપુર પૂર્વીય હિમાલય, બ્રહ્મપુત્ર નદી અને ચિડવિનની ખીણો વચ્ચે આદિવાસી મજૂર-સંઘોએ એક મહાન રાજ્યનું નિર્માણ કર્યું. મારીગ જાતિ મણિપુરની

મણિપુરી નૃત્ય

અત્યંત જૂની જાતિ છે. નાગ, સાધ્ય,મારૂગ, માર્ય વગેરે જાતિ-સમૂહ પણ અહીં વસે છે.

મણિપુરના પ્રથમ શાસકનો પુરાવો ઈ.સ. 154ની આસપાસ મળે છે. પ્રાચીન સમયનો ઈતિહાસ વિશેષ પ્રમાણમાં જાણવા મળતો નથી. મધ્યકાળમાં અહીં લોઈમ્બા(ઈ.સ. 1074 - 1122) નામનો મહાન શાસક હતો. ત્યારબાદ 14મી અને 18મી સદી સમયે મેઈડિન્ગુ (1443 - 1467) નામનો શાસક થઈ ગયો હતો. તે પછી મેઈન્ગુકિયામ્બા નામનો શાસક આવ્યો. બર્માના શાસકો તેના મિત્રો હતા. તે સમયે ઘણાં મંદિરો આ વિસ્તારમાં બંધાવ્યાં હતાં. ઈ.સ.ની 15મી અને 16મી સદીમાં મુસ્લિમોનું પણ આ પ્રદેશમાં આગમન થયું. 16 મી સદીમાં ત્યાંની સ્થાનિક સંસ્કૃતિ તથા અર્થતંત્રવાળું એક સંપૂર્ણ વિકસિત રાજ્ય બન્યું. અહીં 16મી સદીમાં થઈ ગયેલ મેઈતેઈ રાજા વિશેષ નોંધપાત્ર હતો. તે પછી (18મી સદી) પૂર્વના વિસ્તારોમાં કંપની સરકારની લાગવગ વધતાં (ઈ.સ. 1824) મણિપુર રાજ્યમાં બ્રિટિશ કંપનીસરકારની સત્તા સ્થપાઈ. મણિપુરનું નૃત્ય ‘મણિપુરી નૃત્ય’ વિશ્વ વિખ્યાત છે. આ ઉપરાંત સ્થાનિક લોકનૃત્ય, સંગીત, લોકકથા વગેરે ભારતીય સંસ્કૃતિને ઉજાગર તથા સંપન્ન કરે છે.

નેપાળ

નેપાળ પ્રાચીન સમયમાં ગંડક અને કોશી નદીઓ વચ્ચે માત્ર 20 માઈલ લાંબો અને 15 માઈલ પહોળો પ્રદેશ હતો. તે તિબેટ અને ચીન સાથે વધુ સંપર્કમાં હતો. નેપાળના ભારત સાથેના સંબંધો ઘણા જૂના છે. સમુદ્રગુપ્તના અલ્હાબાદના સ્તંભલેખમાં નેપાળ સ્વાયત્ત સરહદી રાજ્ય બતાવવામાં આવ્યું. તે ગુપ્ત સમ્રાટને મામૂલી ખંડણી આપતું અને તેના હુકમોનું પાલન કરતું રાષ્ટ્ર હતું. દક્ષિણમાં હર્ષના સામ્રાજ્યના વિકાસ (7મી સદીથી) દરમિયાન નેપાળ બફર રાજ્ય તરીકે જાણીતું બન્યું. ઘણાં વર્ષો સુધી નેપાળમાં રાજકીય અંધાધૂંધીનું વાતાવરણ રહ્યું. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 879 ના ઓક્ટોબરની 20મી તારીખથી) રાઘવદેવ નામના રાજાએ નવો નેપાળી સંવત ચાલુ કર્યો. તેના ત્રણ ઉત્તરાધિકારીઓએ 20 વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પછી ગુણકામદેવ પ્રથમ ગાદીએ આવ્યો. તેણે 65 વર્ષ અને 5 મહિના જેટલું લાંબું રાજ્ય કર્યું. તે પ્રસિદ્ધ રાજા હતો. તેણે કાઠમંડુ (કાષ્ટમંડળ) તથા બીજાં કેટલાંક નગરોની સ્થાપના કરી.

નેપાળમાં રાજકીય પરિવર્તન થતાં તે ત્રણ ભાગોમાં વિભાજિત થયું. તેમાં પાટણ, કાઠમંડુ અને ભાટગાંવ હતું. તિરહુતના રાજા નાન્યદેવે નેપાળ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપિત રાખ્યું હતું.

નેપાળમાં બૌદ્ધધર્મના મહાયાન સંપ્રદાય અને હિંદુઓના સનાતન દેવશિવ (શૈવ) સંપ્રદાયનો વિકાસ થયો હતો. નેપાળમાં પશુપતિનાથનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર છે. પહેલાં નેપાળ એક ખેતીપ્રધાન દેશ હતો, પરંતુ સમય જતાં ત્યાં હુન્નરકળા તથા ઉદ્યોગની ઘણી પ્રગતિ થઈ. ત્યાંના નિવાસીઓ સમૃદ્ધ અને સંપત્તિવાન હતા. ઘણા સમયસુધી નેપાળ વિશ્વનું એકમાત્ર હિંદુ રાષ્ટ્ર રહ્યું છે.

બિહાર

ઈસુના પ્રારંભિક સૈકામાં બંગાળના બે સ્વતંત્ર ભાગો થયા, જેમાં વાયવ્ય અને પશ્ચિમ તરફના ભાગને ગૌડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે આજના બિહાર તરીકે ઓળખાય છે. આ વિસ્તારનાં લોકો પણ ગૌડ તરીકે ઓળખાતા હતા. મોર્ય અને ગુપ્તકાલીન ભારતમાં આ પ્રદેશ તેનાં આધિપત્ય નીચે હતું. ગુપ્તસામ્રાજ્યની પડતી પછી નાનાં-નાનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યાં અને તે રીતે ગૌડ પણ સ્વતંત્ર થયું. ગૌડમાં 7મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ત્યાં શશાંક નામનો રાજવી રાજ કરતો હતો. તે શૈવધર્મી હતો. તેણે બૌદ્ધો ઉપર ઘણા અત્યાચારો કર્યા. તે પછી (8મી સદી દરમિયાન) બિહારમાં ઘણી અરાજકતા આવી ચૂકી હતી. કનોજના યશોવર્મા અને કાશ્મીરના રાજાઓ પણ ગૌડ (વર્તમાન બિહાર)માં આંતરિક દખલગીરી કરી. આ સમયમાં સામંતોનું વર્ચસ્વ મજબૂત હતું. ગૌડમાં અરાજકતા દૂર કરવા જનતા અને સામંત સરદારોએ મળીને ગોપાલ નામના એક વીર પુરુષને ગૌડના રાજા તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો.

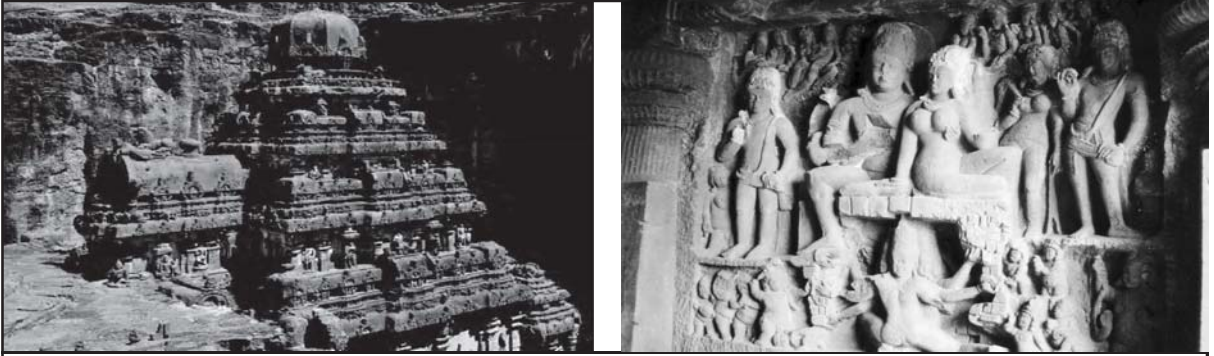
ગોપાલ બાદ ધર્મપાલ, દેવપાલ, વિગ્રહપાલ, નારાયણપાલ, રાજ્યપાલ, નયપાલ વગેરે પાલવંશના શાસકોએ ગૌડમાં શાસન કર્યું હતું. ગૌડમાં પાલવંશની સત્તા નબળી થતાં, 11મી સદીના અંત ભાગમાં એક નવા રાજ્યવંશનો ઉદય થયો, જેને આપણે સેનશાસકો તરીકે ઓળખીએ છીએ.

બંગાળના સેનશાસકોમાં વિજયસેને લાંબા સમય સુધી શાસન કર્યું. તેણે સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક કાર્યો કર્યાં. વિજયસેને બાદ બલ્લાલસેને અને લક્ષ્મણસેને શાસન કર્યું. લક્ષ્મણસેનેનો અખત્યારૂદીન ખિલજી સામે પરાજય (ઈ.સ. 1202) થયો.

પાલસામ્રાજ્યમાં સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ જોવા મળે છે. 7મી અને 8મી સદી દરમિયાન ગૌડ (બિહાર)માં સંસ્કૃત ભાષાનો વિકાસ થયો અને બૌદ્ધિક સાહિત્યના વિકાસનું ખેડાણ થયું. આ ઉપરાંત માગધી, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ભાષાનો પણ વિકાસ થયો. આ સમયમાં ધીમા અને તેના પુત્ર વિતપાલે (ચિત્રકારે) પ્રતિમા કંડારનાર અને કાંસુ ઢાળનાર તરીકે ઊંચી ખ્યાતી મેળવી. તેઓ સાધુઓ અને મઠવાસીઓને આશ્રય આપતા. પાલ રાજાઓએ અનેક મઠો બંધાવ્યાં. આ શાસકોએ વિવિધ વિદ્યાપીઠોની પણ સ્થાપના કરી. જેમાં વિક્રમશીલા, ઉદાન્તાપુરી, સોમપુર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

રાષ્ટ્રકૂટો

દખ્ખણ ભારતમાં (8મીથી 10મી સદી સુધી) રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન હતું. આ વિસ્તારમાં ચૌલુક્યવંશની રાજ્યસત્તા નબળી પડતાં રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજવીઓએ ત્યાં પોતાની રાજ્યસત્તા સ્થાપી. રાષ્ટ્રકૂટ કુળનો સ્થાપક, કોઈ રાજસત્તાનો ઉચ્ચ અધિકારી હોવાનો જણાય છે. અશોકના શિલાલેખમાં પણ આ નામનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ઇન્દ્ર પ્રથમે એલચીપુર ખાતેની રાજધાનીમાં પોતાની રાજ્યસત્તા પ્રબળ બનાવી. તેના અવસાન બાદ સત્તાસ્થાને આવેલ રાજા દંતિદુર્ગ આ વંશનો અત્યંત પરાક્રમી અને મહત્વાકાંક્ષી રાજા હતો. તેના પછી કૃષ્ણરાજ પ્રથમ ગાદીએ આવ્યો. તેણે વેંગીના ચાલુક્યોને હરાવીને મિત્રસંઘની સ્થાપના કરી. પોતાના પ્રતાપથી આ રાષ્ટ્રકૂટ રાજવીઓ, ચાલુક્ય રાજવીઓના માલિકો બન્યા. રાજ્યસત્તા સ્થિર અને સુદૃઢ થતાં તેમણે કલા-સ્થાપત્યને ક્ષેત્રે અમૂલ્ય પ્રદાન આપ્યું. 8મી સદીમાં કૃષ્ણ પહેલાના શાસન સમયે ઈલોરાનાં પ્રખ્યાત મંદિરો બંધાવ્યાં.

ઈલોરાનું ગુફામંદિર અને તેનાં શિલ્પો

તેમાં બૌદ્ધગુફાઓ અને ગુફા નં. 16નું કૈલાસમંદિર જગપ્રસિદ્ધ છે. 9મી સદીમાં થયેલા અમોઘવર્ષ પહેલાની વિશ્વના ચાર મહાન શાસકોમાં ગણના થતી. તે સાહિત્ય અને કલાનો ઉપાસક તથા પોષક હતો. તેણે કન્નડ ભાષામાં ‘કવિરાજમાર્ગ’ નામની કાવ્યકૃતિ રચી છે. આમ, રાષ્ટ્રકૂટ શાસકોએ સંસ્કૃત, કન્નડ તથા પ્રાકૃત ભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું. રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાનો પ્રતાપ ઓસરી જતાં કલ્યાણીના ચાલુક્ય રાજા તૈલપે આ સત્તાનો અંત આણ્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજવીઓનું પ્રદાન

વહીવટી અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રદાન

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યસત્તામાં રાજા કેન્દ્રમાં હતો. રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવા માટે તેના દરબારીઓની સલાહ લેતો. રાજ્યનાં કેટલાક એકમ કે ખાતાં પાડીને તેના પર અધિકારીઓની નિમણૂક કરવામાં આવતી. તેનું છેલ્લું વહીવટી એકમ ગ્રામ હતું. રાષ્ટ્રકૂટ રાજવીઓના સમયમાં પૌરાણિક હિન્દુધર્મનો દખ્ખણમાં વ્યાપક પ્રચાર થવા લાગ્યો. સમ્રાટ દંતિદુર્ગે અનેક હિંદુમંદિરો અને કૃષ્ણ પ્રથમે ઈલોરાનું જગવિખ્યાત કૈલાસમંદિર બંધાવ્યું. રાજા અમોઘવર્ષે જૈન (દ્વિગંબર) ધર્મને વિશેષ પ્રોત્સાહન આપ્યું. આ રાજવીઓએ કનેરીના બૌદ્ધવિહારમાં એક મોટું ગ્રંથાલય, 27 છાત્રાલયો, અને દેશવિદેશના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાન

આચાર્યો દ્વારા શિક્ષણ મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી. વિદ્યાલયના ખર્ચ માટે 60 એકર જેટલી જમીનની આવક વિદ્યાલયના નિભાવ પેટે મળતી. રાષ્ટ્રકૂટ રાજવીઓ સાહિત્યપ્રેમી હતા. રાજા અમોઘવર્ષ પોતે એક સારો સાહિત્યકાર હતો. તેણે કન્નડ ભાષામાં 'હરિવંશપુરાણ' નામનો પ્રસિધ્ધ ગ્રંથ રચ્યો. રાજવી ઈન્દ્ર 3જાના સમયે ત્રિવિક્રમ ભટ્ટે 'નલયમ્પુ' (નળ - દમયંતિ કથા)ની રચના કરી. આમ, રાષ્ટ્રકૂટ રાજવીઓ કલા-સ્થાપત્ય અને વિદ્યતાના પોષક અને પારખુ હતા.

બુંદેલખંડના ચંદેલાઓ

ઉત્તર ભારતના પ્રસિદ્ધ રાજપૂત શાસકવંશમાં જેજાકભૂક્તિના ચંદેલ અને ત્રિપુરીના કલ્યુરિઓ (ચેદીવંશ)નું આધિપત્ય (વર્તમાન મધ્યપ્રદેશ ઝાંસી ગ્વાલિયરના વિસ્તાર પર) હતું. ચંદેલોના મૂળ વિષે વિવિધ પ્રશ્નો પ્રવર્તે છે. તેમની ઉત્પત્તિ આદિજાતિ ગૌડમાંથી થઈ હોવાનું મનાય છે. વાસ્તવમાં જેજાકભૂક્તિ નામ પણ ચંદેલરાજા જેજક પરથી પડેલ છે. તે ચંદેલ વંશના સ્થાપક તેના પિતા વાકપતિના અવસાન પછી ગાદીએ આવ્યો. તેણે બુંદેલખંડમાં ચંદેલ રાજ્યની સ્થાપના કરી. જેની રાજધાની ખજૂરાહો હતી. આ ચંદેલાઓ કમશ: પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. તેમણે પ્રતિહાર શાસકોને દૂર કરી છત્તરપુર પાસે એક નાનું રાજ્ય મેળવ્યું અને ધીમે-ધીમે ઉત્તર તરફ આગળ વધી જમના નદી પાસે (મહોબાનગરમાં) પોતાની સત્તા જમાવી.

યશોવર્મા (ઈ.સ. 925 - 950)

યશોવર્મા એ રાજવી હર્ષદેવનો પુત્ર હતો. તે લક્ષ્મીવર્મા નામથી પણ ઓળખાતો. તેણે પ્રતિહારો સાથેના સંબંધો તોડીને કાલિંજરનો ગઢ જીત્યો. તેણે પોતાના સમયમાં પ્રતિહાર દેવપાલને હરાવ્યો અને ત્યાંથી વિષ્ણુ (વૈકુંઠ)ની મૂલ્યવાન મૂર્તિની ખજૂરાહોમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. તેણે નર્મદાનદીના ઉત્તર સુધી રાજ્ય વિસ્તાર કરી વિજયારંભ કર્યો. ઉપરાંત ગૌડ, કૌસલ, કાશ્મીર, મિથિલા, માલવ, ચેદિ, કુરુ, ગૂર્જર સાથે લડાઈ કરી વિજયો મેળવ્યા અને ઉત્તર ભારતમાં પણ સફળતા મેળવી.

ધંગ (ઈ.સ. 950 - 1002)

ધંગ એ યશોવર્માનો પુત્ર હતો. ધંગનું રાજ્ય ઉત્તરે યમુનાથી માંડી દક્ષિણે ચેદી રાજ્ય સુધી અને પૂર્વમાં કાલિંજરથી પશ્ચિમે ગ્વાલિયર અને બિલસા (માળવા) સુધી વિસ્તાર પામેલું હતું. તેણે મહારાજાધિરાજનું બિરુદ અપનાવ્યું. તે શિવભક્ત હતો. તે સો વર્ષની વયે પહોંચ્યો ત્યારે તેણે અલ્લાબાદના ત્રિવેણીસંગમ પર ધ્યાનાવસ્થામાં જળસમાધિ લીધી.

ગંડ (ઈ.સ. 1002 - 1025)

ગંડ એ ધંગનો પુત્ર હતો. મહેમૂદ ગઝનવી લાહોર તરફ ચડાઈ કરવા આવ્યો, ત્યારે આનંદપાલે મિત્રસંઘની રચના કરી, જેમાં ગંડ પણ જોડાયો. મહેમૂદ ગઝનવીનો ચઢાઈ કરવાનો ખ્યાલ આવતાં તેની સામે આક્રમણ કરતાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. મહેમૂદ ગઝનવીએ ચંદેલ પ્રદેશો પર પુન:આક્રમણ કરી ગંડને નમાવી કેટલીક શરતો કબુલાવી. ગંડરાજા પછી ચંદેલાઓનો પાડોશી રાજ્યો સાથેનો ઈતિહાસ સતત યુદ્ધોથી ભરેલો છે. તે પછી મદનવર્મા થઈ ગયો. તેણે ત્રિપુરીના કલ્યૂરીઓને હરાવ્યા.

પરમર્દિદેવ (પરમાર) (ઈ.સ. 1165 - 1201)

આ વંશનો નોંધપાત્ર રાજા પરમર્દિદેવ કે પરમાર હતો. તે મદનવર્માનો પૌત્ર હતો. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે પોતાની બધી જ શક્તિનો ઉપયોગ કરી તેને સખત હાર આપી. મુસલમાનોનાં સફળ આક્રમણો સામે તે એકલો પડી જતાં તેણે નાછૂટકે તુર્કોની સર્વોપરિતા સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો.

ત્રૈલોક્ય વર્મા (ત્રૈલોક્યમલ્લ ઈ.સ. 1205 - 1241)

પરમર્દિદેવનો પુત્ર ત્રૈલોક્ય વર્મા એક બળવાન સૈન્ય તૈયાર કરી કકડાદહ સ્થળે તુર્ક ફોજ સાથે લડ્યો અને તેમાં તેનો વિજય થયો. તેણે કાલિંજર સહિતના પ્રદેશો જીતી લીધા.

ત્રિલોક્ય વર્મા પછી તેમનો પુત્ર વીરવર્મા પ્રથમ ગાદીએ આવ્યો. ત્યારબાદ ભોજ વર્મા અને હમ્મીર વર્મા ગાદીએ આવ્યા. વીર વર્મા 2જાએ બુંદેલખંડમાં લાંબું રાજ્ય કર્યું.

ખજૂરાહો મંદિર સમૂહ (કંડારિયા મહાદેવ) અને તેનાં શિલ્પો

ભારતના ઈતિહાસમાં ચંદેલવંશનું મહત્ત્વ ઘણું જ છે. ખજૂરાહો, કાલિંજર, મહોબા તેનાં મુખ્ય નગરો હતાં. અહીં આવેલાં ખજૂરાહોનાં ભવ્ય મંદિરો તીર્થસ્થાન તરીકે ખ્યાતી ધરાવે છે. ચંદેલાઓએ બુંદેલખંડને ભવ્ય ધાર્મિક મકાનો અને જળાશયો બંધાવીને સુશોભિત કર્યું. મહોબામાં મદન વર્માએ બંધાવેલ મદનસાગર જળાશય ઘણું જ પ્રસિધ્ધ છે. તે તેમના વૈભવ અને કલાપ્રેમના જીવતાજાગતા નમુના સમાન છે.

ત્રિપુરીના કલ્યૂરિઓ

કલ્યૂરિઓ કે કટ્યુરીઓ, કાર્તિવિર્ય અર્જુનના વંશજ હોવાનું કહેવાય છે. તેઓ હોય જાતિની શાખાના હતા. નર્મદા નદીની દક્ષિણે અને ગોદાવરી નદીની ઉત્તરના પ્રદેશ (મધ્યપ્રદેશ)માં તેમનું રાજ્ય હતું. જબલપુર નજીકનો પ્રદેશ, જે ડાહલ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતો હતો, ત્યાં ચેદીવંશનો ઉદ્ભવ થયો. તેની રાજધાની ત્રિપુરીમાં હતી. ઈ.સ. 249 કે 250થી આરંભાયેલ સવંત કલ્યૂરિઓએ વાપર્યાં હતાં. આ વંશના ત્રણ રાજાઓ કૃષ્ણરાજ, તેનો પુત્ર શંકરગણ અને તેનો પુત્ર બુદ્ધરાજ જાણીતા રાજવીઓ છે.

8મી સદીના મધ્ય ભાગમાં કલ્યૂરિઓની એક શાખા બુંદેલખંડમાં ચેદીપ્રદેશમાં સત્તાધારી બની હતી. કોંકલદેવ નામના રાજાએ આ વંશની સ્થાપના કરી હતી. કોંકલને અઢાર પુત્રો હતા. જેમાં સૌથી મોટો શંકરગણ (ઈ.સ. 878 થી 888) અને ત્યાર બાદ કોંકલ 2જો ગાદીએ આવ્યો.

ગાંગેયદેવ (ઈ.સ. 1018 - 1040) :

ગાંગેયદેવે અનેક વિજયો પ્રાપ્ત કર્યાં હતા. તેથી તેણે 'ત્રિકલીંગાધીપતિ' નામનું બિરુદ ધારણ કર્યું. તેણે બનારસ જીતીને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવ્યું. તેણે વિક્રમાદિત્યનો ઈલકાબ ધારણ કર્યો. એને મહેમૂદ ગઝનવી તથા ચૌલુક્ય (સોલંકી) રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વગેરે સાથે સંઘર્ષમાં ઊતરવું પડ્યું. ગાંગેયદેવ પછી લક્ષ્મીકર્ણ. ત્યારબાદ ગયકર્ણ, અને તે પછી તેનાં ભાઈ જયસિંહે ગાદીએ આવીને પોતાના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા પુનઃપ્રાપ્ત કરી. ચૌલુક્ય રાજા કુમારપાળ અને કુંતલ રાજા વિંધ્યના ઉપર તેણે વિજય મેળવ્યો. 9મી સદીથી લઈને 13મી સદી સુધી આ કલ્યૂરી રાજ્યો આ પ્રદેશમાં નાનાં રાજ્યો તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં.

દ્વારાસમુદ્રના હોયસળો

યાદવોની જેમ હોયસળો પણ પોતાને શ્રીકૃષ્ણના વંશજો માનતા હતા. આ રાજાઓએ પોતાને યાદવકુળ તિલક અથવા ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિય ગણાવ્યાં છે. એક જૈનધર્મી પુરુષે એક મહર્ષિના કહેવાથી વાઘને લોખંડના સળિયા વડે મરી નાખ્યો, તેથી તેને પોયસલ કહેવામાં આવ્યાં. જે આગળ જતાં હોયસળ તરીકે ઓળખાયા. આ હોયસળોનો રાજ્યવિસ્તાર વર્તમાન મૈસુર પ્રદેશ હતો. તેની રાજધાની દ્વારાસમુદ્રમાં હતી. એક સમયે તેઓ ચાલુક્ય અને ચોલોના ખંડિયા રાજાઓ હતા. આગળ જતાં નૃત્યકામે આ સત્તાનો પાયો નાંખ્યો. હોયસળ રાજ્યનો પ્રખ્યાત રાજવી વિનયાદિત્ય 2જો હતો. ચોલો અને ચાલુક્યો વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું, તેનો લાભ લઈ હોયસળોએ પોતાનો પ્રદેશવિસ્તાર વધાર્યો.

બલ્લાલ પ્રથમ (ઈ.સ. 1101 - 1106)

વિનાયાદિત્ય પછી બલ્લાલ પ્રથમ તેનો ઉત્તરાધિકારી થયો. તેણે પોતાનું પાટનગર મૈસુર પાસે વેલ્લોર (વેલાપુર) રાખ્યું હતું. દ્વારાસમુદ્ર (હાલેબીડ) તેની બીજી રાજધાની હતી. બલ્લાલને તેના સમયમાં અનેક વિરોધીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો.

ત્યારબાદ તેનો ભાઈ વિષ્ણુદેવ ગાદીએ આવ્યો. તે પ્રતાપી અને મહત્વાકાંક્ષી રાજા હતો. એણે દ્વારાસમુદ્રને પોતાની રાજધાની રાખી હતી. તેણે ગંગવાડી અને નોલંબવાડી જીતી લઈ પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યાં. તેણે તુલાપુરુષવિધિ કરી અનેક મંદિરો બંધાવ્યાં, જેમાં વેલોરનું મંદિર પ્રસિદ્ધ છે. તેણે શ્રીરંગપટ્ટમમાં પણ મંદિરો બંધાવ્યાં.

વીર બલ્લાલ બીજો (ઈ.સ. 1173 - 1220)

વીર બલ્લાલ 2જો વિષ્ણુવર્ધનનો પૌત્ર હતો. તે હોયસળવંશનો સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ, યોગ્ય અને શક્તિશાળી રાજા હતો. ચાલુક્યસત્તાની પડતીનો લાભ લઈ તેણે ફરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. આથી તેને યાદવો સાથે ઘર્ષણમાં ઊતરવું પડ્યું. તેણે અનેક બિરુદો અપનાવ્યાં. ત્યારબાદ નૃસિંહ 2જો અને તે પછી સોમેશ્વર (ઈ.સ. 1234 - 1262) ગાદીએ આવ્યો. તેણે અનેક વિજયો મેળવ્યા. પાંડ્ય માંડલિકો સાથે યુદ્ધમાં ઊતરતાં તેનું મૃત્યુ થયું. અંતે આ રાજ્ય સોમેશ્વરના બે પુત્રો વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું. તેમાંના એક નરસિંહ 3જા અને તેના નાના ભાઈ રામનાથે દક્ષિણમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, તેની રાજધાની કન્નુર હતી. અલાઉદ્દીન ખલજીના સેનાપતિ મલિક કાફૂરે દક્ષિણ ભારત પર ચડાઈ કરીને હોયસળોને હરાવી તે વંશનો અંત આણ્યો.

સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ

હોયસળ શાસકોએ કવિઓને રાજ્યાશ્રય આપ્યો. તેમના રાજ્યમાં વિદ્યા, સાહિત્ય અને કલાની સારી પ્રગતિ થઈ. તેમણે વિશાળ મંદિરો બંધાવ્યાં. તેમના કેટલાંક દ્વારાસમુદ્ર અને અન્ય જગ્યાએ આજે પણ હયાત છે. રાજા વિષ્ણુવર્ધને નાગચંદ્રને પોતાની રાજ્યસભામાં સ્થાન આપ્યું. કાંતિ ભિક્ષુણી કન્નડ ભાષાની પ્રસિદ્ધ કવયિત્રી હતી, જે વિષ્ણુવર્ધનની સમકાલીન હતી. નૈમિચંદ્ર નામના વિદ્વાને ‘સ્વપ્નવાસવદત્તા’ પરથી કન્નડ ભાષામાં ‘લીલાવતી’ ગ્રંથ રચ્યો.

પાંડ્યરાજ્ય

પાંડ્યરાજ્યનો સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ અશોકના શિલાલેખમાં થયેલો છે. તે ઉપરાંત ‘સંગમ’સાહિત્યમાંથી પણ પાંડ્ય રાજાઓ વિશે છૂટીછવાયી માહિતી મળે છે. પરંતુ તેમના વિશે ખરી માહિતી 8મી અને 9મી સદીના સમકાલીન સાહિત્ય અને શિલાલેખમાંથી મળી રહે છે. 8મી સદીમાં થઈ ગયેલ મારવર્મન રાજસિંહ 1લો, તેનો પુત્ર જટિલ પરાંતક, તથા 9મી સદીમાં તેનો પુત્ર શ્રીમાર શ્રીવલ્લભ એ પરાક્રમી પાંડ્યરાજાઓ થયા હતા. તેમણે પલ્લવ તથા ગંગ, ચોલ, કલિંગ વગેરેને હરાવી પાંડ્યરાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો.

12મી સદીમાં જાતવર્મન કુલશેખર નામના બળવાન પાંડ્ય સરદારે ચોલ આધિપત્ય ફગાવીને ‘દ્વિતીય પાંડ્ય રાજ્ય’ની સ્થાપના કરી. જાતવર્મન કુલશેખરના વંશમાં મારવર્મન, જાતવર્મન સુંદર, મારવર્મન કુલશેખર વગેરે બળવાન રાજવીઓ થઈ ગયા. તેમણે ચોલ, કેરલ, મૈસુર તથા લંકાના રાજવીઓને હરાવ્યા. પાંડ્યરાજ્ય ઉત્તરે નેલોરથી દક્ષિણે લંકા સુધી વિસ્તરેલું હતું. તેમણે અનેક મંદિરો પણ બંધાવ્યાં. તેણે શ્રીરંગમ્ તથા ચિદમ્બરમ્નાં ભવ્ય મંદિરોનાં શિખરો ઉપર સોનું મઢાવ્યું.

મારવર્મન કુલશેખર પાંડ્યના સમયમાં વેનિસનો પ્રખ્યાત મુસાફર માર્કોપોલો દક્ષિણ ભારતમાં આવ્યો. તેણે પાંડ્ય-રાજાના તેના રાજ્ય-વહીવટ અને અદ્ભુત સમૃદ્ધિનાં ભરપેટ વખાણ કર્યાં છે. અહીં મોટા-મોટા મોતીઓ જોઈને તેને ઘણી નવાઈ લાગી.

મારવર્મન કુલશેખરના અવસાન બાદ બીજા જ વર્ષે દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીના સેનાપતિ મલેકકાફૂરે પાંડ્યોના પાટનગર મદુરા ઉપર આક્રમણ કરીને તેને જીતી લેતાં પાંડ્યસત્તાનો અંત આવ્યો.

વિજયનગરનું રાજ્ય

વિજયનગર રાજ્યની સ્થાપના હરિહરરાય અને બુક્કરાય (બુક્કા) નામના બે ભાઈઓએ કરી. મહેમુદ તુઘલકે ગુંડીના રાજા મૃત્યુ પામતાં, ત્યાંના વહીવટદાર તરીકે આ બન્ને ભાઈઓને નીમ્યા. માધવ વિદ્યારણ્ય અને તેના ભાઈ સાયણાચાર્યની પ્રેરણાથી તુંગભદ્રા નદીને દક્ષિણે અને ગુંડીના કિલ્લાની સામે, વિજયનગર (ગુરુ વિદ્યારણ્યની યાદ રૂપે) રાજ્યની સ્થાપના કરી. હરિહરરાય પહેલો એનો રાજા બન્યો. તેના પિતાના નામ ‘સંગમ’ પરથી ‘સંગમવંશ’ તરીકે વિખ્યાત થયો. તેણે

પોતાની સત્તા ઉત્તરે, કૃષ્ણા નદીથી દક્ષિણે કાવેરી નદી સુધી વિસ્તારી. તેના પછી તેનો ભાઈ બુક્કરાય, હરિહર બીજો, ગાદીએ આવ્યા. આ રાજ્યમાં અનુક્રમે દેવરાય 1લો, દેવરાય 2જો, વિરૂપક્ષ 2જો વગેરે રાજવીઓ થઈ ગયા. સાલુવ નરસિંહ નામના સરદારે સંગમવંશનો અંત આણી વિજયનગરમાં સાલુવવંશની સ્થાપના કરી અને વિજયનગરની પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવી. પરંતુ આગળ જતા તેનાં વારસદારો નબળા પડતાં સરદાર નરસિંહે ગાદી પચાવી પાડીને ‘તુલુવવંશ’ની સ્થાપના કરી.

કૃષ્ણદેવરાય (ઈ.સ. 1509 - 1530)

વીર નરસિંહ પછી ગાદીએ આવેલો તેનો ભાઈ કૃષ્ણદેવરાય (ઈ.સ. 1509 - 1530) માત્ર વિજયનગર રાજ્યનો જ નહીં, પરંતુ મધ્યકાલીન ભારતના ઇતિહાસનો પણ સૌથી મહાન રાજવી ગણાય છે. તેણે બીજાપુર અને ઓરિસ્સાના રાજવીઓને હરાવી વિજયનગર રાજ્યનો ભારે વિકાસ કર્યો. તેના સમયમાં રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, દષ્ટિએ વિજયનગરની સ્થિતિ સારી હતી. આ સમયે આવેલ પોર્ટુગીઝ મુસાફિર ડોમિંગો પાએઝ આ રાજ્યની જાહોજલાલી જોઈને મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો હતો.

કૃષ્ણદેવરાયના વારસદારો નબળા પડતાં, બીજાપુર, ગોલકોંડા અને અહમદનગરનાં ત્રણેય બહમની રાજ્યોએ વિજયનગર પર સંયુક્ત હુમલો કરી રાજ્યને ખેદાનમેદાન કરી નાંખ્યું. તેમાંથી વિજયનગર ફરી ક્યારેય પાછું બેઠું થઈ શક્યું નહીં. અંતે (17મી સદીમાં) તે સંપૂર્ણપણે છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું. તેનાં ખંડેરો ઉપર શ્રીરંગપટ્ટમ્ તથા વેડનૂરના સરદારો અને મદુરા તેમજ તાંજોરના નાયકોએ પોતાનાં નાનકડાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં. આમ, વિજયનગર રાજ્યોએ ત્રણસો વર્ષ સુધી દક્ષિણમાં સનાતનધર્મ અને સંસ્કૃતિને જાળવી રાખી.

કૃષ્ણદેવરાય

વિજયનગરની સિદ્ધિઓ

શાસનવ્યવસ્થા

વિજયનગર સામ્રાજ્યની વહીવટી વ્યવસ્થામાં રાજા સર્વોચ્ચ વડો ગણાતો. રાજ્યની મુલકી, લશ્કરી, ન્યાયવિષયક વગેરે બાબતોમાં તે સર્વોપરી હતો. આ સમયે પ્રજામાં શાંતિ, સુખ અને સમૃદ્ધિ વધી હતી. પ્રજા પ્રત્યેની ફરજોની વિગત કૃષ્ણદેવરાયે પોતાના ગ્રંથ ‘આમુક્તામાલ્યદા’માં આપી છે. તેના મંત્રીમંડળમાં ઓછામાં ઓછા આઠ મંત્રીઓ હતા. ઉપરાંત કોષાધ્યક્ષ, ઝવેરાત ખાતાનો ઉપરી, વ્યાપારી હિતોનો અમલદાર, મુખ્ય પોલીસવડો, અશ્વદળનો નિયામક વગેરે મુખ્ય હતા. તેની સભામાં ધર્મગુરુઓ, ઉમરાવો, સાહિત્યકારો, જ્યોતિષો, સંગીતકારો વગેરે પણ હતા.

વિજયનગરના પ્રાંતો, રાજ્ય, મંડળ કે ચાવડી જેવાં જુદાં-જુદાં નામોથી ઓળખાતા. વિજયનગર સામ્રાજ્ય લગભગ છ પ્રાંતોમાં વહેંચાયેલું હતું. પ્રાંતનો ઉપરી ‘નાયક’ કહેવાતો. તે વિશાળ મુલકી, લશ્કરી તથા ન્યાયકીય સત્તા ભોગવતો. ગામડું સ્થાનિક તંત્રનું એકમ હતું. તે સ્વાયત અને સ્વાવલંબી હતું. ગામનાં વહીવટ માટે ગ્રામસભા, હિસાબનીશ, ગ્રામરક્ષક, મજૂરો, અમલદારો વગેરે હતા. આ બધાનો વડો મહાનાયકાચાર્ય હતો અને તે સમગ્ર દેખરેખ રાખતો.

ન્યાયતંત્ર અને લશ્કરી-વ્યવસ્થા

રાજા સર્વોચ્ચ ન્યાયાધીશ હતો. તે અદાલતો અને ન્યાયાધીશની નિમણૂક કરતો. કાયદાનું સ્વરૂપ બ્રાહ્મણો કે ધર્મગુરુઓ નક્કી કરતા. ગુનેગારોને મૃત્યુ સુધીની સખત સજા કરાતી. લશ્કરી-વ્યવસ્થા માટે ખાસ લશ્કરીખાતુ (કંડાચાર) અને તેના વડા ‘દંડનાયક’ હતા. તેની સાથે અન્ય અધિકારીઓ પણ નીમવામાં આવતા.

સામાજિક જીવન

વર્ણ વ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિપ્રથા

વિજયનગરના હિંદુ રાજવીઓ જ્ઞાતિ કે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું રક્ષણ કરવાની પોતાની ફરજ માનતા. આ સમયે સામ્રાજ્યમાં રાજા, સામંતો, નાયકો, બ્રાહ્મણો, સિપાઈઓ, વ્યવસાયલક્ષી જેવા વર્ગો જોવા મળતા.

અહીંની પ્રજા ખોરાકમાં ઘઉં, ચોખા, બાજરી, જુવાર, માછલી વગેરે લેતી. ગાય અને બળદનું માંસ નિષેધ કરતા. અહીં લોકો માંસાહારનો પણ ખોરાકમાં ઉપયોગ કરતા હતા. અંજીર, કેળાં, મોસંબી, દ્રાક્ષ, કેરી, નારંગી, દાડમ, ફણસ જેવાં ફળોનો પણ ઉપયોગ થતો.

વિજયનગરના લોકો મોટાભાગે સફેદ કપડાં પહેરતા. સ્ત્રીઓ શણગાર સજતી અને માથામાં ફૂલો નાંખી સુગંધિત દ્રવ્યોનો ઉપયોગ પણ કરતી. તેઓ નિલમ માણેક જેવાં કીમતી રત્નો પણ પહેરતી. પુરુષો કાનમાં 'કટુકન' પહેરતા.

આ સમયે બાળલગ્નો જોવા મળતાં. વિધવાવિવાહ કે છૂટાછેડાની પરવાનગી ન હતી. લોકો ભૂતપ્રેતમાં માનતા હતા. સતિપ્રથા કે બલિ આપવાની પ્રથા પણ હતી.

રાજ્ય તરફથી સંગીત-નૃત્યને પ્રોત્સાહન મળતું. ઉપરાંત કઠપૂતળીઓ, મદારીના ખેલ, મહાનવમીનો ઉત્સવ વગેરે દ્વારા મનોરંજન થતું. કુસ્તી, દ્વંદ્વયુદ્ધ, પટાબાજી, ભાલાબાજી, તલવાર, બાજ, શિકાર વગેરે પણ આનંદ-પ્રમોદમાં લોકો ભાગ લેતા. કૃષ્ણદેવરાય જાતે વીણાવાદનનો શોખીન અને સંગીતમાં નિષ્ણાત હતો.

આર્થિક જીવન

ખેતી અને સિંચાઈ

અહીંનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હતો. વિજયનગર ખેતીપ્રધાન પ્રદેશ હોવાથી ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, જુવાર, ચોખા, ચણા, વાલ, શેરડી, તેલીબિયાં, કપાસ, આમળાં, તજ, ચંદન, જાયફળ, રાય, ઈલાયચી, શાકભાજી, ફળો વગેરેનું ઉત્પાદન થતું. સિંચાઈ માટે વિજયનગરમાં બંધ, કૂવા, તળાવો વગેરેનો ઉપયોગ થતો. સિંચાઈ કરવામાં છૂટછાટ આપવામાં આવતી.

વ્યાપાર-વાણિજ્ય

આ સમયે જમીનમાર્ગો અને દરિયાઈમાર્ગો આંતરિક અને વિદેશી વ્યાપાર કરવામાં આવતો હતો. જેમાં જમીનમાર્ગે ઘોડા, ગધેડા, બળદગાડી, વણઝારા દ્વારા માલની હેરફેર થતી. વિજયનગરનો વ્યાપાર મલાયાદ્વીપકલ્પ, બર્મા, ચીન અરબસ્તાન, ઈરાન, દક્ષિણ આફ્રિકા, એબેસિનિયા, પોર્ટુગલ વગેરે દેશો સાથે થતો હતો, જેમાં અનાજ અને અન્ય કીમતી વસ્તુઓ તેજાના વગેરેની નિકાસ થતી. જ્યારે વિદેશમાંથી યુદ્ધ માટેના ઘોડાઓ, હાથી, તાંબુ, હીરા, પારો, મોતી, ચીની રેશમ, મલમલ વગેરેની આયાત થતી હતી. તે સમયે વણાટકામ, દરજીકામ, અત્તરોનું ઉત્પાદન, ધાતુકામ, ખોદકામ, હાથીદાંતની કામગીરી, તાડી, ખાંડ, મીઠું, હથિયાર, માછીમારી વગેરે જેવા વ્યવસાયો પણ જોવા મળતા.

સાંસ્કૃતિક જીવન

વિજયનગરના શાસકો વૈષ્ણવ હોવા છતાં અન્ય ધર્મના લોકો પ્રત્યે સહિષ્ણુ હતા. આ રાજાઓએ હિંદુ ઉપરાંત, મુસ્લિમ, જૈન, બૌદ્ધ વગેરે ધર્મને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. ધાર્મિક તહેવારોમાં રામનવમી, પૂનમ, એકાદશી, રથયાત્રા, દિવાળી, હોળી, જન્માષ્ટમી, શિવરાત્રી, મકરસંક્રાંતિ જેવા ઉત્સવો પણ ઊજવતા.

વિજયનગરના રાજાઓ સાહિત્યના પોષક હતા. તેમણે તેલુગુ, કન્નડ, તમિલ, સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓના સાહિત્યને પ્રોત્સાહન આપ્યું. સંસ્કૃતમાં માધવાચાર્ય જેવા વિદ્વાનો થઈ ગયા. આ કૃતિઓમાં 'વ્યવહાર-માધવીય', 'આયુર્વેદનિદાન', 'અલંકાર સુધાનિધિ', 'સુભાષિત સુધાનિધિ', 'જ્ઞાનચિંતામણી', 'રસમંજરી' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કૃષ્ણદેવરાયે 'આમુક્તમાલ્યદા' નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી. રાજનાથ રિડમે તેલુગુમાં 'અચ્યુતરાયાભ્યુદયમ્' નામે કાવ્ય રચ્યું. તેલુગુ અને

હમ્પી હજારાસ્વામી - વિજયનગર

કન્નડમાં કવિ ચામરસ, બાહુબલિ, તિમન્નાકુમાર નારાયણ વ્યાસ, પુંદરહાસ જેવા કવિઓ થઈ ગયા. કન્નડમાં 'પ્રભુરસ લીલા' નામે તથા મહાભારતને લગતાં કાવ્યો અને સાહિત્ય રચાયાં.

વિજયનગર રાજ્યમાં સ્થાપત્યકલાને ક્ષેત્રે અનેક સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. જેમાં વિરૂપાક્ષનું મંદિર હજારાસ્વામીનું મંદિર, અચ્યુતરાયનું મંદિર, વિદ્યાશંકરનું મંદિર વગેરે મહત્વનાં છે. શિલ્પકલાને ક્ષેત્રે ચિન્નાદેવી, તિરૂમલાદેવી અને વિદ્યારણ્યની મૂર્તિઓ ભવ્ય છે. આમ, વિજયનગર સામ્રાજ્ય સાંસ્કૃતિક અને કલાત્મક સિદ્ધિઓનું મૂલ્ય ધરાવતું, સમૃદ્ધિ અને સુખથી મહાલતા લોકોનું એક સમૃદ્ધ રાજ્ય હતું.

બહ્મની સામ્રાજ્ય

દક્ષિણ ભારતમાં બધા જ મુસ્લિમ રાજ્યોમાં બહ્મની રાજ્ય સૌથી બળવાન રાજ્ય હતું. હસનગંગુ નામના બાહોશ સરદારે દક્ષિણમાં બહ્મની રાજ્યની સ્થાપના કરી. (ઈ.સ. 1347). આ રાજ્યમાં કુલ અઢાર સુલતાનો થયા, જેમણે 180 વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેનો વિસ્તાર ઉત્તરે વેણુગંગાથી માંડીને દક્ષિણે કૃષ્ણા નદી સુધી અને પશ્ચિમે કોંકણથી પૂર્વે ભોગીર (નિઝામ પ્રદેશ) સુધી વિસ્તર્યો. બહ્મની સુલતાનોએ ગુજરાત, માળવા, તૈલંગણા, ઓરિસ્સા જેવા પાડોશી રાજ્યો સાથે યુધ્ધો કર્યા. પોતાના વિસ્તારને વહીવટી સરળતા ખાતર રાજ્યના ચાર પ્રાંતો બનાવ્યા.

બહ્મની સામ્રાજ્યનો પહેલો સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન બહમનશાહ હતો. તેણે ઘણી લડાઈઓ કરી. ત્યારબાદ બીજો સુલતાન મહંમદશાહ હતો. તેણે સ્થાયી લશ્કરની રચના અને પ્રાંતોના વહીવટને સુદ્રઢ બનાવ્યું. ત્યારબાદ અનુક્રમે મુજાહિદશાહ અને મહંમદશાહ બીજો ગાદીએ આવ્યા. સુલતાન તાજુદ્દીન ફિરોજશાહ શક્તિશાળી સુલતાન હતો. તેણે બે વખત વિજયનગરને હરાવ્યું. ત્યારબાદ, સુલતાન અહમદશાહ ગાદીએ આવ્યો. તેણે કોંકણને હરાવીને ઘણા નોંધપાત્ર વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા.

તે વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હતો. તેણે પોતાની રાજધાની ગુલબર્ગથી બીદર ખસેડી. પ્રખ્યાત કવિ શેખ 'આઝારી'ને તેણે આશરો આપ્યો. અહમદશાહ પછી સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન બીજો ગાદીએ આવ્યો. તે પણ પોતાના પિતાની જેમ વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હતો. એણે અનેક બાંધકામો કરાવ્યાં. જેમાં મસ્જિદો, જાહેર શાળાઓ, જૈરાતી (ધર્માદા) અંગેની સ્થાપના કરી. તેણે દવાખાનાની સ્થાપના પણ કરી. તેણે રાજ્યમાં કડક દારૂબંધીનો અમલ કરાવ્યો.

સુલતાન મહંમદશાહ ત્રીજાએ શાસન કર્યું. મહેમુદ ગવાને તે રાજ્યનું સંચાલન કર્યું. તે વફાદાર અને બુદ્ધિશાળી વજીર હતો. તેણે બહ્મની રાજ્યની સેવા કરેલી તેથી તેને બિરદાવતા ડો. આર. સી. મજુમદાર લખે છે કે, પોતાની (ગવાનની) અસાધારણ શક્તિઓ દ્વારા નિષ્કલંકિત પ્રામાણિકતા બતાવીને ગવાને બહ્મની રાજ્યની સેવા કરેલી અને પોતાની યાજ્ઞ્યકનીતિ દ્વારા સફળ લશ્કરી હિલચાલ દ્વારા તેણે બહ્મની રાજ્યની સીમા વધારી. તેણે ગોવાબંદર કબ્જે કર્યું અને ઓરિસ્સા પર આક્રમણ કર્યું.

ત્યારબાદ દક્ષિણી ઉમરાવો વચ્ચે આંતરવિગ્રહ (ઈ.સ. 1527) થતાં બહ્મની સામ્રાજ્ય છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયું. તેમાંથી પાંચ મુસ્લિમ રાજ્યો ઉદ્ભવ્યાં. જેમાં બીજાપુર (આદિલશાહી વંશ), વરાડ (ઈમાદશાહી વંશ), અહેમદનગર (નિઝામશાહી વંશ) અને ગોલકોંડા મુખ્ય છે. બીદરમાં બરિદશાહી- વંશની સ્થાપના થઈ. આ બધાં રાજ્યોને જીતીને ઔરંગઝેબે મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બનાવ્યાં.

મલબાર અને પોર્ટુગીઝો (ફિરંગીઓ)નું આગમન

મધ્યયુગ દરમિયાન ભારતીય ચીજવસ્તુઓની માંગ યુરોપીય દેશોમાં સારા પ્રમાણમાં વધી. ભારત જમીન તથા દરિયાઈ માર્ગે, યુરોપીય દેશો સાથે મોટા પ્રમાણમાં વ્યાપાર કરતું. પરંતુ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલનું પતન થતાં, યુરોપીય દેશોનો ભારત સાથેનો વ્યાપારીમાર્ગ બંધ થઈ ગયો, તેથી નવો માર્ગ શોધવાની ફરજ પડી. તેમાં પોર્ટુગીઝો (ફિરંગીઓ)એ પહેલ

કરી. વાસ્કો-દ-ગામા નામનો પ્રખ્યાત ફિરંગી નાવિક કેપ-હોપ-ગુડ-હોપથી આગળ વધીને મોઝામ્બિક બંદરે પહોંચ્યો. ત્યાં તેને ભારતીય ખલાસી કાનજી માલમ અને અહમદ-ઈબ્ન-મજીદ મળી જતાં, તેની મદદથી હિન્દ મહાસાગર પાર કરી, (મે 1498) તે કાલીકટ બંદરે ઊતર્યો. આ સમયે કાલીકટ (મલબાર)માં સામુદ્રિક (ઝામોરીન) નામનો હિંદુ રાજા રાજ કરતો હતો. વાસ્કો-દ-ગામાએ આ રાજવી પાસે પોર્ટુગલ રાજાનાં ઓળખપત્રો રજૂ કરીને પોર્ટુગીઝોને વ્યાપારના હકો અપાવ્યા. આમ, ભારતમાં પ્રથમ યુરોપીય પ્રજાએ પ્રવેશ કર્યો. આગળ જતા ભારતમાં અંદરોઅંદરના ઝઘડાઓને કારણે ફિરંગીઓ દક્ષિણ ભારતની પુષ્કળ સમૃદ્ધિનો લાભ લઈને ભારતમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાની મહેચ્છા જાગી. તે પૂર્વે કાલીકટ, કોચીન અને કેન્નુરમાં વ્યાપારી મથકો (કોઠીઓ) સ્થાપ્યાં. એણે ગોવાને પોતાની રાજધાની બનાવી.

અલ્મેડા - (આલફાન્ઝો) (ઈ.સ. 1505 - 1509), અલ્બુકર્ક (ઈ.સ. 1509 - 1515)

વાસ્કો-દ-ગામાની વિદાય બાદ અલ્બુકર્કે બીજાપુરના શાસક પાસેથી ગોવા જીતી લીધું. એણે ગોવાને વેપારી મથક બનાવી, ગોવા (તથા કોચીનમાં) અને અન્ય સ્થળોમાં વેપારી કોઠીઓ સ્થાપી. આગળ જતાં ફિરંગીઓ મલબારના સર્વસત્તાધીશ બન્યા.

ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1525 થી 1536) પોર્ટુગીઝોએ વસઈ, દમણ, દીવમાં પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરી. તેઓ હુગલી કિનારે પોતાની વસાહત સ્થાયીને રહેવા લાગ્યા. સમ્રાટ અકબરે તેમને પરવાનગી આપી. આ પોર્ટુગીઝો ભારતમાં ઈ.સ. 1600 સુધી સર્વોપરી રહ્યા. અંગ્રેજો સાથે વ્યાપારી મુશ્કેલીઓ અને હિતસંઘર્ષ થતાં તેમણે કેટલાક પ્રદેશો ગુમાવ્યા. અંતે તેમની પાસે દીવ, દમણ અને ગોવા રહ્યા.

ભારતીય વેપાર, વાણિજ્ય ઉપર પોર્ટુગીઝોનો પ્રભાવ

પોર્ટુગીઝોએ કાળાં મરી, ગરમ મસાલા, શરૂઓ, દારૂખાનું, ઘોડાઓના વેપાર પર એકાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. તેઓ પૂર્વેમાં-આફ્રિકા જતાં વહાણોને ગોવા થઈને જ જવાનું દબાણ કરતા. પોર્ટુગીઝોના લીધે ભારત અને જાપાન વચ્ચે વેપાર શરૂ થયો.

વાસ્કો-દ-ગામા

ગોવાનો કિલ્લો

ભારતમાં તેમના આગમનથી સૌથી વિશેષ પ્રભાવ પડેલો. બટાટા, મકાઈ, તંબાકુ જેવી વસ્તુઓનો ભારતીય વેપાર-વાણિજ્યમાં પ્રવેશ થયો. તત્કાલીન ભારતમાં મલબાર વિસ્તારમાંથી આદું, દાળ, ખાંડ, ચંદન, હળદર, ગળી, કાળાં મરી, કોકમ વગેરેની નિકાસ કરવામાં આવતી. ગોળકોંડાથી મલમલનું કાપડ અને ચિત્તલ (એક પ્રકારનું વસ્ત્ર) વિદેશ મોકલવામાં આવતું. પોર્ટુગીઝો દ્વારા ફ્લેન્ડર્સ, ગુલાબજળ, મુંગા (લાલરંગનું રત્ન), તાંબું, પારો, સિંદુર, સિક્કા વગેરે આયાત કરવામાં આવતાં. પોર્ટુગીઝોના આગમનથી યુરોપની પ્રચલિત ગોથિક સ્થાપત્યકલાના નમૂનારૂપ ચર્ચો ભારતમાં મોટા પાયે બનવા લાગ્યાં.

પોર્ટુગલશક્તિનો નાશ

મુઘલ સરદાર કાસીમે હુગલી તટેથી પોર્ટુગીઝોને ભગાડ્યા. બ્રિટિશ સમ્રાટ ચાર્લ્સ બીજાનાં લગ્ન પોર્ટુગીઝની રાજકુમારી સાથે થતાં દહેજમાં તેને મુંબઈનો ટાપુ મળ્યો, તે કંપનીસરકાર હસ્તક જતાં અંગ્રેજોને મુંબઈ ક્ષેત્ર મળ્યું. (ઈ.સ. 1739) જ્યારે મરાઠાઓએ સાલસેટ અને બસિન પર અધિકાર જમાવતાં, ધીરે-ધીરે પોર્ટુગીઝોનું અન્ય પ્રદેશો પરથી નિયંત્રણ ઘટતું ગયું.

આમ, ભારતમાં 7મી સદીથી 17મી સદી સુધી આ રાજ્યો નાનાં હોવા છતાં, મોટી મહાસત્તાઓ સાથે સંઘર્ષો કરી કે, મૈત્રાચારી બાંધીને પણ સ્વતંત્ર રીતે રહી શક્યા. આ રીતે તેમણે પોતાની સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક સ્થિતિને મજબૂત બનાવી. આ બધાં જ રાજ્યોમાં કલા-સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન નોંધાવીને ભારતનું સ્થાન વિશ્વનાં સાંસ્કૃતિક વારસામાં મૂકવામાં ભારે મદદ કરી છે.

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત ઉત્તર આપો :

- (1) રાણા સંગ્રામસિંહે કઈ-કઈ લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો ?
- (2) ચૌલ સામ્રાજ્યના શાસકો વિશે નોંધ લખો.
- (3) બંગાળના પાલશાસકો વિશે નોંધ તૈયાર કરો.
- (4) રાષ્ટ્રકૂટ રાજવીઓનું સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રદાન જણાવો.
- (5) વાસ્કો-દ-ગામાના ભારત આગમન પર નોંધ લખો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) મેવાડનો ગોહિલવંશ પાછળથી કયા નામે ઓળખાયો હતો ?
- (2) ચિત્તોડનો વિજયસ્તંભ કોના પરાક્રમની સાક્ષી પૂરે છે ?
- (3) કાશ્મીર રાજ્યના મુખ્ય વંશોની માહિતી આપો.
- (4) રાષ્ટ્રકૂટ રાજવી કૃષ્ણ પ્રથમે ઈલોરામાં કયું મંદિર બંધાવ્યું ?
- (5) ગુજરાતના સોલંકીકાલીન સ્થાપત્ય વિશે નોંધ લખો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) ઓરિસ્સાના શાસકોને કયું બિરુદ આપવામાં આવ્યું ?
 (A) ત્રિકલિંગાધિપતિ (B) મહારાજારાજ (C) ધર્મધુરંધર (D) મહારાજાધિરાજશ્રી
- (2) જયદેવે નીચેનામાંથી કયા ગ્રંથની રચના કરી ?
 (A) 'ગીતગોવિંદ' (B) 'રાજતરંગિણી' (C) 'આયને અકબરી' (D) 'તહકીકાતે હિન્દ'
- (3) મણિપુરનું નૃત્ય કયા નામથી વિખ્યાત છે ?
 (A) મણિપુરી (B) કથક (C) ભરતનાટ્યમ્ (D) કૂચિપૂડી
- (4) ત્રિપુરાના લોકો મુખ્યત્વે કયા દેવીની પૂજા કરે છે ?
 (A) દુર્ગાપૂજા (B) કાલિકાપૂજા (C) ચંડીપૂજા (D) અંબેપૂજા
- (5) નેપાળમાં શિવધર્મનું કયું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર આવેલ છે ?
 (A) પશુપતિનાથનું મંદિર (B) શૈલદેવનું મંદિર (C) ઓમકારેશ્વર મંદિર (D) સ્વયંભૂ મંદિર

રાજપૂત રાજસત્તાને અંતે ભારતના ઉત્તર ભાગમાં શાસન કરનાર મુસ્લિમ શાસકોને સુલતાન અને તેમના શાસનકાળને દિલ્હી સલ્તનતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ સુલતાનો મોટેભાગે તુર્ક અને અફઘાનકુળમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા. શાહાબુદ્દીન ઘોરીએ રાજપૂત શાસક પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને હરાવીને દિલ્હીમાં દિલ્હી સલ્તનતની સ્થાપના કરી. આ દિલ્હી સલ્તનતમાં કુલ - 5 મુસ્લિમ વંશોએ (ઈ.સ. 1206થી 1526 સુધી) શાસન કર્યું. દિલ્હી સલ્તનતની સ્થાપનાથી ભારત એક તદ્દન જુદા જ સામાજિક અને રાજકીય પરિવર્તનમાંથી પસાર થયું. એક નવી અને વિદેશી પ્રજા પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તેમજ રાજ્યવ્યવસ્થા લઈને અહીં આવી હતી. તેણે ભારતનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં જુદી જ પદ્ધતિઓનો અમલ કર્યો.

ઈસ્લામનો ઉદય અને વિકાસ

ઈ.સ.ની સાતમી સદીમાં અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામધર્મનો ઉદય થયો. હઝરત મુહમ્મદ પયગંબર સાહેબે આ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. લગભગ 400 વર્ષમાં જ તે ઉત્તર આફ્રિકાથી લઈને ભારતના પશ્ચિમ ભાગ સુધી અત્યંત ઝડપથી ફેલાયો, જેણે વિશ્વના મોટા ભાગના વિસ્તારો પર મહત્વપૂર્ણ રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિવર્તનો કર્યાં હતાં. ઈસ્લામ એક જ ઈશ્વરની ઉપાસનાપદ્ધતિમાં માને છે. તેનો પવિત્ર ધર્મગ્રંથ 'કુરાન' છે. મુસ્લિમોનો વિશ્વાસ છે કે, ઈશ્વરે મુહમ્મદ પૈયગંબરને કુરાન પ્રમાણેનું જીવન જીવવાનો આદેશ આપ્યો હતો. મુહમ્મદ પૈયગંબરના અવસાન બાદ તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ 'ખલીફા' તરીકે ઓળખાયા, જેમણે મુસ્લિમોનું નૈતૃત્વ કર્યું.

ભારત પર મુસ્લિમ આક્રમણો

ભારત પર આઠમીથી બારમી સદી દરમિયાન મહત્વપૂર્ણ મુસ્લિમ આક્રમણો થયાં. જેણે ભારતમાં ભારે રાજકીય પરિવર્તનો આણ્યાં. અહીં દિલ્હી સલ્તનતની સ્થાપના સુધીના મુસ્લિમ આક્રમણોને આપણે ક્રમબદ્ધ જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આરબ આક્રમણ

ઉમૈયદ ખલીફાના સેનાપતિ મુહમ્મદ બીન કાસીમે ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગ પર આક્રમણ કર્યું (ઈ.સ. 712) તેનો હેતુ ભારતમાં આરબ રાજ્યસત્તાનો વિસ્તાર કરવાનો અને ઈસ્લામિક રાજ્ય પદ્ધતિ તેમજ ધર્મને આગળ વધારવાનો હતો. તેમણે પશ્ચિમ એશિયા, ઈરાક, તુર્કી, જોર્ડન, સીરિયા, ઉત્તર આફ્રિકા અને પૂર્વઆફ્રિકાના કેટલાય વિસ્તારો તેમજ ઈજિપ્ત અને ઈરાન પર પણ પોતાનું શાસન સ્થાપી દીધું. આમ, આઠમી સદીના પ્રથમ દશક સુધીમાં આરબો સત્તાના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી ચૂક્યો હતો. આરબ વેપારીઓએ ભારતની સમૃદ્ધિની વાતો ઈસ્લામિક રાજ્યોમાં ફેલાવી. ભારતની સમૃદ્ધિએ તેમને આકર્ષિત કર્યાં. જોકે, સિંધ પરનું આક્રમણ એ ઈસ્લામીકરણનો ભાગ લાગતું નથી, એ માટે અહીંનાં સ્થાનિક કારણો જવાબદાર હતાં. દેબલના ચાંચિયાઓએ અરબી જહાજો પર લૂંટ ચલાવી હતી. સિંધના રાજા દાહિરે આ ચાંચીયાઓ વિરુદ્ધ કાર્યવાહી કરવાનો ઈનકાર કર્યો, પરિણામે ઈરાકના સુલ્તાન હજજાજે મુહમ્મદ બીન કાસીમના વડપણ નીચે દાહિર વિરુદ્ધ એક લશ્કરી ટુકડી મોકલી, તેને હરાવ્યો. આ યુદ્ધમાં દાહિર મૃત્યુ પામ્યો. મુસ્લિમોએ સિંધના મહત્વપૂર્ણ કિલ્લાઓ હાંસલ કરતાં મોટાભાગના સ્થાનિક વેપારીઓએ સિંધ છોડી દીધું. બે વર્ષ સુધી તેણે સિંધમાં શાસન કર્યું. આ દરમિયાન ઘણા બધા આરબો અહીંયાં વસી જતાં અહીં એક નવી સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું.

ઉપર્યુક્ત આરબ આક્રમણની ભારત પર બહુ મોટી અસર પડી હોય તેમ લાગતું નથી, કારણ કે, સિંધ અને પંજાબના કેટલાક ભાગો સુધી તેમનું શાસન મર્યાદિત હતું. મોટાભાગનું ભારત આ આક્રમણથી દૂર રહ્યું. એટલું જ નહિ, આરબો દિલ્હી કે મધ્ય ભારત તરફ આગળ વધી શક્યા ન હતા, માટે જ તે વિશિષ્ટ કે ખાસ નોંધપાત્ર આક્રમણ મનાતું નથી.

મહેમૂદ ગઝનવીનું આક્રમણ

અફઘાનિસ્તાનના મુખ્ય નગર ગઝનીમાં સબુક્તગિને ગઝનીવંશની સ્થાપના કરી હતી. તે એક તુર્ક સેનાપતિ હતો. ત્યાર બાદ તેનો પુત્ર મહેમૂદ ગઝનીનો સુલતાન બન્યો. ગઝનીનો રાજ્યવિસ્તાર કરવા તેમજ મધ્યએશિયામાં પોતાની સત્તા પ્રસારવા ભારત પર અવાર-નવાર આક્રમણ કરતો રહ્યો. મહેમૂદ ગઝનવીએ ભારત પર 17 વખત આક્રમણ કર્યાં. સૌપ્રથમ

(ઈ.સ. 1001) તેણે પંજાબના જયપાલ વિરુદ્ધ આક્રમણ કર્યું. તેણે મૂલતાન પર આક્રમણો કર્યાં. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1019 સુધી) તેણે નગરકોટ, થાણેશ્વર, મથુરા અને કનોજ સુધી વિનાશક આક્રમણો કર્યાં. આ આક્રમણો મોટેભાગે મંદિરો પર કરવામાં આવતાં અને ત્યાંના ખજાનાની લૂંટ ચલાવવામાં આવતી. નગરકોટના મંદિર પર થયેલું તેનું આક્રમણ મહત્વપૂર્ણ છે. તે પછી એનું સૌથી વિશાળ આક્રમણ (ઈ.સ. 1025) સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથ મંદિર પર થયું. તેનાંથી તેને અપાર સમૃદ્ધિ મળી. પરિણામે મધ્યએશિયાના રાજકારણમાં તે મહાસત્તા તરીકે પોતાના રાજ્યને સ્થાપિત કરી શક્યો. જોકે, તેણે ભારત પર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાનો કોઈ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. ત્યારબાદ ગઝનવીવંશે પંજાબની આસપાસના વિસ્તારો પોતાના રાજ્યમાં સમાવી લીધા. આ આક્રમણોએ ભારતની રાજકીય અને લશ્કરી દુર્બળતાઓ પ્રગટ કરી. જેણે ભવિષ્યમાં તુર્ક આક્રમણો માટે માર્ગ ખોલી આપ્યો અને ભારતમાં દિલ્હી સલ્તનતની સ્થાપનાનો રસ્તો સરળ બનાવ્યો.

શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીનું આક્રમણ

શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરી ગઝનીની ગાદી પર આવ્યો ત્યારે મધ્યએશિયામાં ખ્વારિઝમ સામ્રાજ્ય ખૂબ શક્તિશાળી હતું. પરિણામે ઘોરીએ મધ્યએશિયાની જગ્યાએ ભારત તરફ પોતાની વિસ્તારવાદી નીતિ અમલમાં મૂકી. તેનો વિચાર ભારતની સમૃદ્ધિ લૂંટવાને બદલે ભારત પર પોતાનું શાસન સ્થાપવાનો હતો. એટલા માટે તેનાં તમામ પગલાં આયોજનપૂર્વકનાં હતા. પરિણામે તેના આક્રમણોનું ભારતના ઇતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. તેણે ક્રમશઃ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વિજયો પ્રાપ્ત કરી ભારતમાં તુર્ક સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.

પંજાબ અને સિંધ પર આક્રમણ

તેણે મુલતાન પર આક્રમણ કરી ભારત વિજયનો પ્રારંભ કર્યો. આજ સમયે કચ્છના રાજપૂતોને તેણે હરાવ્યા. ગુજરાતના બાળ મૂળરાજ નામના સોલંકી રાજવીની વિધવામાતા નાયિકાદેવીએ આબુના યુદ્ધમાં તેનો પરાજય કર્યો. તેમ છતાં નિરાશ થયા વગર તેણે ભારત પર આક્રમણો કરવાની નીતિ ચાલુ રાખી. તેણે પંજાબમાં યુદ્ધો કરી પેશાવર અને લાહોર મેળવ્યું. આગળ જતાં શિયાલકોટ, દેબોલ, મુલ્તાન, સિંધ અને પંજાબ જીતી તે દોઆબ તરફ આગળ વધ્યો.

તરાઈનું યુદ્ધ (ઈ.સ. 1191)

પંજાબમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપિત કરી તે ગંગાનદીના ક્ષેત્ર તરફ આગળ વધ્યો. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ જેવા શક્તિશાળી શાસક સામે તેનું યુદ્ધ થયું. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે નાના-નાના રાજપૂત રાજાઓને જીતીને દિલ્હી પર પોતાનું મજબૂત શાસન સ્થાપિત કર્યું હતું અને ભટ્ટીંડા તરફ આગળ વધ્યો. અહીંયાં બંને વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તરાઈના મેદાનમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અને શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીની સેના વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. જેમાં શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરી હાર્યો અને માંડ-માંડ જીવ બચાવીને ભાગ્યો. પૃથ્વીરાજે ભટ્ટીંડા જીતી વિજય ઉત્સવ મનાવ્યો. પરંતુ તેને કિલ્લેબંધી કરવાને બદલે યોગ્ય વ્યવસ્થા ગોઠવ્યા વગર ચાલ્યો ગયો. પરિણામે શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીને એ પછીના વર્ષે જ ભારત પર બીજું આક્રમણ કરવા માટે સૈનિકશક્તિ સંગઠિત કરવાનો મોકો મળી ગયો.

તરાઈનું બીજું યુદ્ધ (ઈ.સ. 1192)

તરાઈનું બીજું યુદ્ધ ભારતના ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીએ તેના માટે વિશિષ્ટ તૈયારીઓ કરી. તુર્ક અને રાજપૂતો ફરી એક વખત તરાઈના મેદાનમાં યુદ્ધમોર્ચે આવ્યા. શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીએ આયોજનપૂર્વક વ્યૂહાત્મક સ્થળોએ પોતાની અશ્વસેના ઊભી કરીને ભારતીય સેના પર આક્રમણ કર્યું. આ કુશળ સેનાની સામે મોટી સંખ્યાયુક્ત ભારતીય સેના ટકી શકી નહીં. આ યુદ્ધમાં શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીએ પોતાની અશ્વસેનામાં આધુનિક ટેકનોલોજીનો પ્રયોગ કર્યો. તેણે ઘોડાના પગમાં નાળ પહેરાવી હતી. જેનાથી ઘોડા તેજગતિએ દોડી શકતા હતા એટલું જ, નહિ ઘોડા પર રકાબ (પેગડું)નો પ્રયોગ કર્યો હતો. જેનાથી ઘોડેસવાર ઘોડા પર સરળતાથી સમતોલન રાખી બેસી શકતા અને તેમની મારક ક્ષમતા વધી જતી. આમ તેણે ભારતીય સેનાને હરાવી. ત્યારબાદ હાંસી, સરસુતી અને સમાનાના કિલ્લાઓ પણ જીતીને તે દિલ્હી અને અજમેર તરફ આગળ વધ્યો. એણે યમુના નદી પાર કરી કનોજના રાજા જયચંદને ચંદાવરના યુદ્ધમાં પરાસ્ત કર્યો. તરાઈ અને ચંદાવરના યુદ્ધે ભારતમાં તુર્કશાસનનો પાયો નાંખ્યો.

શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીનાં આક્રમણોનો ભારતીય રાજનીતિ પર દીર્ઘકાલીન અને મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ પડ્યો. તેણે ભારત પર તુર્ક રાજનીતિક નિયંત્રણનું સ્થાપન કર્યું. શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીના મૃત્યુ બાદ તેનો ગુલામ સેનાપતિ કુતુબુદ્દીન ઐબક દિલ્હી સલ્તનતનો પ્રથમ સુલતાન (ઈ.સ. 1206) બન્યો.

દિલ્હી સલ્તનતનો ઇતિહાસ જાણવા માટે વિભિન્ન સ્રોત ઉપલબ્ધ છે. મોટાભાગના ઇતિહાસગ્રંથો, તુર્કી અને ફારસી ભાષામાં લખાયેલા છે. આમ, સાહિત્યિક ગ્રંથો, (આત્મકથા, ફરમાન, તવારીખ) તથા યાત્રાનાં વિવરણોમાંથી પણ આ કાળનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ સમયમાં પુરાતત્વીય પ્રમાણો પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. મધ્યકાલીન હિંદનો સલ્તનત સમયનો ઇતિહાસ જાણવા માટે કેટલીક ઉપયોગી અને મહત્વપૂર્ણ સાહિત્યિક રચનાઓ આપણે આ પૂર્વે જોઈ ગયા.

તદુપરાંત, અન્ય કેટલાક ગ્રંથો જેને સલ્તનતકાલીન સાહિત્યના સંદર્ભે જોવા રહ્યા, તે આ કાળનો ઇતિહાસ જાણવાનાં મહત્વપૂર્ણ સાધનો છે. સાથે-સાથે સલ્તનતકાલીન સ્થાપત્ય, સિક્કાને પણ આ સમયનો ઇતિહાસ જાણવા માટેના પુરાતત્વીય અવશેષો છે. આ કાળખંડમાં વસાવવામાં આવેલાં અનેક શહેરો પણ ઇતિહાસ જાણવાનાં મુખ્ય અવશેષીય સાધનો છે.

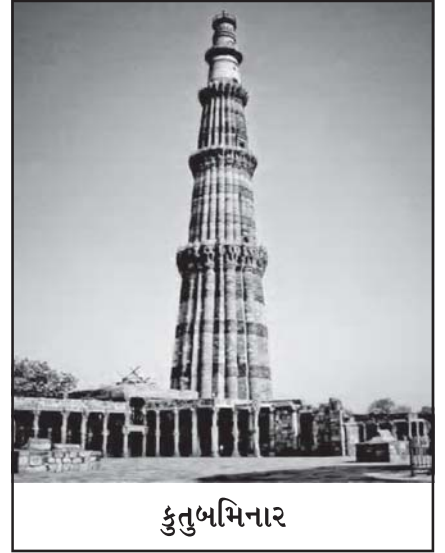
દિલ્હી સલ્તનતનું રાજ્યતંત્ર

સમગ્ર દિલ્હી સલ્તનત પાંચ વંશોના શાસનમાં વહેંચાયેલ જોવા મળે છે. કુતુબુદ્દીન ઐબકથી લઈને છેલ્લા સુલતાન ઇબ્રાહીમ લોદી સુધીમાં કેટલાક પ્રતિભાવંત સુલતાનો પણ થયા. આ કાળ દરમિયાન સુલતાનો દ્વારા કેટલીક વિશિષ્ટ રાજ્યપદ્ધતિઓ અપત્યાર કરવામાં આવી હતી. તેને આપણે અત્રે વિગતે તપાસીશું.

ગુલામવંશ કે મામલુકવંશ (ઈ.સ. 1206 - ઈ.સ. 1290)

શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીના ગુલામ કુતુબુદ્દીન ઐબકથી આ વંશની શરૂઆત થઈ. આ સમગ્ર વંશને ગુલામ કે મામલુકવંશ કહેવામાં આવે છે.

કુતુબુદ્દીન ઐબક સૌપ્રથમ હાંસીનો સૂબો હતો. શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ઘોરીના ભારતમાંના તમામ વિજયો એ આ કુતુબુદ્દીન ઐબકને આભારી હતા. ઘોરીના ગુલામપદેથી મુક્તિ મળતાં દિલ્હી સલ્તનતમાં તે સર્વપ્રથમ સુલતાન બન્યો. માત્ર પાંચ વર્ષના ટૂંકા સમયગાળામાં કોઈ વહીવટી ક્ષમતા દર્શાવી શક્યો નહિ, છતાં તે શક્તિશાળી હતો. સાહિત્યમાં તેનો ઉલ્લેખ લક્ષબક્ષી તરીકે થયેલો છે. વિદ્વાન હસનનિઝામી તેના દરબારની રોનક હતા. દિલ્હીમાં કુવ્વત-ઉલ-ઈસ્લામ અને અજમેરમાં ઢાઈ દિનકા ઝોંપડા જેવાં મસ્જિદ સ્થાપત્યો તેણે ઊભાં કર્યાં. પ્રસિદ્ધ કુતુબમિનાર બાંધવાની શરૂઆત પણ તેણે કરી. લાહોરમાં યોગાન (પોલો) રમતાં અકસ્માતે ઘોડાપરથી પડી જતાં તેનું મૃત્યુ થયું.

કુતુબમિનાર

ઈલ્તુત્મિશ (ઈ.સ. 1210 - ઈ.સ. 1236)

કુતુબુદ્દીન ઐબક બાદ તેનો ગુલામ તેમજ જમાઈ ઈલ્તુત્મિશ ગાદી પર આવ્યો. એક રીતે જોઈએ તો, તેણે સલ્તનતને દૃઢ કરવાનું કાર્ય કર્યું. તે બદાયુ પ્રાંતનો સૂબો હતો, પરંતુ ઐબકના પુત્ર આરામશાહમાં રાજકીય નિર્ભળતા હોવાથી તુર્ક અમીરોએ ઈલ્તુત્મિશને સત્તા સંભાળવા જણાવ્યું. તેણે સલ્તનતને સ્થિર બનાવવા તુર્કોને ચહલગાની (અનુભવી 40 લોકોનું દળ) ની રચના કરી. આમ કરીને તેણે શક્તિશાળી તુર્ક અમીરોને રાજ્યને વફાદાર બનાવ્યા અને શાસનને દૃઢ બનાવી દીધું. સલ્તનતની શરૂઆતમાં આમ કરવું અત્યંત જરૂરી હતું. ઈલ્તુત્મિશ સલ્તનતનો માન્યતા પુણ્ય પ્રથમ સુલતાન હતો કે જેને ખલિફાએ ખિલ્વત આપીને સુલતાનની પદવી આપી. તેણે રાજધાની લાહોરથી દિલ્હી ફેરવી. મિનહાજ-ઉસ-સિરાઝ અને મલિક-તાઝુઉદ્દીન તેના દરબારના પ્રખ્યાત વિદ્વાનો હતા. તેણે કુતુબુદ્દીન ઐબકે શરૂ કરેલ કુતુબમિનારનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા ઉપરાંત અજમેરમાં મસ્જિદની સ્થાપના પણ કરાવી. પોતાના પુત્રોમાં રાજકીય ઈચ્છાશક્તિનો અભાવ જોતાં તેણે પોતાની પુત્રી-રઝિયાને પોતાની ઉત્તરાધિકારી જાહેર કરી. એ રીતે સમગ્ર સલ્તનતમાં રઝિયાએ ઉત્તરાધિકારી તરીકે જાહેર થયેલ પ્રથમ અને અંતિમ સુલતાના હતી. ઈલ્તુત્મિશના સમયમાં તરાઈનું ત્રીજું યુદ્ધ તાજુદ્દીન યિલ્દિઝ અને તેની વચ્ચે થયું, જેમાં ઈલ્તુત્મિશની જીત થઈ.

રઝિયા સુલતાના (ઈ.સ. 1236 - ઈ.સ. 1240)

ઈલ્તુત્મિશે પોતાની પ્રતિભાવાન પુત્રી રઝિયાને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે જાહેર કરી હોવાથી ઈલ્તુત્મિશના મૃત્યુ બાદ રઝિયા ગાદી પર આવતાં ચારે તરફથી વિદ્રોહની શરૂઆત થઈ. ખાસ કરીને શાસન માટે તેના ભાઈઓ અને અન્ય અમીરોએ તેની વિરુદ્ધ અનેક ષડયંત્રો રચ્યાં. જોકે, રઝિયાએ આ ચાર વર્ષના શાસનમાં ચતુરાઈપૂર્વક તેનો સામનો કર્યો, પરંતુ અમીરોની સત્તાલાલસા, એક સ્ત્રીને સુલતાનપદે નહીં સ્વીકારવાની વૃત્તિ અને સતત ચાલતા વિદ્રોહોએ તેનો અંત આણ્યો. તેણે ઉચ્ચકુલીન તુર્ક અમીરોને ઉચ્ચ હોદ્દાથી વંચિત કરવાની નીતિ અપનાવી અને મહત્વના પદે કેટલાક નિમ્ન જાતિના મુસ્લિમોને મૂકી તેમની ખફગી વહોરી. આવા એક ઉચ્ચ તથા પોતાના પ્રિય અને વિશ્વાસુ અધિકારીને અમીર-એ-આપુર (અથવાશાહાનો વડો)ને પદે આફ્રિકન-(હબસી)-જલાલુદ્દીન યાકૂતની નિમણૂક કરી. આ બધાં કરાણોસર અને અંતે અલ્તુનિયાના વિદ્રોહથી રઝિયાનું પતન થયું.

રઝિયા સુલતાના બાદ મોહિજુદ્દીન બહેરામશાહ નામનો સુલતાન ગાદી પર આવ્યો. જેણે વહીવટમાં 'નાયબ સુલતાન' નામના પદની શરૂઆત કરી. ત્યારબાદ અલાઉદ્દીન મસુદશાહ ગાદી પર આવ્યો, જેમની કોઈ ખાસ ઉપલબ્ધિ જણાતી નથી. તેના બાદ નાસીરુદ્દીન મહમ્મદ નામનો શાસક ગાદીએ આવ્યો. ત્યારે એક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ તરીકે બલ્બન રાજકારભારમાં ખૂબ મહત્વ ધરાવતો હતો. તેથી આ સમયને બલ્બનના સમયમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે.

ગ્યાસુદ્દીન બલ્બન (ઈ.સ. 1266 - ઈ.સ. 1287)

ઈલ્બેરી તુર્ક શાહાનો મુસ્લિમ યોદ્ધોબલ્બન રઝિયા સુલતાનાના સમયે અમીર-એ-શિકાર હતો. તેના જમાઈ નાસિરુદ્દીન મહમ્મદના સમયમાં તે નાયબ હતો. નાસિરુદ્દીને તેને ઉલુગખાંની ઉપાધિ આપી હતી. નાસિરુદ્દીન મહમ્મદના મૃત્યુ બાદ સત્તાનાં તમામ સૂત્રો તેણે ધારણ કર્યાં. તેણે સૌપ્રથમ ચહલગાનીનો નાશ કરી, શાસનતંત્ર પર અમીરોની પકડને હળવી કરી. તેણે 'લોહી અને લોખંડની નીતિ' અપનાવી. સૌપ્રથમ તેના સમયમાં બંગાળના તુગરીલનો બળવો થતાં તેણે ઉગ્રતાપૂર્વક દબાવી તે પ્રાંતોમાં પોતાની ધાક બેસાડી. મેવાતીઓનો વિદ્રોહ પણ તેણે દબાવ્યો. એટલું જ નહીં, અમીરો પર અને પ્રાંતો પર નજર રાખવા દીવાન-એ-આરીઝ નામના ગુપ્તચરતંત્રની તેણે રચના કરી. ખાસ કરીને રાજાના 'દૈવીસિદ્ધાંત' (Divine Rights of Kingship)ને સ્થાપિત કરવા તેણે વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કર્યો. રાનમાં ચાલતી રાજાને જૂકીને નમન કરવાની પ્રથા-પાબોશની પણ તેણે શરૂઆત કરી. દરબારની શાનો-શોકત વધારી ઈરાની રાજાઓની જેમ દરબારમાં મહાન દેખાડો શરૂ કર્યો. તેના દરબારમાં અમીરખુશરો અને અમીર હસન જેવા સાહિત્યકારો રહેતા. રાજાની શક્તિની સ્થાપના માટે બલ્બને કરેલો પ્રયત્ન એ સલ્તનતકાળનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ ગણાવી શકાય. તેના બાદ તેનો પુત્ર શમ્સુદ્દીન કૈકોબાદ ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ જલાલુદ્દીન ફિરોજ ખલજી નામના તેના જ એક અમીરે તેને ગાદી પરથી ઉથલાવીને ખલજી વંશની સ્થાપના કરી.

ખલજીવંશ (ઈ.સ. 1290 - ઈ.સ. 1320)

જલાલુદ્દીન ખલજીથી ખલજી વંશની શરૂઆત થઈ. તેણે કિલોખરી નામના સ્થળે કૈકોબાદ સામે પોતાની જાતને સુલતાન ઘોષિત કરી, રાજધાની સ્થાપિત કરી. ત્યારબાદ તેણે કાંતિ કરી દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો. આ ઘટનાને 'ખલજી કાંતિ' કહેવામાં આવે છે. જોકે, એક મત પ્રમાણે ખલજીઓને પ્રજાએ જાકારો આપ્યો. ખલજીઓ મૂળતઃ તુર્કી મુસ્લિમો હતા, પરંતુ ઘણા લાંબા સમયથી અફઘાનિસ્તાનમાં રહેવાને કારણે તુર્ક મુસ્લિમોએ તેમને સામાજિક મોભો આપ્યો નહિ. તેના સમયમાં (ઈ.સ. 1290) કરા (કડા) - માણેકપુરના નાના સૂબેદાર મલેક ઇજ્જુએ વિદ્રોહ કર્યો, જે તેણે સફળતાપૂર્વક દબાવી દીધો હતો. ઈ.સ. 1290માં હલાકૂના પૌત્ર અબ્દુલાએ ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું. તેણે તેના ભત્રીજા અલાઉદ્દીનને પોતાની તરફ ભેળવીને કાવતરાપૂર્વક પોતાના કાકાની હત્યા કરી પોતે જ ગાદી પચાવી પાડી.

અલાઉદ્દીન ખલજી (ઈ.સ. 1296 - ઈ.સ. 1316)

સલ્તનતકાળમાં અલાઉદ્દીન ખલજીને સૌથી સફળ સુલતાન ગણાવી શકાય. તે તદ્દન નિરક્ષર, પરંતુ સુધારક, મહત્વકાંક્ષી અને પ્રતિભાવંત હતો. તેના પિતાનું મૃત્યુ થતાં તેના કાકા જલાલુદ્દીને તેને પુત્રની જેમ ઊછેર્યો અને પોતાની દીકરીનાં લગ્ન પણ તેની સાથે કર્યાં. એટલું જ નહીં, અગત્યની સૂબેદારી આપી કડા-માણેકપૂરનો સૂબો બનાવ્યો. આવા નેકદિલ જલાલુદ્દીનની હત્યા કરીને તે ગાદી પર આવ્યો. મુસ્લિમ અમીરોનો વિરોધ અટકાવવા અને હત્યારા સુલતાનની

ટીકાથી બચવા સિફતપૂર્વક તેણે ઈસ્લામના વડા ખલિફાની સત્તાને માન્યતા આપી. તેણે જાતે જ યાસ્મીન-ઉલ-ખલિફાત નાસિરી-ઉલ-મોમીનીનની પદવી ધારણ કરી. અલાઉદ્દીન ખલજી તેના વિજયોથી ખૂબ જાણીતો છે. તેણે તત્કાલીન આર્થિક દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ ગુજરાત અને દક્ષિણ ભારતના વિજયો કર્યા. તેણે દાનમાં અપાયેલી જમીનો રાજ્યમાં પાછી સમાવી લીધી અને ઇકતેદારોને કે જાગીરદારોને રોકડમાં પગાર ચૂકવવાનું શરૂ કર્યું. તેના ગુલામ મલેકકાફૂરે દક્ષિણ ભારતના વિજયો કરી અઢળક ધન અલાઉદ્દીનના દરબારમાં ભેગું કર્યું. કાકતીયવંશના રાજવી પ્રતાપ રુદ્રદેવને હરાવી મલેકકાફૂરે દુનિયાનો સર્વશ્રેષ્ઠ કોહિનુર હીરો પ્રાપ્ત કર્યો હતો. અલાઉદ્દીને અમીર ઉમરાવ ઉપર નજર રાખવા બરીદ નામના અધિકારીનો ભ્રષ્ટાચાર નાથવા ‘મુહતાશીબની’ નામથી અધિકારીની નિમણૂક કરી. તેના સમયમાં મંગોલ પ્રજાનાં આક્રમણો થતાં તેણે પોતાની લશ્કરી નીતિ પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તે મુજબ પોતાની આર્થિક નીતિ ઘડી.

વહીવટી સુધારા

તેણે નવીન વહીવટી સુધારા દાખલ કરી પોતાની પ્રતિભા સાબિત કરી હતી. ઇકતેદારોની સેના પર નિર્ભર રહેવાને બદલે તેણે દિલ્હીમાં સ્થાયી (કાયમી) સેનાની સ્થાપના કરી. સાથે-સાથે ઇકતેદારોની પાસે રહેલ સેનાના ઘોડા અને સૈનિકો માટે અનુક્રમે એક વિશિષ્ટ ઓળખપદ્ધતિ - ‘દાગ’ અને ‘હૂલિયા’ (‘ચહેરા’) દાખલ કરી. સૈનિકોની વ્યવસ્થિત રીતે ભરતી કરવામાં આવતી હતી. તેમને વેતન તરીકે 19.5 ટકા માસિક આપવામાં આવતા. એ રીતે તેણે સૈનિકોને જાગીર સ્વરૂપે આપતાં વેતનો નાબૂદ કરી સામ્રાજ્યમાં આધુનિક વહીવટીતંત્રનો પાયો નાંખ્યો. તેના આર્થિક સુધારાઓ પણ બહુ જ મહત્વપૂર્ણ હતા. અમીર-ખુશરોના પુસ્તક ‘ખઝાઈન-ઉલ-ફતુહ’, ઈસામી કૃત ‘ફતુહ-સલાતીન’, તેમજ જિયાઉદ્દીન બરનીના પુસ્તક ‘તારીખ-એ-ફિરોઝશાહી’માંથી અલાઉદ્દીનના આર્થિક સુધારાની જાણકારી મળે છે. તે મુજબ તેણે બજાર-અર્થતંત્રનો પાયો નાંખ્યો હતો. તેણે ‘શહનાયે મંડી’ નામના બજારના અધિક્ષકની પણ નિમણૂક કરી. તેનો પ્રથમ શહનાયે મંડી ‘મલિક-યાકુબ’ હતો. દેશના વિભિન્ન વિસ્તારોમાંથી દિલ્હીમાં વેપાર અર્થે આવેલા વેપારીઓને સગવડ મળી રહે તે માટે તેણે સર્વપ્રથમ એક અલગ વિભાગ, ‘દીવાન-એ-રસાલત’ની સ્થાપના કરી. તેણે જમીનની વૈજ્ઞાનિક રીતે માપણી કરાવી, ખેડૂતોની વાસ્તવિક આવક પર મહેસુલ નક્કી કરવાનું કાર્ય કર્યું. એ દૃષ્ટિએ આ પ્રકારનો તે પ્રથમ ભારતીય શાસક ગણી શકાય. તેના મૃત્યુ બાદ મુબારક ખલજી (ઈ.સ. 1316 - ઈ.સ. 1320) ગાદી પર આવ્યો. તેની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે, તે ઈસ્લામી વડા ખલિફાની સત્તાને ઈન્કારતો હતો. તેણે જાતે જ ખલિફાપદ ધારણ કર્યું. ત્યારબાદ ખલજીવંશના અંતિમ સુલતાન તરીકે નાસિરુદ્દીન ખૂશરોશાહ રાજસત્તા પર આવ્યો. તેને તેના સૂબા ગ્યાસુદ્દીનને ઉથલાવી તુઘલકવંશની સ્થાપના કરી.

તુઘલકવંશ (ઈ.સ. 1320 - ઈ.સ. 1412)

આપણે જોયું તેમ ખલજી વંશનો અંત આણી ગ્યાસુદ્દીને તુઘલકવંશની સ્થાપના કરી હતી. આ વંશના મુખ્ય સુલતાનો આ પ્રમાણે હતા.

ગ્યાસુદ્દીન તુઘલક (ઈ.સ. 1320 - ઈ.સ. 1325)

અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં પંજાબના સૂબા તરીકે તેણે મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું. અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં થયેલ અનેક મંગોલ આક્રમણોને વાયવ્ય સરહદ પર તેણે નિષ્ફળ બનાવ્યાં, એ રીતે લશ્કરી દૃષ્ટિકોણથી તે અત્યંત શક્તિશાળી હતો. તેણે સામ્રાજ્યને દુષ્કાળના ભયમાંથી મુક્ત કરવા નહેરયોજના ઘડી કાઢી. જોકે તેને અમલમાં મૂકે તે પૂર્વે તેનું મૃત્યુ થયું. તેણે બંગાળવિજય કર્યો. વિજય બાદ તેના પુત્ર મહમ્મદ તુઘલક-જૂનાખાને તેનું સન્માન કરવા બનાવેલો મંચ તેના પર પડતાં અકસ્માતે તેનું મૃત્યુ થયું. કેટલાક ઇતિહાસવિદો તેનું મૃત્યુ અકસ્માતમાં ખપાવવાને બદલે તે જૂનાખાનનું કાવતરું હોવાનું માને છે. તેણે બંગાળના વહીવટી દૃષ્ટિકોણથી ત્રણ ભાગલા-લખનૌતી, સોનારગાંવ અને સતગાંવ-પાડ્યા.

મુહમ્મદ બિન તુઘલક (ઈ.સ. 1325 - ઈ.સ. 1351)

અલાઉદ્દીન ખલજી બાદ અન્ય એક પ્રતિભાવંત સુલતાન તરીકે મુહમ્મદ તુઘલકને લઈ શકાય. તેનું મૂળનામ જૂનાખાન હતું. એક રીતે તે પોતાના સમય કરતાં ઘણો આગળ હતો. તેની અનેક યોજનાઓ સમજવાની અને અમલ કરવાની ક્ષમતા તેના અધિકારીઓમાં નહોતી. તેથી તેની સમસ્ત યોજનાઓને તરંગી યોજનાઓ કહેવામાં આવે છે. મુહમ્મદ તુઘલકનો શાસનકાળ એક રીતે અનેક બળવાઓનો કાળ હતો. 34 જેટલો વિદ્રોહોનો તેણે સામનો કર્યો હતો. રાજધાનીનું સ્થળાંતર કરી

દિલ્હીથી દોલતાબાદ અને ત્યારબાદ દોલતાબાદથી દિલ્હી ફેરવીને તેણે પોતાના તરંગીપણાનો અનુભવ કરાવ્યો. ચલણી નાણાંની તેની યોજના પ્રતીકમુદ્રા યોજના તરીકે ઓળખાઈ. તે પણ નિષ્ફળ ગઈ. ગુર્જાપનો બળવો તેણે દબાવ્યો હતો. ત્યાર બાદ કિસ્લુખાં (સિંધ, મુલતાન, ઉચ્છ)નો બળવો પણ તેણે દબાવ્યો હતો. દક્ષિણમાં સાગરનો બળવો પણ મહત્વપૂર્ણ હતો. છેલ્લે સિંધના થઢાનો વિદ્રોહ દબાવવા જતાં સુલતાન મહમ્મદ તુઘલકનું મૃત્યુ થયું હતું.

ફિરોજ તુઘલક (ઈ.સ. 1351 - ઈ.સ. 1388)

મુહમ્મદ બાદ તેના પિતરાઈ ભાઈ ફિરોજ તુઘલકનો રાજ્યાભિષેક થઢામાં જ કરવામાં આવ્યો. આ સુલતાન પ્રજાકલ્યાણનાં કાર્યો કરનાર હતો. જોકે તેણે સૌ પ્રથમ બ્રાહ્મણો પર જજિયા નામનો કર દાખલ કર્યો હતો. તેણે મુહમ્મદ તુઘલકની યાદમાં જોનપુર નગરની સ્થાપના કરી હતી. તે ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો ખૂબ ચાહક હતો. તેણે સમ્રાટ અશોકના ટોપરા અને મેરઠના સ્તંભોને દિલ્હીમાં લાવી ભાષાના વિદ્વાનોને તેના પર અંકિત અભિલેખ ઉકેલવા જણાવ્યું હતું. તેણે અદદા અને બીખ નામના તાંબા અને ચાંદીના મિશ્રિત સિક્કાનું ચલણ શરૂ કર્યું હતું. એટલું જ નહીં, તેણે એક વિશિષ્ટ વિભાગ દીવાન-એ-ખેરાતની સ્થાપના કરી હતી, જે દાનધર્મને લગતો વિભાગ હતો. તેણે બેરોજગારને નોકરી આપવા રોજગાર વિભાગની સ્થાપના કરી. તેના સમયમાં પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર ઝિયાઉદ્દીન બરની અને શમ્સે-સિરાઝ-અફિફ તેના દરબારનાં મૂલ્યવાન રત્નો હતાં ફિરોજશાહ તુઘલકના મકબરાનો ગુંબજ અષ્ટકોણીય ગુંબજ પર આધારિત હોવાથી એક વિશિષ્ટ સ્થાપત્યનો નમૂનો ગણાય છે.

ફિરોજ તુઘલકના મૃત્યુ બાદ ટ્રાન્સ ઓક્સિયાના સુલતાન તિમુરે (તૈમૂર લંગે) ભારત પર આક્રમણ કર્યું. આ સમયે નાસિરુદ્દીન મોહમ્મદ નામનો શાસક હતો. તે તુઘલકવંશનો છેલ્લો સુલતાન હતો.

તિમુરનું ભારત પરનું આક્રમણ (ઈ.સ. 1398)

તિમુરની નજર હિંદુસ્તાનની અતુલ સંપત્તિ તરફ જતાં તેનાં ઉપર આક્રમણ કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. તેના સલાહકારોએ એ પ્રદેશમાં પહોંચવામાં આડે આવતી મુશ્કેલીઓ તેને સમજાવી અને એ ઈચ્છા પડતી મૂકવાની સલાહ આપી, પરંતુ તિમુરના પુત્ર શાહરુખે હિંદુસ્તાનમાંથી અઢળક ધન-દોલત પોતાના દેશમાં ખેંચી જવાનો તથા ત્યાંની મૂર્તિપૂજા નષ્ટ કરવાનો સખત આગ્રહ રાખ્યો. અંતે મૂર્તિપૂજાનો અંત આણી લૂંટફાટ કરી પાછા ફરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. તિમુરે તેની આત્મકથામાં પણ હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરવાના કારણ તરીકે બિનમુસ્લિમો સાથે લડી ગાઝી થવાનું અનેકવાર જણાવેલ છે. એ મુજબ ડિસેમ્બરમાં તે દિલ્હી પહોંચ્યો. દિલ્હીથી છ માઈલના અંતરે તિમુરે છાવણી નાંખી. નાસિરુદ્દીન મોહમ્મદ તથા તેના સહાયક અમીર અને વઝીર મલ્લુ ઈકબાલે પોતાનાં લશ્કરો સંગઠિત કરી તેનો સામનો કરવા પ્રયત્નો કર્યાં. ફિરોઝાબાદમાં એ બંને પક્ષો વચ્ચે એક ભીષણ યુદ્ધ થયું. તિમુરના સૈનિકોના ઝંઝાવાત સામે તે ઝાઝો સમય ટકી શક્યો નહિ. તિમુરે દિલ્હીમાં સીરીના કિલ્લા ઉપર પોતાનો ઝંઝો ફરકાવ્યો.

તિમુરની કૂર કાર્યવાહીનો સામનો કરવા દિલ્હીના હિંદુઓએ શસ્ત્રો ધારણ કરી મરણિયા થઈ આક્રમણકારો ઉપર તૂટી પડ્યા. પરંતુ તિમુરના સૈનિકોએ ઘાતકી રીતે તેમની કતલ કરી દિલ્હી શહેરને લૂંટ્યું, બાળ્યું અને પાયમાલ કર્યું. એ સર્વને અંતે હજારો માણસોનાં માથા એક ઉપર એક ખડકી તેમનો તેણે મિનારો કર્યો. આમ કરવામાં તિમુર આનંદ અનુભવતો હતો. દિલ્હી શહેર ઉપર આ પ્રકારની આફત પ્રથમ વાર ઊતરી હતી.

આ સંહારલીલા પંદર દિવસ ચાલી, તે દરમિયાન તિમુરે પોતાનો સમય અપૂર્વ ખુશીમાં પસાર કર્યો. તે શાસન કરવાના ધ્યેયથી દિલ્હીમાં આવ્યો ન હતો. અંતે ઈ.સ. 1399 ના જાન્યુઆરીના આરંભમાં તેણે પરત કૂચ શરૂ કરી.

સૈયદવંશ (ઈ.સ. 1414 - ઈ.સ. 1451)

તુઘલકવંશના અંત બાદ ખિજરખાંએ સૈયદવંશની સ્થાપના કરી. તિમુરે તેને આ પૂર્વે મુલતાન, લાહોર અને દિપાલપુરનો હાકેમ બનાવ્યો હતો. તેણે રૈયત-એ-આલાની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. તેના બાદ મુબારકશાહ અને અલાઉદ્દીન આલમશાહ જેવા બે સુલતાનો થઈ ગયા. બહલોલ લોદીએ આલમશાહને ગાદી પરથી ઉઠાડી લોદી વંશની સ્થાપના કરી. આ વંશના શાસક મોહમ્મદશાહના મકબરામાં ચાઈનીઝ મારબલનો ઉપયોગ થયો છે.

લોદીવંશ (ઈ.સ. 1451 - ઈ.સ. 1526)

લોદીઓ અફઘાની ગણાતા હતા, એટલે બહલોલ લોદીને સલ્તનતના પ્રથમ અફઘાન શાસક કહેવામાં આવે છે. તેણે લાંબા સમય સુધી શાસન ચલાવ્યું. ત્યારબાદ તેનો પુત્ર સિકંદર લોદી અર્થાત્ નિઝામશાહ ગાદીએ આવ્યો, તે લોદીવંશનો શ્રેષ્ઠ સુલતાન હતો. તેણે આગ્રા શહેર વસાવી તેને રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું. તેણે અલાઉદ્દીન ખલજીની જેમ મહેસૂલી સુધારા કર્યાં. જમીનના માપ માટે એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ શોધી કાઢી હતી, જેને 'સિકંદરી ગજ' કહેવામાં આવે છે. તેનું આ માપ ઘણા લાંબા સમય સુધી અમલમાં રહ્યું. તેણે તાજિયા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. તે સાહિત્યનો અનુરાગી હતો. સંસ્કૃતના આયુર્વેદિક ગ્રંથનું તેણે ફારસીમાં 'ફરહંદ-એ-સિકંદરી' તરીકે ભાષાંતર કરાવ્યું. તેણે સંગીત પર 'લજજત-એ-સિકંદરી' નામના ગ્રંથની રચના કરી હતી. તેના બાદ ઈબ્રાહીમ લોદી એ લોદીવંશ અને દિલ્હી સલ્તનતનો આખરી સુલતાન હતો. તુર્ક અમીરો સાથે અન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર કરવાને કારણે તેના જ કાકા આલમખાંએ બાબરને ભારત પર આક્રમણ કરવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. પાણીપતના પ્રથમ યુદ્ધમાં (25 એપ્રિલ, 1526) બાબરની સામે તેની હાર થઈ અને તે મૃત્યુ પામ્યો. સમગ્ર સલ્તનત સત્તાકાળમાં યુદ્ધના મેદાનમાં મૃત્યુ પામનાર તે એકમાત્ર સુલતાન હતો.

સલ્તનતકાલીન પ્રાદેશિક રાજ્યો

ગુજરાત

સલ્તનતકાલીન પ્રાદેશિક રાજ્યોમાં ગુજરાત સૌથી મહત્વપૂર્ણ હતું 'ભારતના બગીચા' તરીકે પ્રખ્યાત ગુજરાત પ્રાચીનકાળથી જ વેપાર-વાણિજ્યને ક્ષેત્રે વિખ્યાત હતું. મહમ્મદ ગઝનવીએ ગુજરાત પર આક્રમણ કર્યા પછી મુસ્લિમો તેના પર સત્તા સ્થાપવા આતુર બન્યા. ખાસ કરીને અલાઉદ્દીન ખલજીએ ગુજરાત પર આક્રમણ કરી ગુજરાતને દિલ્હી સલ્તનતને આધીન કર્યું હતું. તિમુરના આક્રમણ બાદ દિલ્હી સલ્તનત પતન તરફ આગળ વધતાં ગુજરાતમાં તાતારખાન (ઈ.સ. 1403) મહમ્મદ શાહ ખિતાબ ધારણ કરી સુલતાન બન્યો. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1407) ઝફરખાને મુઝફરશાહનો ખિતાબ ધારણ કરી ગુજરાતની સત્તા હાથમાં લીધી. તે પોતાના પૌત્ર અહમદ-શાહને પોતાનો વારસ બનાવી નિવૃત્ત થયો.

ભદ્રનો કિલ્લો - અમદાવાદ

અહમદશાહ (ઈ.સ. 1410 - ઈ.સ. 1442)

ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતનો પાયો નાખનાર અહમદશાહ હતો. તેણે આસાવલ નજીક સાબરમતી નદીને કિનારે અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના કરી. તેણે ભદ્રનો કિલ્લો, શાહીમહેલ, મસ્જિદ, ત્રણ દરવાજા અને જામામસ્જિદની સ્થાપના કરી. તે ન્યાયપ્રિય હતો. ઈસ્લામી કાનૂનોનું તે પાલન કરતો, તેમ છતાં હિન્દુઓનાં મંદિરો તોડવાની તેણે આજ્ઞા આપી. ત્યારબાદ મોહમ્મદ શાહ બીજો અને કુતુબશાહ ગાદી પર આવ્યા. કુતુબશાહે (ઈ.સ. 1451) અમદાવાદમાં હોઝ-એ-કુતુબ અર્થાત્ કાંકરિયા તળાવ તેમજ નગીનાવાડીનું બાંધકામ કરાવ્યું.

ગુજરાતના સુલતાનોમાં મહમુદ બેગડો (ઈ.સ. 1458 થી ઈ.સ. 1511) સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. માત્ર 13 વર્ષની વયે તે ગાદી પર બેઠો. તેણે જૂનાગઢ, ચાંપાનેર, કચ્છ, સિંધ, દ્વારકા વગેરે સ્થળો પર આક્રમણ કરી પોતાની સત્તા વિસ્તારી. ભારતમાં પોર્ટુગીઝોનું આગમન થતાં, તેણે તુર્કો સાથે સંધિ કરી પોર્ટુગીઝોને હાંકી કાઢવાનું નક્કી કર્યું, પરંતુ તેમાં તેને ધારી સફળતા

જામામસ્જિદ - અમદાવાદ

મળી નહિ. તેના દરબારમાં જોનપુર, દિલ્લી, બંગાળ, કશ્મીર, ઈરાન, રોમ, ઈજિપ્તથી એલચીઓ આવતા. ચાંપાનેર અને જૂનાગઢનાં એમ બે ગઢો જીતવાને કારણ તે બેગડો કહેવાયો. તે અત્યંત વિચક્ષણ હતો. સુફી સંતો અને મુસ્લિમ સાહિત્યકારોને આશ્રય આપતો. તેણે ગુજરાતમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાપત્યો બંધાવ્યાં છે. મહમૂદ બેગડા પછી મુઝફર શાહ બીજો અને બહાદુર શાહ જેવા અગત્યના સુલતાનો થયા. આગળ જતાં દિલ્લીમાં મુઘલ સત્તાની સ્થાપના થતાં મહાન અકબરે (ઈ.સ. 1573) ગુજરાતને મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી દીધું.

ખાનદેશ

મલેક રાજા ફારુકીએ ખાન ખિતાબ ધારણ કરી ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના (ઈ.સ. 1370) કરી. ત્યારબાદ તેનો પુત્ર મલેક નસીરખાન ફારુકી ગાદી પર આવ્યો. ગુજરાત અને બહમની વચ્ચે આ પ્રદેશ આવેલ હોવાથી અવાર-નવાર તેનાં આક્રમણોનો ભોગ બન્યો. અંતે અકબરે ખાનદેશને પણ મુઘલ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધું.

માળવા

અલાઉદ્દીન ખલજીએ માળવા જીત્યું ત્યારથી તે દિલ્લી સલ્તનતનો ભાગ બન્યું હતું. દિલ્લી સલ્તનત પતન તરફ અગ્રેસર થતાં સર્જાયેલ અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ દિલાવરખાન ઘોરી નામના એક જાગીરદારે ધારાનગરીખાતે રાજધાની સ્થાપી માળવાના એક અલગ રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેના પછી તેનો પુત્ર સુલતાન હુસંગશાહ ગાદી પર આવ્યો. તેણે ઓરિસ્સા પર આક્રમણ કરી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આ સિવાય ગ્વાલિયર, જોનપુર, દિલ્લી સાથે પણ તેનાં યુદ્ધો થયાં. તેણે ભારતમાં સુવિખ્યાત માંડુનો કિલ્લો બાંધ્યો.

હુસંગશાહ પછી તેનો પુત્ર મોહમ્મદશાહ ગાદી પર બેઠો. જોકે, તે અત્યંત વિલાસી હતો. તેના વજીર મહમૂદ ખલજીએ તેને ઝેર આપી મારીને ખલજીવંશની સ્થાપના કરી. મહમૂદ ખલજી લાંબા સમય સુધી સત્તા પર રહ્યો, તે શક્તિશાળી હતો. તેણે માંડુમાં સાત માળનો મિનારો બંધાવ્યો હતો. તેના સમયમાં માળવા સમૃદ્ધ બન્યું. તેણે બુંદેલખંડ, રણથંભોર, બયાના, બિંદુ અને કોટા જેવાં રાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. તે સાહિત્ય અને કલાનો શોખીન હતો. તેના પછી ગ્યાસુદ્દીન, નાસિરુદ્દીન, અલાઉદ્દીન મહમૂદ બીજો જેવા સુલતાનો થયા. ત્યારબાદ હુમાયુએ અને શેરશાહે માળવા જીતી લીધું. છેવટે અકબરે તેને મુઘલસામ્રાજ્યનો એક ભાગ બનાવી દીધું.

જોનપુર

ફિરોજ તુઘલકે બનારસથી 34 માઈલ વાયવ્યમાં પોતાના પિતરાઈ ભાઈ જોના ખાં (સુલતાન મુહમ્મદ તુઘલક)ની યાદમાં જોનપુર શહેર વસાવ્યું હતું. સુલતાન ફિરોજ તુઘલકના અવસાન પછી સરવર નામના એક જાગીરદારે જોનપુરના સ્વતંત્ર રાજ્યનો પ્રારંભ કર્યો. તે પાછળથી મલેક સરવર તરીકે જાણીતો બન્યો. આ રાજ્યમાં મલેક સરવર, ખાજા જહાન, કરનકુલ, શમ્સુદ્દીન ઈબ્રાહીમ શર્કી જેવા શાસકો થયા. સુલતાન ઈબ્રાહીમ શાહ આ વંશનો સૌથી અગત્યનો શાસક હતો. તે વિદ્યા અને શિક્ષણનો પ્રેમી હતો. તેણે સ્થાપત્ય તથા કલાને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેના સમયમાં જોનપુર ઈસ્લામી વિદ્યાનું મુખ્ય કેન્દ્ર 'શીરાઝે હિંદ' (ભારતનું શીરાઝ) ગણાતું. તેણે ભારતમાં વિખ્યાત અટાલાદેવી મસ્જિદ બંધાવી. તદ્દુપરાંત તેણે આવાં અનેક સ્થાપત્યો રચ્યાં. તેના પછી તેનો પુત્ર મોહમ્મદશાહ પણ તેના જેવો જ શક્તિશાળી હતો. સુલતાન સિકંદર લોદીએ શર્કી રાજ્ય પર આક્રમણ કરી તેનો અંત આણ્યો.

બંગાળ

મુહમ્મદ તુઘલકે બંગાળ જીતી, તેને દિલ્લી સલ્તનતનો ભાગ બનાવ્યો. બંગાળ, અવારનવાર બંડ કરી સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કરતું હોવાથી બુગરાખાંએ સુલતાન નાસુરુદ્દીનનો ખિતાબ ધારણ કરી બંગાળમાં સ્વતંત્ર સલ્તનત સ્થાપી. તેના પુત્ર રુક્નુદ્દીન અને ફિરોજના શાસન દરમિયાન બંગાળમાં તેમનું રાજ્ય વિસ્તર્યું. છટગામ અને સોનારગામ તેનાં અગત્યનાં કેન્દ્રો હતાં. મહમૂદ તુઘલકે પણ બંગાળ પર આક્રમણ કર્યું હતું. તેના અગત્યના સુલ્તાનોમાં સિકંદરશાહને ગણાવી શકાય. આ સિવાય અલાઉદ્દીન હુસેનશાહ સૌથી અગત્યનો શાસક ગણાય છે, તેણે સુવ્યવસ્થા સ્થાપી હતી. સત્યપીર નામના એક સંપ્રદાયને ચાલુ કરનારા સુલતાન અલાઉદ્દીન હુસેનશાહે હિંદુ-મુસ્લિમાનોને એક સંસ્કૃતિના છત્ર નીચે લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સિંધ

સિંધમાં સુમરા જાતિના લોકોનું રાજ્ય હતું. તેમણે પાછળથી ઈસ્લામધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયબાદ મુહમ્મદ તુઘલકના સમયમાં સિંધ અને કચ્છપ્રદેશમાં રહેતી સમા નામની જાતિએ પોતાનું સ્વતંત્ર શાસન સ્થાપ્યું. આ વંશમાં નિઝામુદ્દીન જામ નામનો મહત્ત્વનો શાસક થઈ ગયો. જામ ફિરોજ નામના એક શાસકે પણ અહીંયાં શાસન કર્યું. અંતે અકબરના સમયમાં તે મુઘલસામ્રાજ્યનો ભાગ બન્યું.

મુલતાન

શેખ યુસુફ કુરેશીએ મુલતાનની આસપાસ પોતાની સત્તા (ઈ.સ 1438) સ્થાપી. રાય સહરા નામના એક જમીનદારે તેને હરાવી લંગાણીવંશની સ્થાપના કરી. હુસેન લંઘા ગાદી પર આવ્યો, જે આ રાજ્યનો અગત્યનો સુલતાન હતો. છેવટે મુલતાનનું આ રાજ્ય પણ મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બની ગયું.

વિજયનગર

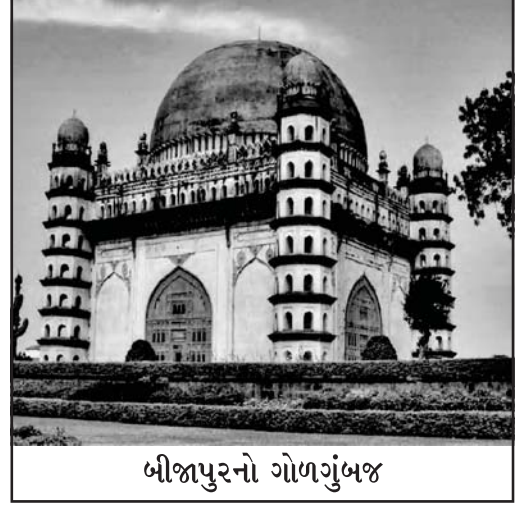
હરીહર અને બુક્કારાયે વિજયનગરની સ્થાપના કરી. માધવ વિદ્યારણ્ય નામના એક વિદ્વાન સંન્યાસીના તેઓ શિષ્ય હતા. તેમણે તુંગભદ્રા નદીના કિનારે ગુંદીના કિલ્લા સામે હમ્પી ખાતે વિજયનગર નામના રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો. આ વિજયનગર સામ્રાજ્ય કુલ ચાર વંશોમાં વહેંચાયું છે. પ્રથમ વંશ સંગમવંશ તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં હરીહર, બુક્કારાય, હરીહર બીજો, દેવરાય બીજો જેવા મહત્ત્વપૂર્ણ રાજાઓ થઈ ગયા. બીજો સાલુવંશ, જેની શરૂઆત નરસિંહ સાલુએ કરી હતી. આ વંશમાં નરસનાયકનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ત્રીજો વંશ તુલુ વંશ તરીકે ઓળખાયો. તેમાં વીરનરસિંહ અને વિજયનગરના મહાન શાસક કૃષ્ણદેવરાયનો સમાવેશ થાય છે. વિજયનગરનો આ કૃષ્ણદેવરાય માત્ર વિજયનગરનો જ નહિ, પરંતુ તત્કાલીન હિંદનો સૌથી મહાન રાજવી હતો. તેણે ઓરિસ્સાના ગજપતિઓ અને બહમનીના મુસ્લિમ શાસકોને હરાવ્યા હતા. ગોલકુંડા અને સિંહચલમ સુધી તેણે વિજયો કર્યા હતા. તેણે રાયચૂરનો કિલ્લો પણ જીતી લીધો હતો. કૃષ્ણદેવરાય મહાન વિજેતા હોવા ઉપરાંત મહાન મુત્સદ્દી રાજવી હતો. એટલું જ નહીં, કલા અને સ્થાપત્યનો પુરસ્કર્તા પણ હતો. પોર્ટુગીઝો સાથે તેના ખૂબ સારા સંબંધો હતા. તેના સમયમાં વિજયનગર સામ્રાજ્ય ભારતનું સૌથી શક્તિશાળી સામ્રાજ્ય હતું. તેના શાસનકાળમાં આવેલા અનેક વિદેશી પ્રવાસીઓએ વિજયનગરનાં ભરપેટ વખાણ કર્યાં છે. પોર્ટુગીઝ મુસાફર ડોમિંગોસ પાયઝે અને ફર્નાડો નુનિઝે કૃષ્ણદેવરાયની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું છે કે, તે ભારે પરાક્રમી અને સર્વગુણસંપન્ન છે. દક્ષિણ ભારતમાં તેના જેટલો વીર અન્ય કોઈ રાજવી નથી.

કૃષ્ણદેવરાય વિદ્વાનો, કવિઓ અને કલાકારોને આશ્રય આપતો. પોતે ઉત્તમ સાહિત્યકાર હોવાને કારણે આંધ્રભોજ તરીકે ઓળખાતો. તેણે તેલુગુમાં ‘આમૂક્ત-માલ્યદા’ ગ્રંથની રચના કરી. કલા-સ્થાપત્યનો પણ તે ભારે શોખીન હતો. તેણે નાગલપુર નામનું એક નવું શહેર તથા હજારા અને વિઠલ સ્વામીનાં મંદિરોનું નિર્માણ કરાવ્યું. કૃષ્ણદેવરાયના મૃત્યુ બાદ નિર્ભળ શાસકો ગાદી પર આવતાં (ઈ.સ. 1565) બીજાપુર, અહમદનગર, ગોલકુંડા અને બદિર જેવાં બહમની રાજ્યોએ એકજૂથ થઈ તાલિકોટા પાસે આવેલ રાક્ષસીતંગડીના યુદ્ધમાં વિજયનગરને ભયંકર પરાજય આપ્યો. આ યુદ્ધ મહાન વિજયનગરના સામ્રાજ્યના પતન માટે કારણભૂત બન્યું.

બહમની

વિજયનગરની જેમ જ દક્ષિણ ભારતમાં (ઈ.સ. 1347) બહમની રાજ્યનો ઉદય થયો. એક અફઘાન અમીર હસન ઝફરખાંના વડપણ હેઠળ તેની સ્થાપના થઈ. તેમણે અલાઉદ્દીન બહમનશાહ નામ ધારણ કરી બહમની રાજ્યની ધૂરા સંભાળી. તેણે સુલતાન બન્યા પછી દોલતાબાદમાં ભીમા નદી પર આવેલ ગુલબર્ગને રાજધાની બનાવી, રાજ્યમાં શાંતિ અને સલામતીની સ્થાપના કરી. તેના પછી મોહમ્મદ શાહ પહેલો ગાદી પર આવ્યો. તેના સમયમાં વિજયનગર સાથે સતત સંઘર્ષ ચાલુ રહ્યા. તેના પછી અલાઉદ્દીન મુઝાઈદશાહ અને મોહમ્મદ બીજો ગાદી પર આવ્યા. બહમનીમાં અહમદશાહ પ્રથમ વલી

તરીકે ઓળખાતો અગત્યનો શાસક થયો. તેણે વિજયનગર પર આક્રમણ કરી તેને સંધિ કરવાની ફરજ પાડી. તે સાહિત્ય અને કલાનો શોખીન હતો. બહ્મની અને વિજયનગર વચ્ચે અવારનવાર યુદ્ધો થતાં રહેતાં. પરિણામે બંને રાજ્યો નિર્બળ થતાં રહ્યાં. બહ્મનીમાં મહમૂદ ગાવાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. તે બિડરમાં રહેતો. છેવટે આ બહ્મની રાજ્ય અહમદનગરમાં નિઝામશાહી (ઈ.સ. 1490 થી ઈ.સ. 1637), બીજાપુરમાં આદિલશાહી (ઈ.સ. 1489 થી ઈ.સ. 1686), ગોલકોંડામાં કુતુબશાહી (ઈ.સ. 1518 થી ઈ.સ. 1687), બિડરમાં બરીદશાહી (ઈ.સ. 1526 થી ઈ.સ. 1619) અને વરાડમાં ઈમાદશાહી (ઈ.સ. 1484 થી ઈ.સ. 1574) જેવા પાંચ ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું. આ પાંચેય જગ્યાએ જુદા-જુદા વંશોના શાસકો રાજ્ય કરતા હતા. બહ્મનીના આ સુલતાનોએ લગભગ 179 વર્ષ સુધી શાસન કર્યું.

બીજાપુરનો ગોળગુંબજ

સલ્તનતકાલીન વહીવટીતંત્ર - શાસનવ્યવસ્થા

સલ્તનતયુગની સ્થાપના પહેલાં સિંધ અને પંજાબના થોડાક ભાગ ઉપર અરબોનું શાસન હતું. તેની ભારતીય સમાજ ઉપર નહિવત્ અસર થઈ હતી, પરંતુ તેના પરિણામ રૂપે ભારતમાં ઈસ્લામી સંસ્કૃતિનો પ્રચાર અને પશ્ચિમ એશિયા સાથેના વેપાર માટે દરવાજા ખૂલ્યા. બીજો તબક્કો તુર્કોના શાસનનો હતો. તેમાં મામલૂકવંશ, ખલજીવંશ અને તુઘલકવંશનો સમાવેશ થાય છે. તે પછી સૈયદો અને લોદી અફઘાનોએ રાજ્ય કર્યું.

સલ્તનત શાસનવ્યવસ્થામાં સુલતાન, મૃત્યુ અગાઉ પોતાના ઉત્તરાધિકારીની નિમણૂક કરતો. સુલતાનનું પદ વંશપરંપરાગત હોવાનો સિદ્ધાંત ન હતો. સુલતાન થવાનો હક્ક દરેક મુસલમાનને માટે સર્વસામાન્ય હતો. તુર્કવંશના શરૂઆતના સુલતાનોમાં ઉત્તરાધિકારીની નિમણૂક અંગે જન્મ, શક્તિ, પુરોગામી સુલતાનોએ કરેલી નિયુક્તિ અને અમીરોની મદદ એ મોટે ભાગે મહત્વની બાબતો ગણાતી. સુલતાનપદ વ્યવહારમાં પરદેશથી ભારતમાં આવેલા તુર્કો પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું. એ પદ શાસિત કુટુંબ પૂરતુંજ મર્યાદિત હતું.

શાસનવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ સરમુખત્યાર જેવું હતું. તેમાં સુલતાનની ઈચ્છા એ જ કાયદો હતો. શાસન સુઘડ કે ખરાબ હોવાનો આધાર સુલતાનના સ્વભાવ ઉપર જ રહેતો.

સુલતાનના કુટુંબ અંગેનું એક ખાતું ઘણું મહત્વનું હતું. તેનો વડો વકીલ દર (યાવીઓનો રખેવાળ, વિશ્વાસુ અમલદાર) હતો. એ ખાતામાં અનેક કારખાનાં હતાં. તેમાં દરબાર માટેનાં સાધન-સામગ્રી અને પોશાક તથા લડાયક શસ્ત્રો તૈયાર થતાં. એક હોદ્દો મલેક નાયબ (કે નાઈબ-ઉલ-મમાલિક)નો હતો. નબળા સુલતાનો મલેક નાયબના હાથના રમકડા સમાન હતા. આમ, સત્તાનો આધાર સુલતાનની કાબેલિયત ઉપર હતો. સુલતાનની ગેરહાજરી દરમિયાન તે રાજવહીવટ સંભાળતો.

મુલકી રાજ્યવહીવટનો વડો વજીર હતો. તેની સત્તા ખાસ કરીને નાણાં ખાતા ઉપર હતી. તેનો હોદ્દો ઘણી પ્રતિષ્ઠાનો હતો. તેનો પગાર મોટો હતો. પ્રજાની જરૂરિયાત અંગે તે સુલતાનને વાકેફ રાખતો હતો અને શાસનતંત્રમાં તેને સલાહ આપતો હતો. ખર્ચ તથા કરવેરા અંગેની વ્યવસ્થા તે કરતો હતો. વિદ્વાનોને આશ્રય અને ગરીબોને દાન આપવાની વ્યવસ્થા તે જ કરતો હતો. ટૂંકમાં, જાહેર વહીવટની દરેક શાખાની સામાન્ય નોકરી જેવી નજીવી બાબતથી માંડી હાકેમ સુધીના સંબંધોને લગતું દરેક કામ તેણે સંભાળવાનું હતું.

વજીરને નાયબ વજીરની મદદ મળતી. મહેસૂલ એકઠું કરવાના તંત્ર ઉપર નાઝીર દેખરેખ રાખતો. દીવાને કઝા ન્યાયખાતાનો વડો હતો. તેણે શરિયતી કાનૂનોના પાલન બાબતે કાળજી રાખવાની હતી. મજહબ અંગેની બાબતો, પવિત્ર સંસ્થાઓ અને શિક્ષણખાતું તેની સત્તા હેઠળ હતાં. તેનો વડો સુદ્રસસુદૂર (ન્યાય ખાતાનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ) કહેવાતો. શાહી પત્રવ્યવહાર દીવાન-એ-ઈન્શા નામનું ખાતું કરતું. એ ઉપર વિશ્વાસુ માણસને જ અમલદાર તરીકે નીમવામાં આવતો. નાણા ખાતામાં જ હિસાબખાતું, ખેતીવાડીખાતું, બાંધકામખાતું વગેરેનો સમાવેશ થતો.

ગિયા હોદા માત્ર મધ્ય એશિયા અને ઈરાનમાંથી આવેલા મુસલમાનો જ ભોગવતા. ભારતીય મુસલમાનો અને હિંદુઓ ઊતરતી કક્ષાનાં સ્થાનો ઉપર જ નિમાતા.

સલ્તનતયુગમાં જે શાસનપદ્ધતિ અને રાજકીય સંસ્થાઓ વિકાસ પામ્યા હતા, તે સર્વમાં ઈરાનીપદ્ધતિ અને પરંપરાની સ્પષ્ટ નકલ હતી. દરબારનો શિષ્ટાચાર જાળવવા એક કર્મચારી મંડળ રાખવામાં આવતું. સુલતાન સામે ભૂમિયુંબન કરવાનો રિવાજ હતો.

ફારસી તે વખતની દરબારી ભાષા હતી. વિભિન્ન સંસ્થાઓ, ખાતાંઓ અને હોદ્દાઓનાં જે અરબી-ફારસી નામો એ સમયે વપરાતાં તે લાંબો સમય પ્રચલિત રહ્યાં.

સુલતાનોએ રસ્તા બંધાવી તેની બંને બાજુએ વૃક્ષો રોપાવ્યાં. મુસાફરોની સગવડ માટે ઠેર-ઠેર સરાઈ કે મુસાફરખાનાં સ્થાપ્યાં. તેમણે ટપાલની પદ્ધતિ દાખલ કરી તથા દુષ્કાળ-નિવારણ માટેની યોજના ઘડી. તેમણે ખેતીને ઉત્તેજન આપવા નહેરો બંધાવી તથા મહેસૂલની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ વિકસાવી.

દુનિયામાં ખિલાફતનું માત્ર એક જ ઈસ્લામિક શાસન હોવાનું મનાતું. તેનો વડો ખલીફા કહેવાતો. તેની જાહોજલાલીના જમાનામાં જે કોઈ મુસલમાન પ્રદેશો જીતી ત્યાંનો પોતે શાસક બનતો ત્યારે ખલીફા પાસેથી તે અંગેની સનદ (માન્યતા) મેળવતો. તેના પ્રદેશમાં તેની સત્તા ખલીફાના જેવી જ હતી. તે ત્યાં ખલીફાનો નાયબ લેખાતો. તે તેના પોતાના પ્રદેશમાં પડાતા સિક્કાઓ ઉપર તેના સમયના ખલીફાનું નામ કોતરાવતો અને મસ્જિદોમાં પઢાતા ખુતબાઓમાં તેનું નામ સામેલ કરતો. હલાકુખાને બગદાદ જીતી ખલીફાની કતલ કરી ત્યાં સુધી એ પરંપરા ચાલુ રહી.

સલ્તનત શાસનનો આધાર સૈનિકવર્ગ ઉપર હતો અને તેઓ મોટે ભાગે દીનના અનુયાયી હતા. ઉલેમાઓ તેમને ઈસ્લામના પવિત્ર ગ્રંથ નીચે રહી ધન-પ્રાપ્તિની આશા સાથે બલિદાન આપવા તૈયાર કરતા. મૂર્તિપૂજાનો વિનાશ કરવો અને કાફિરો (તેમના અર્થમાં હિંદુઓ)નું ધર્માતરણ કરવું એ તેમની સલ્તનતનાં મુખ્ય કાર્યો લેખાતાં.

ભારતના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીએ જ શાસનતંત્રમાં ઉલમાઓના હસ્તક્ષેપનો પ્રથમવાર વિરોધ કર્યો હતો. તેણે પોતે અલ્લાહનો પૃથ્વી ઉપર પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કર્યો. સુલતાન મોહમ્મદ તુઘલકના બુદ્ધિવાદે ઉલમાઓને તેના વિરોધી બનાવ્યા હતા અને તેઓ તેને ઈસ્લામની પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન પહોંચાડનાર તરીકે માનતા. તેઓએ તેની કોઈપણ યોજનાને આ જ કારણથી સફળ થવા દીધી ન હતી. સુલતાન મોહમ્મદ તુઘલકના નબળા ઉત્તરાધિકારીઓના શાસનકાળમાં ઉલમાઓનું જોર ફરીથી વધી ગયું. કર ઘટાડી ‘કુરાને શરીફ’ તેમજ શરિયતના સિદ્ધાંતો અનુસાર રાખવામાં આવ્યા. હિંદુઓ ઉપર જુલમ કરવા માટે અમલદારોને હથિયાર આપવામાં આવ્યાં. સુલતાન સિકંદર લોદીના શાસનકાળમાં હિંદુઓ ઉપર ભારે દમન થકી ધર્માતરણ કરવામાં આવ્યું અને તેઓ ઉપર અનેક પ્રકારના પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવ્યા.

અનેક સુલતાનોએ નવાં મંદિરો બાંધવાં દીધાં ન હતાં અને જૂનાં મંદિરોની મરામત પણ કરવા દીધી ન હતી. સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજી અને સુલતાન સિકંદર લોદીએ તો અનેક મંદિરોનો નાશ કરાવ્યો. જાહેરમાં ધાર્મિક ક્રિયા કરવા માટે સામાન્ય રીતે હિંદુઓ ઉપર પ્રતિબંધ હતા. સલ્તનતમાં હિંદુ ધર્મના લોકોની બહુમતી હતી છતાં તેમની મહત્તા ન હતી. તુર્ક શાસકોમાં પદ્ધતિસર રાજ્યવ્યવસ્થાનો પ્રથમ આરંભ કરનાર સુલતાન ગિયાસુદ્દીન બલબન હતો. પોતાની સલ્તનતને મોંગોલોના ઉપદ્રવ સામે સુરક્ષિત રાખવાનાં બંડખોર અમલદારો (ઈકતાદારો)ને કચડી નાખવાના અને હિંદુઓને કાબૂમાં રાખવાનાં એમ ત્રણ મુખ્ય કાર્યો તેણે કર્યાં હતાં.

તે પછી સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉલ્લેખપાત્ર છે. તેણે સૈનિકોને જાગીરને બદલે પગાર તરીકે રોકડ રકમ આપવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. તેણે બજારભાવ ઉપર નિયમન કર્યું અને શરાબ જેવી માદક ચીજોના ખરીદ-વેચાણ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો. એમ કરવામાં કંઈ પણ અંગત સ્વાર્થનું તેનું ધ્યેય હોય, પરંતુ રાજ્ય-વહીવટની દૃષ્ટિએ એ એક પ્રગતિશીલ પગલું હતું એ હકીકતમાં શંકા નથી.

શાસનતંત્રમાં ગિયાસુદ્દીન તુઘલકે કોઈ નવો સુધારો કર્યો ન હતો, પરંતુ તેના ટૂંકા ગાળાના શાસન દરમિયાન સલ્તનતને હાનિ પહોંચે એવું કોઈપણ કાર્ય તેણે કર્યું ન હતું. મહેસૂલ ઉઘરાવવા બાબતમાં તે ન્યાયીપણે વર્તતો હતો. તેણે ટપાલ તેમજ ન્યાયખાતાની સુંદર વ્યવસ્થા કરી. સુલતાન મુહમ્મદ તુઘલક તેની પ્રતીક મૂલ્યની નીતિમાં અને રાજધાનીના સ્થળાંતરની બાબતમાં નિષ્ફળ ગયો, છતાં તેની કેટલીક ઉદારવૃત્તિ પરત્વે દુર્લક્ષ કરી શકાય તેમ નથી. લોકોને સાતસો માઈલ જેટલું અંતર

કાપીને દિલ્હીથી દોલતાબાદ પહોંચતાં માર્ગમાં આરામ તથા ખાવા-પીવા માટે તેણે કરાવેલી પૂરતી સગવડ, દુકાળમાં લોકોને આપેલી રાહત, સતી થવાના રિવાજ ઉપરનો પ્રતિબંધ વગેરે કાર્યો દ્વારા તેની શુભનિષ્ઠાની પ્રતીતિ થાય છે.

સુલતાન ફિરોઝશાહે નહેરોની વ્યવસ્થા કરી, જેથી દેશમાં જરૂરી અનાજ ઉત્પન્ન થતું. સિકંદર લોદીએ રાજ્યવ્યવસ્થાનું કેન્દ્રીકરણ વધુ પ્રમાણમાં કર્યું. તે સરકારી આવક-ખર્ચ તરફ ઘણું ધ્યાન આપતો અને વેપારીઓ તથા ખેડૂતોને રાહત આપવામાં કાળજી રાખતો. આનંદ-ઉત્સવના દિવસોમાં કેદીઓને મુક્ત કરવાની પ્રથા તેણે ચાલુ કરી. તેના સમયમાં સ્થપાયેલી રાજ્યવ્યવસ્થા બાબરની ચડાઈ સુધી ચાલુ રહી.

લશ્કર

દિલ્હી સલ્તનત લશ્કરી તંત્રના પાયા ઉપર જ રચાયેલી હતી. તેને રૈયતની સંમતિ કે અસંમતિ સાથે કોઈ સંબંધ ન હતો. સલ્તનતના પ્રદેશોમાં અનેક સ્થળોએ લશ્કરોનાં થાણાં હતાં. પરદેશી હકુમત હોવાથી સલ્તનતનું સંરક્ષણ કરવાની અને મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં મદદ કરવાની એ બે લશ્કરની મુખ્ય ફરજો હતી.

પાયદળ (જેમાં તીરંદાજો રહેતા), હયદળ અને ગજદળ એ લશ્કરનાં મુખ્ય અંગો હતાં. તેમાં તુર્કો, ઈરાનીઓ, અફઘાનો, મોંગલો અને હિંદીઓની ભરતી કરવામાં આવતી હતી. સરે ખૈલ સૌથી નીચી કક્ષાનો લશ્કરી અમલદાર હતો. તેના હાથ નીચે દસ ઘોડેસવાર રહેતા હતા. સિપાહ-સાલારના હાથ નીચે દસ સરે ખૈલ રહેતા હતા. દસ સિપાહ-સાલાર ઉપર એક અમીરનો, દસ અમીર ઉપર એક મલેકનો અને દસ મલેક ઉપર એક ખાન રહેતો.

ગીત-સંગીત

સંગીત ક્ષેત્રે અમીર ખુસરો સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. તેમણે કવ્વાલી નામની નવીન ગાયનપદ્ધતિ વિકસાવી હતી. ભારતીય વીણામાં સુધારાવધારા કરીને તેમણે સિતારનું સર્જન કર્યું હતું. તેમના સમકાલીન સંગીતકારોમાં હમીદરાજા અને મોહમ્મદ શાહ તથા બહરોજ હતા. મુહમ્મદ તુઘલક પણ સંગીતનો શોખીન હતો.

ચિત્રકલા

ચિત્રકલાને ઈસ્લામમાં સ્થાન ન હતું, તેમ છતાં મુસ્લિમ શાસકો તેની તરફ આકર્ષાયા હતા. આ કલાના કેટલાક નમૂના અહમદનગર, બીજાપુર અને ગોલકોંડામાં જોવા મળે છે. તેમના સમયમાં ફૂલવેલનાં ચિત્રો તૈયાર થયાં છે.

તત્કાલીન હિંદનું સાંસ્કૃતિક સમન્વય અને સહઅસ્તિત્વ એટલે ભક્તિ-સૂફી આંદોલન.

‘ભક્તિ’ આંદોલન

ભારતના ઇતિહાસમાં ભક્તિ અને સૂફી આંદોલનનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ એક મહત્વપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક સહઅસ્તિત્વ અને સમન્વયની ઘટના ગણાય છે. દક્ષિણ ભારતમાં શરૂ થયેલી ભક્તિઆંદોલનની આ પરંપરા 10મી સદી બાદ અત્યંત વિકસી અને ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશોમાં જુદા-જુદા સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ. તેણે રૂઢિવાદી હિંદુ ધર્મ અને પરંપરાઓ પર આકરો પ્રહાર કર્યો.

ઇતિહાસકારો ભક્તિઆંદોલનનાં ઉદય માટે કેટલાંક પરિબળો જણાવે છે. જેમકે, (i) ઈસ્લામનું આગમન અને સૂફી પરંપરાનો વિકાસ : (ii) સામંતવાદી સમાજરચના (iii) મધ્યયુગીન સમાજમાં નવીન સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનો.

ભક્તિઆંદોલનની વિચારધારા તત્કાલીન ભક્તિ સંતોના સાહિત્યમાંથી પ્રગટ થાય છે. શરૂઆતમાં આ આંદોલન હિંદુ ધર્મમાં સુધારા અને પરિવર્તન માટે શરૂ થયું અને ક્રમશઃ એક વિચારધારામાં પલટાતું ગયું.

ભક્તિઆંદોલનની શરૂઆત રામાનુજાચાર્યથી થાય છે. દક્ષિણ ભારતના આ સંતે ભક્તિનો માર્ગ અખત્યાર કરી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિનો સંદેશો આપ્યો.

ઉત્તર ભારતમાં રામાનંદ જેવા મહાન સંતે ભક્તિ આંદોલનના શ્રીગણેશ કર્યા. આ આંદોલનમાં જુદી-જુદી વિચારસરણીનુસાર તેને સમજાવે.

એકેશ્વરવાદી ભક્તિ

એકેશ્વરવાદ પરંપરામાં કબીર સૌથી મહત્વપૂર્ણ સંત હતા. તેઓ વ્યવસાયે વણકર હતા. બનારસના આ સંતની કવિતાઓ શીખોના પવિત્રગ્રંથ ‘ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ’માં પણ જોવા મળે છે. બીજક તેમનો કવિતાસંગ્રહ છે. કબીરમાંથી પ્રેરણા લઈ પ્રખ્યાત બનેલા અન્ય એક મહાન સંત રૈદાસ હતા.

પંજાબના ગુરુનાનક ખત્રીવર્ગમાંથી આવતા હતા અને ધન્ના જાટ હતા.

આ તમામ સંતોએ એકેશ્વરવાદી દર્શનનું શિક્ષણ આપ્યું. તેઓ

- (i) સામાજિક સમાનતાનાં પક્ષકાર હતા.
- (ii) તમામ ધર્મો અને સંપ્રદાયોની એકતામાં વિશ્વાસ ધરાવતા હતા.
- (iii) તેઓ નિર્ગુણ ભક્તિ પરંપરામાં માનતા. તેમના મતે ઈશ્વર નિર્ગુણ, નિરાકાર, સર્વવ્યાપી અને અવર્ણનીય છે.
- (iv) તેઓ મૂર્તિપૂજા અને ક્રિયાકાંડના વિરોધી હતા.
- (v) તેમણે તત્કાલીન લોકોની ભાષામાં પોતાના સાહિત્યની રચના કરી પોતાના વિચારો લોકો સુધી પહોંચાડ્યા.

વૈષ્ણવ ભક્તિપરંપરા

14મી - 15મી સદીમાં રામાનંદે તેની શરૂઆત કરી. આ દક્ષિણ ભારતીય સંત બનારસમાં રહેતા. તેઓ ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતના ભક્તિઆંદોલનની એક મહત્વપૂર્ણ કડી હતા. તેઓ રામની ઉપાસનાના પથદર્શક હતા. તેમના શિષ્યો રામાનંદી કહેવાતા. તેઓ જાતિપ્રથાના વિરોધી હતા.

વૈષ્ણવ ભક્તિઆંદોલનના મહત્વપૂર્ણ સંત તુલસીદાસ હતા. તેમણે રામભક્તિનો મહિમા પ્રસારાવવા 'રામચરિતમાનસ'ની રચના કરી હતી.

વલ્લભાચાર્યે 16મી સદીમાં કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા ગાયો. સુરદાસ, મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેતા કૃષ્ણભક્તિ સાથે સંકળાયેલ મહાન ભક્તો હતાં.

બંગાળમાં જયદેવ અને ચૈતન્ય કૃષ્ણભક્તિના ખ્યાત ઉપાસકો અને ભક્તિસંતો થઈ ગયા. જેમની ભારતીય જનમાનસ પર આજે પણ અસર જોઈ શકાય છે. કૃષ્ણભક્તિ સાથે સંકળાયેલા સંતોએ કીર્તન, પવિત્ર નૃત્ય અને સમૂહ ભક્તિગીતોના ગાનમાં મહત્વપૂર્ણ પરંપરા વિકસાવી.

મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત અને શૈવધર્મ સાથે ભક્તિઆંદોલન જોડાયેલું છે. તેમાં સૌથી અગ્રીમ સંત જ્ઞાનેશ્વર હતા. તેમણે 'ભગવદ્ગીતા' પર જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા નામની ટીકા રચી. આ સિવાય સંત નામદેવ, ચોકા, સોનાર, સંત તુકારામ અને સંત એકનાથ મહત્વપૂર્ણ ભક્તિસંતો હતા. તુકારામનું દર્શન તેમના દોહામાં સંગૃહીત છે, જેને 'ગાથા' કહેવામાં આવે છે.

શીખ ધર્મ

ગુરુનાનક ભારતના દર્શનને વિશિષ્ટ રીતે પ્રગટાવનાર હતા. ગુરુનાનકના દર્શનમાં ચમત્કારી નેતૃત્વ (ગુરુ), વિચારધારા (શબદ) તથા સંગઠન (સંગત)નો સમાવેશ થાય છે. તેમણે તત્કાલીન ધાર્મિક વિશ્વાસોનું વિશ્લેષણ કરી નવીન ધર્મનો પાયો નાંખ્યો. તેમણે મૂર્તિપૂજા, અવતારવાદ અને તીર્થયાત્રાનો વિરોધ કર્યો અને કર્મકાંડોની નિંદા કરી. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સાચા ગુરુના શરણે જવું જોઈએ, તે તેમનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. તેમણે સત્ય, હલાલ (ઈમાનદારીથી કમાણી કરવી), ખૈર (લોકોની સલામતી માટે પ્રાર્થના કરવી), નિયત (નિષ્ઠા અને યોગ્ય ભાવના) તથા ઈશ્વરની સેવાનો ઉપદેશ આપ્યો. તેઓ જાતિવાદના વિરોધી હોવાથી તેમણે લંગર (સામૂહિક ભોજન)ની સ્થાપના કરી.

ગુરુનાનકના અવસાન બાદ શીખધર્મમાં ગુરુ પરંપરાની શરૂઆત થઈ. આ પરંપરામાં મૂળ દસ ગુરુઓનો સમાવેશ થાય છે. અંતિમ અને દસમા ગુરુ ગોવિંદસિંહ હતા. તેમના અવસાન બાદ ગુરુ પરંપરાનો અંત આવ્યો અને ગુરુ 'ગ્રંથ સાહિબ' જ હવે શીખધર્મના માર્ગદર્શક તરીકે રહેશે, તે પરંપરા સ્વીકૃત બની.

'સૂફી' આંદોલન

ભારતના મધ્યકાલીન સાંસ્કૃતિક ઘટનાક્રમની એક મહત્વપૂર્ણ ઘટનામાં ભક્તિ અને સૂફી ચળવળનો સમાવેશ થાય છે. તુર્ક અને મુઘલ શાસન દરમિયાન થયેલા આ ધાર્મિક-સામાજિક આંદોલને હિંદુ-મુસ્લિમ સાંસ્કૃતિક સમન્વયને જન્મ આપ્યો અને એક નવા જ યુગની શરૂઆત કરી.

પ્રાચીનકાળથી જ ભારત વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓનું મિલન સ્થળ રહ્યું છે. વિવિધ સંસ્કૃતિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે મળીને નવી જ દાર્શનિક તથા ધાર્મિક પરંપરાઓ, વિચારસરણીઓ અને નવીન સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપો અને શૈલીઓને જન્મ આપ્યો. આ પૈકીની ભક્તિ અને સૂફીચળવળ સાંસ્કૃતિક સમન્વયમાં અગ્રસ્થાને છે.

સૂફીવાદ

સૂફી શબ્દ ઈસ્લામના રહસ્યમય ધાર્મિક વિચારોને વ્યક્ત કરે છે. 11મી સદી સુધીમાં તેનું વ્યાપક પ્રચલન થયું. તેનો ઉદય મધ્યએશિયામાં 8મી સદીમાં થયો. રાબિયા, અલજૂનૈદ અને બાયજિદ જેવા સંતોએ તેને પ્રસરાવ્યો. સૂફીવાદનો મુખ્ય મત ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો છે. તે માને છે કે, મનુષ્યનો ઉદય રૂહ (આત્મા), કુરબત (દૈવી નિકરતા) તથા હલૂલ (દૈવી તત્ત્વ સાથે મેળાપ)ના સિદ્ધાંતો દ્વારા થયો છે, તથા મનુષ્ય અને ખુદા (ઈશ્વર)ના સંબંધો થઈ પ્રેમ (પવિત્ર પ્રેમી) તથા ફના (સમર્પણ) અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આમ, સૂફી એવા લોકો માટે પ્રયોજાતો શબ્દ છે, જેમનું હૃદય પવિત્ર છે અને જે ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા પ્રેમના સિદ્ધાંત દ્વારા શરણાગતિ સ્વીકારે છે. શરણાગતિ માટે વિભિન્ન તબક્કાઓમાંથી પસાર થવાનું રહેતું. ભારતમાં 11મી સદીમાં સૂફીમતનો પ્રારંભ થયો. ભારતના સૌથી જૂના સૂફીસંત તરીકે અલ-હૂજવીરી (લાહોરના) પ્રખ્યાત છે. ભારતમાં સૂફીમત પ્રસારવાનાર મુખ્ય ચાર પરંપરાઓ (સિલસીલા) હતી, તેમાં (i) ચિશ્તિ (ii) સૂહરાવર્દી (iii) કાદરી અને (iv) નકશબંદી સમાવિષ્ટ છે.

સલ્તનતકાળમાં ચિશ્તિ અને સૂહરાવર્દી ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યા. આ બંને પરંપરાઓ દિલ્લી, રાજસ્થાન તથા ગંગાનદીના પશ્ચિમી ભાગોમાં પ્રસરી હતી. મુઘલયુગ દરમિયાન તે બિહાર, બંગાળ અને દક્ષિણ સુધી પ્રચલન પામ્યા. આ સંતોએ ઈસ્લામ ધર્મના સિદ્ધાંત વહાદુત-ઉલ-વજૂદ (જીવનની એકતા)નો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો. તેમણે ઝિયારત (દરગાહ ઉપર નિયમિત દર્શને જવાની ક્રિયા) જેવી આદતો-ટેવો વિકસાવી.

ચિશ્તિ-પરંપરા

અજમેરખાતે મોઈનુદ્દીન ચિશ્તિએ આ પરંપરા સ્થાપી (ઈ.સ. 1206). તેમનું મૃત્યુ થયા બાદ એક સૂફી સંત તરીકે તેઓ ખ્યાતિ પામ્યા. માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીએ અહીં મસ્જિદ અને ગુંબજ બનાવ્યા અને અજમેર શરીફની પરંપરાનો આરંભ થયો. અકબરે પણ તેને સંરક્ષણ આપ્યું હતું.

મોઈનુદ્દીન ચિશ્તિ સિવાય કુતુબુદ્દીન બખ્તિયાર, બાબા ફરીદુદ્દીન-ગંજ-એ-શકર, નિઝામુદ્દીન ઓલિયા મુખ્ય હતા. દક્ષિણ ભારતમાં શેખ બુરહાનુદ્દીન ગરીબ તથા મુહમ્મદ બંદાનવાજ લોકપ્રિય ચિશ્તિ સંતો હતા.

ચિશ્તિ પરંપરાના સંતો માનતા હતા કે, પ્રેમ જ ઈશ્વર અને મનુષ્યને જોડતી કડી છે. તમામ ધર્મો વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવી જોઈએ અને તમામનું કલ્યાણ કરવાનો માર્ગ અપનાવવો જોઈએ. હિંદુઓ અને જૈન યોગીઓના સંપર્કમાં રહી તેઓ સ્થાનિક-ભારતીય ધાર્મિક પરંપરાઓનો અભ્યાસ કરતા. તેમની ખાનકાહ (આશ્રમ)માં યોગને પણ સ્થાન હતું. તેઓ લોકોની ભાષામાં વાત કરતા. ચિશ્તિ સંતો માનતા કે, જીવન સાદું, સરળ, નમ્ર હોય તો ઈશ્વરની શરણાગતિ પામી શકાય છે. તેઓ ગરીબોની સેવાને સૌથી વધુ મહત્તા આપતા અને રાજ્ય સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતા નહિ.

સુહરાવર્દી પરંપરા

બગદાદના શિયાબુદ્દીન સુહરાવર્દીએ તેની સ્થાપના કરી હતી. ભારતમાં આ મત લાવવાનું કાર્ય બહાઉદ્દીન ઝકારિયાએ કર્યું. ચિશ્તિ પરંપરાથી વિરુદ્ધ આ પરંપરા રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી રાજ્યાશ્રિત હતી. તેઓ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અને ગરીબોની સેવા કરવા માટે રાજ્ય પાસેથી ભેટ લેવી જોઈએ તેમ માનતા. તેઓ ઈલ્મ (બુદ્ધિ) તથા ધાર્મિક રહસ્યવાદના સમન્વયનાતરફદાર હતા. પંજાબ અને સિંઘમાં તે ઘણા ખ્યાત હતા.

નકશબંદી પરંપરા

પવાજા નકશબંદીએ ભારતમાં આ પરંપરા શરૂ કરી હતી. આ સંતો શરિયતના પાલન પર ખૂબ મક્કમ હતા. આ પરંપરાના સંત બરકી બિલ્લાહ અને શેખ એહમદ સરહિંદી મહત્ત્વપૂર્ણ હતા. તેઓ હિંદુ અને શિયા મુસ્લિમોના વિરોધી હતા.

કાદરી પરંપરા

પંજાબમાં શેખ અબ્દુલ કાદરીએ આ પરંપરાની શરૂઆત કરી. આ પંથમાં મીયાં મીર તથા શાહ બદખ્શ નામના મહત્ત્વપૂર્ણ સંતો થઈ ગયા. તેઓ ચિશ્તિ પરંપરાની નિકટ હતા. તેઓ માનતા કે, જેણે સત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આસ્તિક છે. ગુજરાતમાં પાટણ અને અમદાવાદ સૂફીવાદનાં મુખ્ય કેન્દ્ર હતાં. આમ, સૂફી સંતોએ ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા પર ભાર મૂકી બંને ધર્મોને નજીક લાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારથી ભારતીય પ્રજા તેમની સાદગી અને સેવાભાવનાને લીધે તેમના પ્રત્યે અહોભાવ વ્યક્ત કરતી આવી છે.

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

- (1) દિલ્હી સલ્તનતનો ઇતિહાસ જાણવાનાં સાધનો સ્પષ્ટ કરો.
- (2) અલાઉદ્દીન ખલજીના સુધારા જણાવો.
- (3) મુહમ્મદ તુઘલકની યોજનાઓ સમજાવો.
- (4) સલ્તનતના વહીવટીતંત્ર વિશે માહિતી આપો.
- (5) સલ્તનત કાલીન અર્થવ્યવસ્થાનો ખ્યાલ આપો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) કુતુબુદ્દીન ઐબકના સ્થાપત્ય વિશે નોંધ લખો.
- (2) અમીર ખુશરો વિશે માહિતી આપો.
- (3) સલ્તનત કાલીન મહેસૂલી વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ કરો.
- (4) સલ્તનતના પતન બાદનાં મહત્વપૂર્ણ રાજ્યો કયાં હતા ?
- (5) વિજયનગર સામ્રાજ્ય વિશે માહિતી આપો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) ઈ.સ. 1000 થી 1026 દરમિયાન ભારત પર કોણે આક્રમણો કર્યાં હતા ?
 (A) મુહમ્મદ-બિન-કાસીમ (B) હજજાઝ (C) મહમૂદ ગઝનવી (D) શિહાબુદ્દિન મુહમ્મદ ઘોરી
- (2) 'દાગ' અને 'હૂલીયા' વ્યવસ્થાના સ્થાપક કોણ હતા ?
 (A) અલાઉદ્દીન ખલજી (B) મુહમ્મદ તુઘલક (C) ફિરોજ તુઘલક (D) સિકંદર લોદી
- (3) કવ્વાલી અને સિતાર સાથે કોણ સંકળાયેલ છે ?
 (A) અમીર ખુશરો (B) અલાઉદ્દીન ખલજી (C) હસન નિઝામી (D) બદાયુ
- (4) તરંગી યોજનાઓ માટે કયો સુલતાન કુખ્યાત છે ?
 (A) અલાઉદ્દીન ખલજી (B) મુહમ્મદ તુઘલક (C) ફિરોજ તુઘલક (D) સિકંદર લોદી
- (5) પાણીપતનું પ્રથમ યુદ્ધ ક્યારે થયું ?
 (A) ઈ.સ. 1526 (B) ઈ.સ. 1546 (C) ઈ.સ. 1761 (D) ઈ.સ. 1556

મધ્યયુગીન ભારતીય ઇતિહાસમાં દિલ્હી સલ્તનત પછી મુઘલ શાસનની શરૂઆત (ઈ.સ. 1526) થઈ. બાબરે ઇબ્રાહિમ લોદીને પાણીપતના મેદાનમાં હરાવીને ભારતમાં મુઘલ શાસન સ્થાપ્યું. મુઘલ શાસનમાં હુમાયુ, અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબ જેવા શાસકો થયા. તેમના સમયમાં ભારતના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. મુઘલ યુગે કલા-સ્થાપત્યને ક્ષેત્રે ભારતને સ્મારકોની અમૂલ્ય ભેટ આપી છે. મુઘલયુગમાં હિંદુ- મુસ્લિમ સમન્વય પણ થયેલો જોવા મળે છે. જેનો અભ્યાસ આપણે આ એકમમાં કરીશું.

ભારતમાં મુઘલ સત્તાની સ્થાપના

દિલ્હી સલ્તનતના પતન બાદ ભારતમાં મુઘલ યુગની શરૂઆત થઈ. પ્રથમ શાસક બાબર પછી ઘણા મુઘલ બાદશાહો આવ્યા, જેમણે મુઘલ યુગની સત્તાને વિસ્તારી અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી.

બાબર (ઈ.સ. 1526 - 1530)

બાબરનો જન્મ ઈ.સ. 1483માં થયો. તેનું મૂળ નામ ઝહીરૂદ્દીન મુહમ્મદ બાબર હતું. તેના પિતાનું નામ ઉમર શેખ મિર્ઝા અને માતાનું કુતલુગ નિગારખાન બેગમ હતું. બાબર પિતૃ પક્ષે તિમૂર અને માતૃ પક્ષે ચંગેઝખાનનો વંશજ હતો. કાબુલમાં સત્તા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ બાબરે (ઈ.સ. 1518 - 19) ભારત પર ચડાઈ કરીને, સિયાલકોટ, દિપાલપુર પર અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. અહીંથી બાબરને દોલતખાન (પંજાબના હાકીમ) અને આલમખાં (ઇબ્રાહીમના કાકા) એ ભારત પર હુમલો કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. દિલ્હી સલ્તનતના શાસક ઇબ્રાહીમ લોદી સાથે પાણીપતના પ્રથમ યુદ્ધમાં લોદીને પરાજય આપી બાબરે ભારતમાં મુઘલ શાસનની શરૂઆત કરી.

બાબર સાથેનાં યુદ્ધમાં (ઈ.સ. 1527) રાજપૂતોના સંઘનું નેતૃત્વ રાણાસાંગાએ કર્યું હતું તેથી બાબરે ખાનવા મુકામે યુદ્ધ કરી રાણા સાંગાને હરાવ્યા.

ખાનવાના યુદ્ધ બાદ બાબરે ચંદેરી તરફ નજર કરી. ચંદેરીમાં મેદનીરાયનું શાસન હતું. આ બંને વચ્ચે યુદ્ધ થયું, જેમાં બાબરનો વિજય થયો. અહમદશાહને ચંદેરીનો કબજો સોંપીને બાબર આગ્રા

પરત ફર્યો. હજુ સુધી કેટલાક અફઘાન રાજાઓ, સરદારોને નમાવવાના બાકી હતા. આ સમયે અફઘાનોએ બિહારમાં પોતાની સત્તા જમાવી. તેણે લખનૌ, શમ્સબાદ અને કનોજનો કબજો લીધો. બાબરે ગોઆના યુદ્ધથી રાજપૂતો પર સંપૂર્ણ અંકુશ મેળવ્યો. ત્યારબાદ તેનો રાજ્યવિસ્તાર પશ્ચિમે કાબુલથી પૂર્વે ધામસ નદી અને ઉત્તરે હિમાલયથી દક્ષિણે ગ્વાલિયર સુધી ફેલાયો.

બાબરે પોતાના સમયમાં અનેક સંઘર્ષો કરીને ભારતમાં મુઘલ સત્તાને ટકાવી પોતાના સામ્રાજ્યનો વિકાસ કર્યો. પરંતુ બાબર આ સામ્રાજ્યનું સુખ લાંબું ભોગવી શક્યો નહિ. પારાવાર મુશ્કેલીઓ, સળંગ યુદ્ધો, રખડપટ્ટી, વ્યસનો વગેરેને લીધે તે બીમાર પડ્યો. અંતે (26 ડિસેમ્બર, ઈ.સ. 1530) તેનું અવસાન થયું. બાબર એક સફળ સેનાપતિ, લેખક, કવિ તથા વિવેચક હતો. તેણે પોતાની આત્મકથા 'તુઝકે બાબરી' લખી, જેનો ફારસી અનુવાદ 'બાબરનામા' કહેવાય છે.

બાબર

હુમાયુ (ઈ.સ. 1530 - 1540)

નાસિરુદ્દીન મહંમદ હુમાયુનો જન્મ (માર્ચ, ઈ.સ. 1508) કાબૂલ મુકામે થયો. 'હુમાયુ' શબ્દનો અર્થ 'ભાગ્યશાળી' થાય છે. પરંતુ તે કમનસીબ બાદશાહ હતો. તે તુર્કી અને ફારસી ભાષાનો સારો જાણકાર હતો. તે ખગોળ, ભૂગોળ, જ્યોતિષ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનું સારું જ્ઞાન ધરાવતો હતો. તેના પિતા બાબરની સાથે ભારત પરના આક્રમણ સમયે તે સાથે જ હતો. બાબરનું અવસાન થવાથી તે મુઘલ સત્તાની ગાદીએ બેઠો.

હુમાયુએ કાલિંજર પર આક્રમણ કર્યું. ત્યાંના રાજા પ્રતાપરૂદ્રદેવને હરાવ્યો. તે પછી દૌરાહ કે દોહરિયાનું યુદ્ધ થયું, જેમાં હુમાયુનો વિજય થયો. તેની યાદમાં હુમાયુએ દિલ્હી પાસે દીનપનાહ નગર વસાવ્યું. ત્યાર બાદ ચુનાર પર હુમલો કર્યો, જેમાં શેરશાહ હાર્યો અને પોતાના પુત્ર કુતલુગખાને હુમાયુની સેવામાં મોકલ્યો. બિહારમાં મિર્જા અને મુહમ્મદ સુલતાનોનો વિદ્રોહ થયો, જેને હુમાયુએ સફળતાપૂર્વક દબાવી દીધો. હુમાયુનો ગુજરાતના બહાદુરશાહ સાથે સંઘર્ષ થયો, જેમાં માળવા અને ગુજરાત પર અધિકાર મેળવવામાં તે સફળ થયો. બંગાળના વિજય બાદ તે ગૌડમાં રહ્યો. શેરખાન અને હુમાયુ વચ્ચે ચૌસાનુ યુદ્ધ થયું, જેમાં હુમાયુનો પરાજય થયો. હુમાયુ ફરી વાર આ પરાજયનો બદલો લેવા કનોજ તરફ આગળ વધ્યો. બિલગ્રામમાં (કનોજની પાસે) શેરશાહ સાથે યુદ્ધ થયું, જેમાં સંપૂર્ણપણે હાર થઈ. ભારત છોડી ભારતની બહાર રહ્યો. ત્યાં તેણે ઈરાનના શાહની મદદ લઈ પોતાનો ગુમાવેલો વિસ્તાર પાછો

હુમાયુ

મેળવવા ફરી વિજયકૂચ આદરી. તેથી સિકંદર સૂર (શેરશાહના વંશજ) અને હુમાયુ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં હુમાયુનો વિજય થતાં તેણે દિલ્હી અને આગ્રામાં મુઘલ શાસનની સ્થાપના કરી.

પોતાનો આ વિજય તે લાંબો સમય જોઈ શક્યો નહિ. સાંજની પ્રાર્થનાનો સમય થતા તે ગ્રંથાલયનાં પગથિયાં પરથી પડી જતાં મૃત્યુ પામ્યો (24 જાન્યુઆરી, 1556). હુમાયુએ પોતાના શાસનકાળ દરમિયાન અનેક સંઘર્ષો કરી દિલ્હી પર પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી. તે એક આનંદી, ઉદાર, નમ્ર અને શૂરવીર હતો. તેની બહેન ગુલબદન બેગમે 'હુમાયુનામા' ની રચના કરી હતી. તેણે સૂર શાસનની જગ્યાએ ફરી દિલ્હી પર મુઘલ શાસનની સ્થાપના કરી હતી, જે એક મહત્વની સિધ્ધિ ગણાવી શકાય.

શેરશાહ સૂરી (અફઘાન શાસક) (ઈ.સ. 1540 - 1545)

શેરશાહનું મૂળ નામ ફરીદખાં હતું. તેના પિતા હસનખાં હતા. પિતા-પુત્ર વચ્ચે કોઈ અણબનાવને લીધે ઝગડો ચાલ્યા કરતો હતો. તે વિદ્યાભ્યાસમાં અરબી અને ફારસી ભાષા શીખ્યો હતો. હસનખાંએ ફરીદખાંને તેનો વહીવટ સોંપ્યો. તેણે મહેસૂલી સુધારાઓ કર્યા તેથી તે ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યો. પરંતુ આગળ જતાં તેણે પોતાની જાગીરનો ત્યાગ કરી બિહારખાં લોહાનીની સેવામાં રહ્યો. તેણે શિકાર દરમિયાન વાઘ (શેર)ને તલવારના એક ઝાટકે મારી લોહાનીનો જીવ બચાવતાં તેણે તેને 'શેરખાં' નો ઈલકાબ આપ્યો. હુમાયુ અને શેરશાહ વચ્ચે ચૌસાનુ યુદ્ધ થયું, જેમાં તેનો વિજય થયો. આ વિજય બાદ શેરખાંએ પોતાને સ્વતંત્ર રાજા જાહેર કરી, શેરશાહ નામ ધારણ કર્યું. બીજા બાજુ હુમાયુ પોતાની હારનો બદલો લેવા તૈયારી કરતો હતો. કનોજમાં શેરશાહ અને હુમાયુ વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં શેરશાહનો વિજય થયો. આ વિજય બાદ શેરશાહ દિલ્હીનો બાદશાહ બન્યો.

શેરશાહ સૂરી (અફઘાન શાસક)

એ દરમિયાન બંગાળના સૂબેદાર ખિઝરખાંએ વિદ્રોહ કર્યો. પરિણામે શેરશાહે બંગાળને જુદા-જુદા 16 સરકારો (જિલ્લા)માં વિભાજિત કરી દીધું. તેણે રાયસીનના રાજા પુરણમલને હરાવ્યો, ત્યારે શેરશાહે કહ્યું હતું કે, “હું મુઠ્ઠીભર બાજરા માટે લગભગ હિંદુસ્તાન ખોઈ બેસત”. શેરશાહનું છેલ્લું યુદ્ધ એ કાલિંજર (બુંદેલખંડ)ના કીર્તિસિંહ ચંદેલ સાથે થયું હતું. આ યુદ્ધના સમય દરમિયાન શેરશાહનું અવસાન થયું. તેનો મકબરો સસારામ (બિહાર)માં આવેલ છે.

શેરશાહ સૂરીના સુધારા

શેરશાહ એક શૂરવીર અને સફળ સૈનિક તથા વિજેતા ઉપરાંત એક કુશળ અને કાર્યક્ષમ વહીવટકર્તા અને સુધારક હતો. વહીવટી મહેસૂલી તથા લશ્કરીક્ષેત્રે દીર્ઘકાલીન સુધારાઓ કર્યા. તેણે સિક્કાઓ પણ બહાર પાડ્યા. તેના વિજયો કરતાં તેના સુધારાઓ વધુ મહાન હતા. ડૉ. આર. સી. મજુમદાર લખે છે કે, “પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારત વચ્ચે શેરશાહ એક કડી સમાન હતો”. તેના સુધારા અને નીતિમાં અકબરની મહાનતાનો પાયો નંખાયો. પ્રજાનાં સુખ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ તથા સંતોષ પર રાજ્યની ઉન્નતિનો આધાર રહેલો છે તે બાબત શેરશાહ સારી રીતે જાણતો હતો. શેરશાહે પોતાના રાજ્યકાળ દરમિયાન મહત્વપૂર્ણ સુધારાઓ કર્યા. તેણે ટોડરમલ નામના હિંદુ અધિકારીની મદદથી જમીન-મહેસૂલ પદ્ધતિ અને ખેડૂતોની સ્થિતિમાં ધરમૂળથી ફેરફારો કર્યા. તેણે જમીન-મહેસૂલ ઉઘરાવવાનો કોઠો તૈયાર કરીને તે મુજબ જમીન મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું નક્કી કર્યું. વેપાર-વાણિજ્યના વિકાસ અને વ્યવસ્થાની જાળવણી માટે શેરશાહે રાજ્યમાં સર્વત્ર કાયદો જાળવવા ચુસ્ત બંદોબસ્ત ગોઠવ્યો. રસ્તાઓને સુરક્ષિત બનાવ્યા. સૈન્યમાં કડક શિસ્ત દાખલ કરી, સૈનિકોને રોકડ પગાર આપવાની શરૂઆત કરી. પોલીસતંત્રની સ્થાપના કરી. પ્રજા સંસ્કારી અને ચારિત્ર્યશીલ બને તે માટે શાળા, પાઠશાળાઓ, ગ્રંથાલયોની યોજના અમલમાં મૂકી. શેરશાહે આ બધા જ સુધારા પોતાની લડાઈઓમાં વ્યસ્ત હોવા છતાં માત્ર પાંચ જ વર્ષમાં કર્યા હોવાથી ભારતના ઇતિહાસમાં તેણે અગ્રીમ સ્થાન મેળવ્યું.

અકબર (ઈ.સ. 1556 - 1605)

સમ્રાટ અકબરનો જન્મ (15 ઓક્ટોબર, 1542) અમરકોટના કિલ્લામાં થયો. તેનું પૂરું નામ જલાલુદ્દીન મહંમદ અકબર હતું. તેના પિતા નાસિરુદ્દીન હુમાયુ અને માતા હમીદા બેગમ હતાં. તેના પિતાએ અકબરના જન્મ વખતે કસ્તુરી વહેંચીને કહ્યું હતું કે, કસ્તુરીની સુવાસની જેમ અકબરની સુવાસ પણ પ્રસરશે અને તેનાથી આખું જગત મહેંકી ઊઠશે. હુમાયુની નાસભાગને લીધે અકબરનું પ્રારંભિક જીવન ખૂબ જ મુશ્કેલીઓમાં વિત્યું. હુમાયુનું અવસાન થતાં, નાની વયે તેનો રાજ્યાભિષેક (ઈ.સ. 1556) કરવામાં આવ્યો. આ સમયે હેમુએ અકબરને અને તેના વાલી બહેરામખાંને લલકાર્યો, તેથી (ઈ.સ. 1556) પાણીપતના બીજા યુદ્ધમાં અકબર અને હેમુ

અકબર

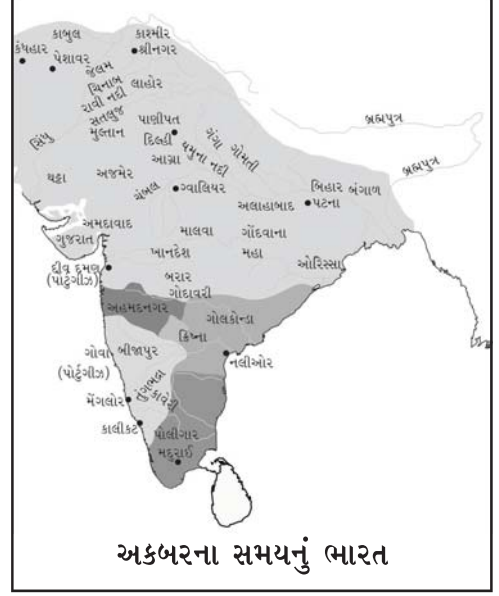
વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં અકબરનો વિજય થયો. અકબરને બહેરામખાં જેવા અનુભવી અને શક્તિશાળી સેનાપતિ અને કુશળ વહીવટકર્તા મળ્યો. તેણે સતત યુદ્ધો કરી સમગ્ર ઉત્તર ભારત અને મધ્ય ભારતમાં પોતાની સત્તાનો વિકાસ કર્યો. તેણે સફળ નીતિ દ્વારા હિંદમાં શક્તિશાળી અને વિશાળ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

અકબરના વિજયો અને કેટલાંક નાનાં રાજ્યોનું જોડાણ

સગીર વયે અકબરે રાજગાદી સંભાળી, ત્યારે તેની માતા હમીદાબેગમ અને ધાત્રીમાતા માહમ આનગાએ રાજ્ય ચલાવ્યું. અકબરની વય વધવાની સાથે જ અકબરની વૈચારિક શક્તિ જાગ્રત થઈ ચૂકી હતી, તેથી બહેરામખાનને હજયાત્રા કરવા મોકલી તેણે રાજ્યની સત્તા સંભાળી લીધી. પોતાની રાજ્યસત્તાનો વિકાસ કરવા શરૂઆતમાં તેણે માળવાના બાજ બહાદુર પર આક્રમણ કરતાં તેણે ચિત્તોડ જઈને આશરો લીધો. અકબરે આમેરના રાજા ભારમલની પુત્રી હરખાબાઈ સાથે લગ્ન કરી, ભારમલના પુત્ર માનસિંહને પોતાના દરબારમાં રાખ્યો. આમેરનો રાજા હવે રાણા ઉદયસિંહને બદલે અકબરની આધીનતામાં આવી ગયો. અકબરે મેડતાનો કિલ્લો જીતી લેતાં, ઉત્તર મારવાડ પણ અકબરને આધીન થયું. અકબરે બુંદેલખંડ અને ગોંડવાના જીતી લીધું. રાણી દુર્ગાવતી યુદ્ધમાં લડતાં-લડતાં વીરગતીને પામી. તે પછી રાજા કલ્યાણસિંહે અકબરની

સર્વોપરિતા સ્વીકારી, ઉઝબેક ઉમરાઓએ જૌનપુરમાં કરેલો બળવો અકબરે સખત રીતે દાબી દીધો. અકબરે કાબુલથી ઓરિસ્સા સુધી સામ્રાજ્ય સર્જીને શાંતિ અને પ્રગતિ માટે સક્રિય પગલાં ભર્યાં.

અકબરે પોતાના સામ્રાજ્યના વિકાસમાં અડચણરૂપ ઊભેલા મેવાડ રાજ્યની સામે ભારે લશ્કરી તૈયારી સાથે આક્રમણ કર્યું. મેવાડના સેનાપતિએ પોતાનો નિશ્ચિત પરાજય થશે તેમ માનવા છતાં, મહારાણા પ્રતાપને પહાડોમાં મોકલી આપી, જયમલ રાઠોડને પોતાનો મુખ્ય અધિકારી બનાવી પોતાના બીજા નેતા તરીકે રણમલ પટ્ટા સિસોદિયાને પોતાના લશ્કરનું સુકાન સોંપ્યું. ધમાસાણ યુદ્ધ પછી અકબરે ચિત્તોડગઢ પર પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો. ખુદ બાદશાહ અકબર પણ શૂરવીર જયમલ અને પટ્ટાના શૌર્યથી પ્રભાવિત થઈ આગ્રાની બહાર તેણે બંનેની હાથીઓ પર સવાર કરેલી મૂર્તિઓ બનાવડાવી સ્મારકરૂપે સ્થાપિત કરી. ચિત્તોડ પછી રણથંભોર પણ અકબરના હાથમાં આવી ગયું. બુંદેલખંડ (રેવાના રાજાનું કાલિંજર ગઢ) પણ જીતી લેવામાં આવ્યું. આ જ સમયે ફતેહપુરસિકીમાં અકબરને એક પુત્ર થયો જેનું નામ સલીમ (જહાંગીર) રાખવામાં આવ્યું. તેથી તે સ્થળ શુભ માનીને ત્યાં તેણે પોતાની રાજધાની દિલ્હીને બદલે ફતેહપુરસિકી

બનાવી. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદ પર લશ્કરના સેનાપતિ મિર્ઝા અઝીઝ કોકા અને અકબરે આક્રમણ (ઈ.સ. 1572) કરી અમદાવાદ જીતી લીધું. અમદાવાદનો સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો ભાગીને જામનગરના શાસકને શરણે ગયો. મુઘલ સૈન્યે ધ્રોળ પાસે પ્રખ્યાત ભૂચરમોરીની લડાઈમાં જાડેજાઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેમાં મિર્ઝા અઝીઝ કોકાનો વિજય થયો. એ જ સમયે લશ્કરે ખંભાત અને સુરત કબજે લઈ મુઘલ શાસન સ્થાપ્યું. બંગાળ અને મેવાડના શાસકોનાં અવસાન થવાથી તથા ક્યુબિહારના રાજા નરનારાયણની સહાયથી અકબરે બંગાળ જીતી લીધું.

વાયવ્ય સરહદ પર અકબરે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી યુસુફઝાઈ ટોળીઓ, રોશનિયા જાતિ, ઉઝબેગોને નમાવી સ્વાત, બજોરે અને બુનેરનો કબજો લીધો. અકબરે રાજા ભગવાનદાસ અને કાસીમખાનને કાશ્મીર જીતવા મોકલ્યા. કાશ્મીરના સુલતાન યુસુફશાહનો અને તેના પુત્ર યાકુબનો પણ પરાજય થતાં, કાશ્મીરનું પણ મુઘલ સામ્રાજ્ય સાથે જોડાણ કરવામાં આવ્યું. કાબુલ પર અકબરના ભાઈ મિર્ઝા મહમ્મદ હાકેમનું શાસન હતું. તે અવારનવાર પંજાબ પર આક્રમણ કરતો. તેથી અકબરે કાબુલ પર આક્રમણ કર્યું. તેનો ભાઈ નાસી જતાં અકબરે કાબુલમાં પ્રવેશ કર્યો. અંતે (ઈ.સ. 1585) કાબુલનું મુઘલ સામ્રાજ્યમાં વિલિનીકરણ કરવામાં આવ્યું.

અકબરે સિંધ અને બલૂચિસ્તાન જીતી લીધાં અને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધાં. અકબરના સેનાનાયક શાહબેગે કંદહાર જીતી લીધું. આમ, કાબુલ-કંદહારથી લઈને દક્ષિણમાં નર્મદા અને પૂર્વમાં બ્રહ્મપુત્ર નદી સુધીનો વિસ્તાર અકબરના સામ્રાજ્યમાં સમાયો.

અકબરે દક્ષિણ ભારતનીતિ અંતર્ગત સમગ્ર ભારતમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી. દક્ષિણમાં તે ફિરંગીઓને અંકુશમાં રાખવા ઈચ્છતો હતો. આ સમયે દક્ષિણમાં મુસ્લિમ રાજ્યો જેવાં કે અહમદનગર, બીજાપુર, ગોલકોંડા, ખાનદેશ અને વિજયનગર અંદરોઅંદર લડાઈઓ કરીને નબળાં પડ્યાં હતાં. તેનો લાભ અકબરે લીધો. બીજાપુર રાજ્યના અહમદનગરનો તેણે ઘેરો ઘાલ્યો. સુલતાના યાંદબીબીએ મુઘલ સૈન્યનો વીરતાથી મુકાબલો કર્યો, છતાં અકબરનો વિજય થયો. ત્યારબાદ તેણે ખાનદેશ જીત્યું. આમ, 50 વર્ષના શાસન દરમિયાન અકબરે ભારતના મોટાભાગ પર એકચક્રી શાસન સ્થાપ્યું.

અકબરે ઉક્ત વિજયો બાદ પોતાના સામ્રાજ્યમાં સત્તા ટકાવી રાખવા માટે પોતાની કુનેહ અને શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. આ માટે તેણે રાજપૂતનીતિ, ધાર્મિકનીતિ, શિક્ષકો અને સંરક્ષકો પ્રત્યનો આદરભાવ વગેરે અપનાવ્યાં. તેણે ફતેહપુરસિકીમાં ઈબાદતખાનાનું મકાન બંધાવી તેમાં બધા જ ધર્મના નેતાઓ સાથે ચર્ચા કરીને સર્વ ધર્મનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો તથા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો તારવીને દીનેઈલાહી ફિરકા(સંપ્રદાય)ની સ્થાપના કરી (ઈ.સ. 1583). આ ઉપરાંત તેણે સામાજિક, વહીવટીક્ષેત્રે અને મહેસૂલી તથા આર્થિકક્ષેત્રે ઘણા સુધારાઓ કર્યા હતા. તેના સમયમાં અકબરે ઈલાહી સંવતની શરૂઆત પણ કરી. તેણે મેળવેલા વિજયો

અને તેણે કરેલા સુધારાઓએ તેની પ્રગતિમાં ખૂબ મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. આ સમયે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા સાધનાર સૌપ્રથમ બાદશાહ હતો. અકબર પોતે અશિક્ષિત હોવા છતાં શિક્ષણ, સાહિત્ય અને કલાને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. જમાબંધી પ્રકારની મહેસૂલપદ્ધતિના ઘડવૈયા ટોડરમલ, મુઘલ લશ્કરના સેનાપતિ રાજા માનસિંહ, ‘આઈ-ને-અકબરી’ અને ‘અકબરનામા’ના ઈતિહાસલેખક અબુલફઝલ, કુશળ કવિ અને સંસ્કૃત સાહિત્યના વિદ્વાન ફૈઝી, રામાયણ અને મહાભારતનું ફારસીમાં ભાષાંતર કરનાર મુન્નાબખબુ, ‘તવારીખ’ના કર્તા બદાયુની, શાસ્ત્રીય સંગીતમાં મહાન ગાયક તાનસેન, કુશાગ્ર બુદ્ધિ ધરાવનાર વિનોદી મુલ્લા દોષ્યાજા, પ્રખર બુદ્ધિચાતુર્ય ધરાવનાર વીર બિરબલ, યુનાની ઔષધના નામાંકિત હકીમ હુમામએ અકબરના દરબારનાં નવ રત્નો હતાં. અકબરનું અવસાન અતિસાર રોગના કારણે થયું. તેને આગ્રાથી 10 કિમી દૂર સિંકદરામાં દફનાવવામાં આવ્યો.

જહાંગીર (ઈ.સ. 1605-1627)

જહાંગીરનો જન્મ ફતેહપુરસિક્રીમાં થયો. તેનું મૂળ નામ સલીમ હતું. તેના પિતા અકબર અને માતા હરબાબાઈ હતાં, જે ભારમલની પુત્રી હતી. સલીમના જન્મ પછી અકબરે પગપાળા ચાલીને અજમેર ખ્વાજા મોઈનુદ્દીન ચિશ્તિની દરગાહની યાત્રા કરી. અકબરના અવસાન બાદ (24 ઓક્ટોબર, 1605) આગ્રાના કિલ્લામાં જહાંગીરનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. એણે નુરુદ્દીન મુહમ્મદ જહાંગીર બાદશાહ ગાઝીની પદવી ધારણ કરી રાજસત્તા હાથ ધરી.

જહાંગીરે કાબુલ પર આક્રમણ કર્યું. જહાંગીરે આમેરના રાજા ભગવાનદાસની પુત્રી માનબાઈ સાથે લગ્ન કર્યાં. એનાં બીજાં લગ્ન ઉદયસિંહની પુત્રી જગતગોસાઈ (જોધાબાઈ) સાથે થયાં. સલીમે પ્રયાગમાં શાહની ઉપાધી ધારણ કરી. જહાંગીર કાંગડા પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર પ્રથમ મુઘલ શાસક હતો. તેણે બંગાળ, મેવાડ, દખ્ખણ, કાંગડામાં વિજયો મેળવ્યા હતા. તેના સમયમાં અનેક વિદ્રોહો થયા છતાં તેને દબાવી પોતાની સત્તાને ટકાવી રાખવાના પ્રયાસો કર્યાં.

જહાંગીરનાં લગ્ન મેહરુન્નિસા (નૂરજહાં) સાથે થયાં. જહાંગીરે તેને નૂરજહાંની ઉપાધિ આપી હતી. તેને ચિત્રકલામાં વિશેષ રુચિ હતી. તેણે લાહોરમાં બાગ અને અકબરનું સ્મારક બનાવ્યું. ભારતીય રાજકારણમાં (ઈ.સ. 1611 થી ઈ.સ. 1627) મુઘલશાસન પર નૂરજહાંની પકડ રહી. 11 વર્ષ સુધી તેણે કુશળતાથી વહીવટમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. તેના શાસનકાળ(ઈ.સ. 1608)માં દરિયાઈમાર્ગે અંગ્રેજ સાહસિક-વ્યાપારી જહોન હોક્લિન્સનું સુરત થઈ ભારતમાં આગમન થયું. તેના અવિરત પ્રયાસોથી, અંતે (ઈ.સ. 1613) સુરત મુકામે પ્રથમ અંગ્રેજી કોઠી (વ્યાપારી મથક) સ્થાપવાનો પરવાનો આપવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1615) બ્રિટિશ તાજનો પ્રથમ રાજપુરુષ-એલચી થોમસ (ટોમસ) રો પણ ભારત આવ્યો. તેના સમયે જ શીખગુરુ અર્જુનસિંહને મૃત્યુદંડ આપવામાં આવ્યો.

શાહજહાં (ઈ.સ. 1627-1657)

જહાંગીરના અવસાન બાદ તેનો પુત્ર શાહજહાં સત્તા પર આવ્યો. તેનો જન્મ લાહોરમાં થયો. તેનું મૂળ નામ ખુર્રમ (આનંદી) હતું. તેની માતાનું નામ જગતગોસાઈ હતું. તેનાં લગ્ન આસફખાનની પુત્રી અર્જુમંદબાનુ બેગમ (મુમતાઝ મહલ) સાથે થયાં હતાં. જહાંગીરનાં અવસાન બાદ શાહજહાંનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. ભારતીય ઈતિહાસમાં શાહજહાંના સમયને સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેણે ભારત પર કુલ 30 વર્ષ સુધી શાસન કર્યું. રાજ્યની આબાદીનો પાયો ખેતી હોવાનું તે પણ અકબરની જેમ જ માનતો હતો. તેથી તેણે તેના દાદા (અકબર)ની મહેસૂલી પદ્ધતિ ચાલુ રાખી. શાહજહાંએ સિંચાઈ માટે નહેરો બંધાવી. તેણે વ્યાપાર-વાણિજ્યક્ષેત્રે અધિકારીઓને નિમ્યા હતા.

શાહજહાંના પુત્ર ઔરંગઝેબે-મુઘલ સામ્રાજ્યની આસપાસના વિસ્તારો પર તથા પોતાના વિદ્રોહીઓ પર અંકુશ મેળવ્યો. આ સમયે તેણે બુંદેલખંડનો વિદ્રોહ (ઈ.સ. 1628- 1634) પણ દબાવ્યો હતો. શાહજહાંએ તેના સમયમાં જે સ્થાપત્યો રચાવ્યાં તેમાં તાજમહાલ (આગ્રા),

શાહજહાં

શાહજહાંનાબાદનો લાલકિલ્લો દિલ્હી, જામા મસ્જિદ (આગ્રા), મોતી મસ્જિદ (આગ્રા), દીવાને આમ, દીવાને ખાસ વગેરે સ્થાપત્યની દૃષ્ટીએ ઉત્તમ નમૂનારૂપ બાંધકામ થયેલાં જોવા મળે છે. તેની પ્રિય બેગમ મુમતાઝની યાદમાં તેણે તાજમહાલ બનાવ્યો. પોતાની ઉત્તમ સ્થાપત્યકલાના સૌંદર્યને લીધે તે વિશ્વની અજાયબીઓમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યો. વિવેચકો તેને બેગમ મુમતાઝ મહલના પ્રેમમાં કંડારેલ પ્રેમકાવ્ય કહે છે. આ અદ્વિતીય ઈમારત સંસારમાં દામ્પત્યપ્રેમ અને અનુરાગનું એક મહાન સ્મારક છે. આ ઉપરાંત તેણે અમદાવાદ, આગ્રા, અજમેર, કાશ્મીર, કાબુલ, કંદહાર, લાહોર વગેરે શહેરોમાં અનેક ઈમારતો બંધાવી.

શાહજહાંના સમયમાં (ઈ.સ. 1579) પોર્ટુગીઝો દ્વારા બંગાળના ચટગાંવ પર અધિકાર કરવામાં આવ્યો. તેમજ શીખોના છઠ્ઠા ગુરુ હરગોવિંદસિંહનો મુઘલો સાથે સંઘર્ષ થયો, જેમાં ગુરુ હરગોવિંદસિંહની હાર થઈ. તેના સમયમાં ઉપનિષદોનો ફારસીમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો. શાહજહાંના પુત્ર ઔરંગઝેબે તેને જેલમાં પૂરી નજરકેદ રાખ્યો, જ્યાં તેનું (ઈ.સ. 1666) મૃત્યુ થયું.

ઔરંગઝેબ (ઈ.સ. 1657-1707)

ઔરંગઝેબનો જન્મ (24 ઓક્ટોબર, 1618) ગુજરાતમાં દાહોદ ખાતે થયો. પિતા શાહજહાં અને માતા મુમતાઝનું તે છઠ્ઠું સંતાન હતો. તેનું પૂરું નામ મોહિયુદ્દીન મહંમદ ઔરંગઝેબ હતું. તેણે ઉત્તરાધિકારી માટે પોતાનો હકદાવો રજૂ કરીને પોતાના ત્રણ ભાઈઓને આગ્રામાં કેદ કરી અને તેના પિતા શાહજહાંને પણ કેદ કરી, (ઈ.સ. 1658) આગ્રાનો કબજો લીધો. તેનો અરબી, ફારસી અને હિન્દુસ્તાની ભાષા ઉપર ઘણો સારો કાબૂ હતો. કુરાને શરીફનો તે ઊંડો અભ્યાસી હતો. સાદાઈ અને સ્વાવલંબન તેનાં મુખ્ય ગુણો હતા. તે મહાન સામ્રાજ્યનો સ્વામી હોવા છતાં પોતાનો અંગત ખર્ચ ટોપીઓ બનાવીને તેમજ કુરાનની નકલો કરીને કાઢતો. તેનું સમગ્ર જીવન ખૂબ જ સાદું હતું. શરાબને તો સમગ્ર જીવનમાં અડ્યો પણ ન હતો, પરંતુ તે સત્તાલોભી અને ધર્માંધ હતો. સત્તાપ્રાપ્તિ માટે જ તે પિતાને કેદ કરી બાદશાહનું સ્થાન પામ્યો હતો.

ઔરંગઝેબ

ઔરંગઝેબના વિજયો

ઔરંગઝેબે સામ્રાજ્યનો વિકાસ કરવા માટે વિજયોની હારમાળા સર્જી. જેમાં પ્રથમ તેણે આસામનો વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. ઔરંગઝેબનો બીજો મહત્વનો વિજય એ ગોલકોંડા હતો. દક્ષિણમાં મરાઠાશક્તિ સામે પણ તેણે વારે વારે લડવું પડ્યું હતું. તેના પ્રબળ દુશ્મન શિવાજી સામે મુઘલ સૈન્યએ ઘણીવાર લડાઈ કરવી પડી. તે બળવાઓને દાબી દઈને પોતાનો અંકુશ સ્થાપિત કર્યો.

ઔરંગઝેબના સમયમાં શીખો, સતનામી પ્રજાનો પ્રતિકાર

ઔરંગઝેબની સામ્રાજ્યની નીતિ સામે પ્રથમ પ્રતિકાર એ મથુરા જિલ્લાના ખેડૂતોએ કર્યો. ત્યાંની જાટ પ્રજાનો આ બળવો દબાવી દીધો. નરમાળ અને મેવાત પ્રદેશના સતનામીઓએ બંડ પોકારતાં ઔરંગઝેબે તેમને હરાવી કૂર કતલ ચલાવી. ઔરંગઝેબના સમયમાં તેની નીતિનો ભોગ શીખોના નવમા ધર્મગુરુ તેગબહાદુર પણ બન્યા. ઔરંગઝેબે તેમનો વધ કર્યો. દસમા શીખ ધર્મગુરુ ગોવિંદસિંહે આ સંદર્ભે જ મુઘલો સામે રીતસરનો વિદ્રોહ કર્યો.

છત્રપતિ શિવાજીના નેતૃત્વ હેઠળ મરાઠાઓએ દખ્ખણમાં છાપામાર યુદ્ધ પદ્ધતિ અપનાવી. તેમણે મુઘલોને આંખે અંધારા લાવી દીધાં. તેમના ઓચિંતા હુમલાઓથી શાઈસ્તખાં અને અફઝલખાંન ત્રાસી ગયા હતા.

ઔરંગઝેબની રાજપૂતનીતિ

એક સમયના મુઘલ સામ્રાજ્યના સાચા મિત્રો રાજપૂતો હતા, પરંતુ ઔરંગઝેબના સમયમાં ઔરંગઝેબે કેટલીક બાબતોમાં રાજપૂતોની મુશ્કેલીઓ વધારતા રાજપૂતો ઔરંગઝેબના મિત્ર મટીને દુશ્મન બન્યા. જોધપુરના રાજા જસવંતસિંહનું મૃત્યુ થતાં તેના પુત્ર અજીતસિંહને ઔરંગઝેબ મુસલમાન બનાવવા ઈચ્છતો હતો. આવો વહેમ વીર દુર્ગાદાસને આવતાં રાજપૂત-એકતા માટેનો ઝંડો ફરકાવ્યો. તેમણે મુઘલોનો ભારે વિરોધ કર્યો. દુર્ગાદાસનો વિરોધ કચડી નાંખવા ઔરંગઝેબે જોધપુર ખાલસા કર્યું. આથી રાજપૂતોએ અરવલ્લીના ડુંગરોમાં વિખરાઈને ત્યાંથી ઔરંગઝેબની સામે લડત ચાલુ રાખી. મેવાડના રાજપૂતોએ ઔરંગઝેબની લશ્કરી છાવણીઓ પર ઓચિંતા હુમલાઓની પરંપરા સર્જી. ઔરંગઝેબનું લશ્કર ઈન્ન-

ભિન્ન થવા લાગ્યું. તેથી ના છૂટકે તેને રાજપૂતો સાથે સંધી કરવી પડી. અંતે વીર દુર્ગાદાસે અજીતસિંહને જોધપુરની ગાદીએ બેસાડ્યો.

ઔરંગઝેબની ધાર્મિકનીતિ

ઔરંગઝેબની ધાર્મિકનીતિ વિશે ડૉ. મજુમદાર લખે છે કે, “સમગ્ર રીતે જોતાં ઔરંગઝેબ એક પવિત્ર અને મહત્વાકાંક્ષી છતાં યુસ્ત સુન્ની મુસ્લિમ હતો. તેની ધાર્મિકનીતિમાં કોઈપણ સ્વાર્થના ફાયદાની તેણે અપેક્ષા રાખી ન હતી. અકબરે અપનાવેલી સહિષ્ણુ ધાર્મિકનીતિમાં ફેરફાર કરી અસહિષ્ણુ નીતિની શરૂઆત કરી. તેણે કેટલાક ધાર્મિક કાનૂનો પસાર કરાવ્યા, જેમાં દારૂ, જુગાર વગેરે બંધ કરાવ્યા. સંગીત, ચિત્રકલા અને નૃત્ય બંધ કરવાનું ફરમાન કરાવ્યું. વેશ્યાઓ, જ્યોતિષિઓ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. હિંદુઓ પરનો જજિયાવેરો પુનઃ શરૂ કર્યો. આથી જ જાટ લોકો, બુંદેલખંડનાં બુંદેલાઓ, સતનામીઓ, મરાઠાઓ અને કેટલાક શિયા પંથીઓએ ઔરંગઝેબની આ ધાર્મિકનીતિનો પ્રતિકાર કર્યો હતો. અંતે મુઘલ સામ્રાજ્યનો અંત થયો.

ઔરંગઝેબનો અંત

મરાઠાઓને મહાત કરવાનો વિચાર માંડીવાળી તે દિલ્હી જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં અહમદનગર પહોંચ્યો અને ત્યાં જ (ઈ.સ. 1707) તેનું અવસાન થયું. તેની કબર ઔરંગાબાદ પાસે ખુલ્લાબાદ મુકામે આવેલી છે.

મુઘલ સામ્રાજ્યનું પતન

મુઘલ સામ્રાજ્યનું પતન ઔરંગઝેબની નીતિને આભારી હતું. કારણ કે, તેને કોઈના પર વિશ્વાસ ન હતો. એટલે જ તો રાજ્યનાં બધાં જ અગત્યનાં કાર્યો તે જાતે જ કરતો. તેના વહેમીલા અને અવિશ્વાસુ સ્વભાવને કારણે જીવનના અંત ભાગમાં તે એકલો-અટલો પડી ગયેલો, જીવનનાં અતિકીમતી 25 વર્ષ તેણે દક્ષિણમાં પસાર કરતાં ઉત્તરમાં રાજકીય અવ્યવસ્થા સર્જાઈ. જમીનદારોની દાદાગીરી વધી ગઈ, વ્યાપાર-વાણિજ્ય પર અંકુશ ઘટી ગયો. રાજ્યની તીજોરી લડાઈઓના ખર્ચા પાછળ સાફ થઈ ગઈ. આથી મુઘલ લશ્કર અને કેટલીક જાતિઓમાં અસંતોષ ફેલાયો. ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદ ગાદી મેળવવા માટે તેના ત્રણ પુત્રો વચ્ચે લડાઈ થઈ. જેમાં બે પુત્રો મરાયા અને શાહજાદો મુઆઝમ બહાદુરશાહ (ઈ.સ. 1707-1712) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેના મૃત્યુ બાદ જહાંઘરશાહ, તેના પછી ફરૂખશિખર ગાદીએ આવ્યો. આથી શરૂઆતનાં દસ વર્ષમાં ચાર જેટલા શાસકો બદલાયા. તેથી જ મુઘલ સૂબેદારો, રાજપૂતો અને મરાઠાઓની સત્તા પ્રબળ બની. ઈરાનનો નાદીરશાહ દિલ્હી પર લૂંટ ચલાવીને ચાલ્યો ગયો. ભારતનો પ્રખ્યાત ‘કોહિનૂર’ હીરો અને અઢળક ધનસંપત્તિ ઈરાન લઈ ગયો. બાકી હતું તો અહમદશાહ અબ્દાલ્લીએ ભારતમાં લૂંટ ચલાવી. અંતે (ઈ.સ. 1857) અંગ્રેજો સામેની પ્રતિકારની લડાઈમાં બહાદુરશાહ ઝંફર હારી ગયો. તેને કેદ કર્યો અને રંગૂન મોકલી આપ્યો. જ્યાં તેનું મૃત્યુ થયું. આમ, મુઘલ સત્તાનો કાયમી ધોરણે (ઈ.સ. 1857) અંત આવ્યો.

મુઘલ શાસકો તથા શેરશાહ સૂરીની સમયાવલી

ક્રમ	શાસકનું નામ	શાસન-વર્ષ	રાજધાની	સિદ્ધિઓ
1.	બાબર	ઈ.સ. 1526-1530	દિલ્હી / આગ્રા	ભારતમાં મુઘલ સત્તાની સ્થાપના
2.	હુમાયુ	ઈ.સ. 1530-1540	દિલ્હી	મહાન અકબરના પિતા
3.	શેરશાહ (અફઘાન)	ઈ.સ. 1540-1545	દિલ્હી	અફઘાન સત્તાની પુનઃસ્થાપના
4.	અકબર	ઈ.સ. 1556-1605	આગ્રા / ફતેહપુરસિકી	મોટાભાગના ભારત પર વિજય પ્રાપ્ત કરી. ભારતીય એકતા સ્થાપનાર
5.	જહાંગીર	ઈ.સ. 1605-1627	આગ્રા	પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી
6.	શાહજહાં	ઈ.સ. 1627-1657	આગ્રા / દિલ્હી	સ્થાપત્યનો શોખીન, શાહજહાંનાબાદનગરનો સ્થાપક
7.	ઔરંગઝેબ	ઈ.સ. 1657-1707	દિલ્હી / આગ્રા	દક્ષિણનીતિમાં નિષ્ફળતા

મુઘલ રાજ્યસત્તા સામેના કેટલાક પ્રતિકારો

રાજપૂતોનો પ્રતિકાર :

અકબરે સહિષ્ણુ નીતિ અપનાવીને રાજપૂતો અને હિન્દુ પ્રજાનું દિલ જીતી રાજપૂતોની સેવાઓ લઈ, મુઘલ સત્તાનો વિકાસ કર્યો હતો. તેથી મુઘલ સત્તાના પાયા મજબૂત બન્યા હતા. પરંતુ શાહજહાંએ અસહિષ્ણુતાની ધાર્મિકનીતિની પુનઃ શરૂઆત કરી. ઔરંગઝેબે તેને સંપૂર્ણ બનાવી અને ફરી અપનાવી. આ અસહિષ્ણુ નીતિને લીધે જાટ, બુંદેલાઓ, સતનામીઓ, શીખો, રાજપૂતો અને મરાઠાઓએ મુઘલશાસનની સામે ખાસ કરીને ઔરંગઝેબના સમયમાં મોટા પાયા પર પ્રતિકાર કર્યો. રાજપૂતોના અને મુઘલોના સંબંધો સારા હતા. તેથી જ તો રાજા જયસિંહે શિવાજીને નમાવીને મરાઠાઓને અંકુશમાં રાખ્યા. પરંતુ જયસિંહનું મૃત્યુ થતાં મુઘલોએ રાજપૂતોને માન આપવાનું ઓછું કર્યું. ઉપરાંત ફરીથી જજિયાવેરો નાંખ્યો. મારવાડના શાસક જસવંતસિંહનું મૃત્યુ થવાથી ઔરંગઝેબે મારવાડમાં પોતાના અમલદારની નિમણૂક કરી. મારવાડ અને જોધપુરના રાજપૂતોએ મુઘલ સૈન્યનો પ્રતિકાર કર્યો. મારવાડના રાજપૂતોને આ પ્રતિકારમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ અને તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપ્યું.

મેવાડના સિસોદિયા રાજપૂતોએ અકબરના સમયથી જ મુઘલ સૈન્ય અને મુઘલ સત્તાનો વિરોધ કર્યો. મેવાડના રાજપૂતોએ અકબરની પણ શરણાગતિ સ્વીકારી ન હતી. સૌથી પહેલાં મેવાડના સરદારો જયમલ અને પટ્ટા નામના રાજપૂતોએ અકબરના સૈન્યનો સામનો કર્યો. ઉદયસિંહના મૃત્યુ બાદ ગોગુંડાના રાણા પ્રતાપસિંહે અકબરનો તેના જીવનના અંત સુધી પ્રતિકાર કર્યો. હલ્દીઘાટીમાં ભયંકર યુદ્ધ થયું. ડૉ. મજુમદાર લખે છે કે, “રાજપૂતોમાં મહારાણા પ્રતાપસિંહથી પણ વધુ મહાન સેનાપતિઓ અને રાજપુરુષ થયા છે, પરંતુ પ્રતાપસિંહ જેવો શૂરવીર અને દેશાભિમાની નેતા તો બીજો નહિ જ હોય”. આમ, મેવાડે અંત સુધી પોતાનું સ્વદેશાભિમાન જાળવી રાખ્યું.

શીખો અને જાટ પ્રજાનો પ્રતિકાર :

મુઘલ શાસનકાળ દરમિયાન કેટલાક બાદશાહોની અમાનવીય નીતિના કારણે કેટલાક સમુદાયોએ આ મુઘલ સત્તા સામે પોતાનો વિરોધ નોંધાવી તેની આવી નીતિઓનો પ્રતિકાર કરી તેનો ઉગ્ર સ્વરૂપે વિરોધ કર્યો. જેમાં સર્વ પ્રથમ મથુરા આસપાસની જાટ પ્રજાએ તેમની સામે બંડ કર્યું. અબ્દુલનબી નામના ફોજદારે પ્રજા પર અમાનુષી જુલ્મો કર્યા. તેની સામે જાટ લોકોએ ટીલપટનાં ગોકલના નામની જમીનદારની નેતાગીરી હેઠળ (ઈ.સ. 1669) બંડ કર્યું. તેમણે સદાબાદ પરગણાંને લૂંટીને મથુરાના ફોજદારને મારી નાંખ્યો. પરંતુ મુઘલ સરદાર હસન શીખ અલીખાને ગોકુલને હરાવી મારી નાંખ્યો. છતાં પણ જાટ લોકોએ યુદ્ધ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. રાજારામ નામના બીજા જાટ નેતાએ (ઈ.સ. 1685) ફરી બળવો કર્યો, છેવટે તેને પણ મારી નાખવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ તેના ભત્રીજાએ જાટ લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ સંભાળ્યું. આમ, મુઘલ રાજ્યના અંત સુધી જાટ લોકોએ આ રાજ્યની સામે પોતાનો પ્રતિકાર કર્યો.

શીખ પ્રજા શરૂઆતમાં શાંતિપ્રિય પ્રજા હતી. પરંતુ જહાંગીરના સમયમાં તેમના પાંચમા ગુરુ અર્જુનદેવનો ખુશરૂને મદદ કરવા બદલ તેમનો વધ કરવામાં આવ્યો. આથી શીખોએ મુઘલોનો પ્રતિકાર કરવાનું શરૂ કર્યું. ગુરુ હરગોવિંદે તેમને લડાયક પ્રજામાં ફેરવવાની પ્રક્રિયાની શરૂઆત કરી. ધાર્મિક કારણોને લીધે ઔરંગઝેબે તેમના ગુરુ તેગબહાદૂરનો અને તેના શિષ્યોનો પણ વધ કરતાં સમગ્ર શીખપ્રજા બળભંગી ઊઠી અને મુઘલશાસકોની શત્રુ બની બેઠી. આને લીધે જ ગુરુ ગોવિંદસિંહે શીખપ્રજાને શસ્ત્રો ધારણ કરાવ્યાં. ગોવિંદસિંહ સામે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. મુક્તેશ્વર આગળ ગુરુનો વિજય થયો. શીખોએ આમ મુઘલ સત્તાનો અંત સુધી વિરોધ કર્યો હતો.

મરાઠાઓનો પ્રતિકાર :

દખ્ખણમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં તે વિસ્તારના સુલતાનોની નિર્બળતા અને મુઘલ સામ્રાજ્યવાદીઓનાં લાંબાં યુદ્ધોને પરિણામે મરાઠા-સત્તાએ તેને પ્રતિકાર કર્યો. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ મરાઠી રાજ્ય નર્મદા નદી, વિંધ્યાચળ અને સાતપૂડા પર્વતો તેને માટે વિવિધ સંરક્ષણની રેખા દોરતા તે ઉપરાંત પશ્ચિમઘાટ અથવા સહ્યાદ્રી પર્વતની હારમાળાઓ તેના સમગ્ર પશ્ચિમ કિનારાનું રક્ષણ કરતી. આથી મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશના લોકોને વિશિષ્ટ બળ મળ્યું. ડુંગરાળ પ્રદેશ અને પર્વતીય કિલ્લાઓને લીધે મરાઠાઓનું સુંદર રક્ષણ થતું. ખુલ્લા મેદાનમાં લડવા ટેવાયેલા વિશાળ લશ્કરને મુઠ્ઠીભર મરાઠાઓ ગેરીલાયુદ્ધથી મુઘલોના લશ્કરને પરાજય આપતા. તેથી “તેમની સાથે યુદ્ધ કરવું તે હવા સાથે યુદ્ધ કરવા બરાબર છે” એમ મનાતું.

આવી પરિસ્થિતિ અને આવા ચારિત્ર્ય-ઘડતરમાં ધાર્મિક જુસ્સાનો ઉમેરો કરાવનાર રામાનંદ, કબીર અને નાનક જેવા સંતોની અસર ત્યાં પહોંચી. સંત તુકારામ, સામર્થગુરુ, રામદાસ, વામન પંડિત અને એકનાથ એમાં ખાસ નોંધપાત્ર છે. તેમાંથી મહારાષ્ટ્રમાં ધાર્મિક રાષ્ટ્રવાદનાં બીજ રોપાયાં. આ પ્રજાનું નેતૃત્વ લેતાં શિવાજીએ પોતાના નાના રાજ્યને મોટા રાજ્યમાં ફેરવવા માટે પ્રથમ તો તેણે બીજાપુર અને અહમદનગરના સુલતાનોને નમાવ્યા. તે પછી અફઝલખાનનો તથા શાઈસ્તાખાનનો વધ કરીને તેમણે મુઘલો સામે પોતાનો પ્રતિકાર શરૂ કર્યો. થાકીને ઔરંગઝેબે શિવાજીને રાજાનો ઈલકાબ તેમજ જાગીર આપી. તેમ છતાં શિવાજીએ (ઈ.સ. 1672 થી 1678 સુધી) ઘણીવાર મુઘલોને હંફાવ્યા. આમ, દક્ષિણમાં મરાઠા સામ્રાજ્ય મુઘલ સામ્રાજ્યના પ્રતિકાર થકી ઊભું થયું હતું.

બુંદેલાઓનો પ્રતિકાર :

ઔરંગઝેબની અસહિષ્ણુ નીતિની સામે છત્રસાલ નામના બુંદેલા રાજકુમારના નેતૃત્વ હેઠળ બુંદેલ ખંડમાં બળવો થયો. બુંદેલાઓ અને મુઘલ સત્તા વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલ્યા કરતો હતો. તેથી બુંદેલ રાજકુમારે શિવાજીની સિદ્ધિઓમાંથી પ્રેરણા લઈ પોતે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. બુંદેલખંડ અને માળવાની હિંદુ પ્રજાના અસંતોષનો લાભ લઈ તેણે બુંદેલખંડની આગેવાની લઈ બળવો કરીને પૂર્વ માળવામાં પોતાનું એક નાનકડું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

સતનામીઓનો પ્રતિકાર :

ઔરંગઝેબની નીતિઓની સામે ત્રીજો બળવો સતનામીઓનો થયો. સતનામી લોકો શાંતિમય ધાર્મિક જીવન ગાળતા. તેમના પર ત્રાસ ગુજારવામાં આવતા, તે સહન કરી શકતા નહિ અને તેઓ હથિયારો પોતાની પાસે રાખતાં. એક સતનામી અને એક મુઘલ સૈનિકના ઝગડામાંથી સતનામીઓએ બંડ પોકાર્યું. ઔરંગઝેબે આ શાંતિપ્રિય પ્રજા પર પોતાનું દમન ગુજારતાં આ લોકોએ હથિયાર ઉપાડી તેમનો પ્રતિકાર કર્યો.

મુઘલ યુગમાં ભારતની સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ

સામાજિક સ્થિતિ :

મુઘલ શાસન દરમિયાન ભારતીય સમાજ ત્રણ વર્ગોમાં વિભાજિત થયેલ જોવા મળતો હતો. ઉચ્ચ વર્ગમાં સમ્રાટ અને તેનાં કુટુંબીજનો, અમીરો-ઉમરાવો, સરદારો અને અધિકારીઓનો સમાવેશ થાય છે. ઉચ્ચ વર્ગનાં લોકો પ્રજાના પૈસે મોજ-મજા કરતા. કેટલાક સમ્રાટો, સામંતો, ઉમરાવો દાનશીલ અને સાહિત્યકલાના પ્રેમી હતા. તેઓનું જીવન સાદું, સંયમી અને કરકસર ભરેલું હતું. ગામના ચૌધરી, મુકાદમો અને નાના જમીનદારો સન્માનપૂર્વક જીવન જીવતા. નીચલા વર્ગના ખેડૂતો અને પરચૂરણ વ્યાપારીઓ, દૈનિક મજૂરી કરનારાઓ, ગુલામો, સેવકો વગેરેનો સમાવેશ સમાજના નિમ્ન વર્ગમાં થતો.

ખાન-પાન :

મુઘલ યુગ સમયે લોકો પોતાના ખોરાકમાં ચોખા, ઘઉં, જવ, દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, માખણ, શાકભાજી, અથાણું વગેરે લેતા. ઉચ્ચ વર્ગના લોકો જમ્યા પછી, ઋતુ અનુસાર મળતાં ફળો, સૂકોમેવો વગેરે પણ લેતા. આ સમયે પાન ખાવાનો રિવાજ હતો. બાદશાહોના ભોજનમાં વિવિધ વાનગીઓનો સમાવેશ થતો હતો. મદ્યપાન (શરાબપીવા)ની પણ પ્રથા હતી.

વસ્ત્રાલંકારો :

આ સમયે લોકો સામાન્ય રીતે સુતરાઉ અને હાથવણાંટનાં સાદાં વસ્ત્રો પહેરતાં. આ સમયે ધોતી અને બંડી મુખ્ય પહેરવેશ હતો. મધ્યમ વર્ગના લોકો ધોતી, અંગરખું અને પાઘડી પહેરતા, જ્યારે ઉમરાવો અને શાહી કુટુંબના સભ્યો રેશમી અને જરી ભરેલાં વસ્ત્રો પહેરતાં. હિંદુ સ્ત્રીઓ સાડી, ચણિયો, કબજો (બલાઉઝ) પહેરતી, જ્યારે મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ કુર્તો અને પાયજામો તથા દુપટ્ટાનો ઉપયોગ કરતી. ભરતકામવાળાં વસ્ત્રોની તે સમયે ફેશન હતી. અલંકારોમાં માળા, વાળી અને વીંટી પુરુષો પહેરતા, જ્યારે સ્ત્રીઓ ચોકી, ટીકો, દામણી, નથ, કર્ણફૂલ, વાળી, કુંડળ, માળા, કંઠહાર, બાજુબંધ, કડાં, કંકણ, પોંચી, વીંટી, કંદોરો, પાયલ, વીણિયું, અંગૂઠી વગેરે અલંકારો પહેરતી. ‘આઈ-ને-અકબરી’માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુલ 37 પ્રકારના અલંકારોનો ઉપયોગ થતો હોવાનો તેમાં ઉલ્લેખ છે. આ બધાં જ ઘરેણાં સોના, ચાંદી અને રત્નોનાં બનતાં.

મનોરંજનનાં સાધનો :

મુઘલ યુગના લોકોના મનોરંજનનાં સાધનોમાં શતરંજ, ચોપાટ, પત્તા, જાદુના ખેલ, કુસ્તી પોલો, બાજીગર, ઘોડાદોડ, પશુ-પંખીની હરીફાઈ, બળદ-ગાડા હરીફાઈ વગેરે રમતોનો સમાવેશ થતો. પતંગ ચગાવવાનો શોખ ત્યારે પણ જોવા મળતો. શાસકો પણ વિવિધ રમતો અને શિકારના શોખીન હતા. તેમનામાં જુગાર તથા વ્યભિચારનું દુર્વ્યસન વધારે હતું. શાસકોને બગીચા બનાવવાનો અને તેમાં હરવા-ફરવાનો શોખ હતો.

સ્ત્રીઓનું સ્થાન અને દરજ્જો :

આ સમયે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી હતી. તેઓ સન્માનને પાત્ર હતી. બંગાળ પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ થોડી ખરાબ હતી. સમાજમાં સતીપ્રથા, પડદાપ્રથા, ગુલામી, દાસી, દહેજ જેવા કુરિવાજોનો ભોગ આ સ્ત્રીઓ બનતી. દીકરીના જન્મસમયે કુટુંબમાં દુઃખની લાગણી ફેલાતી. ઘણાં બધાં દૂષણો હોવા છતાં આ સમયમાં કેટલીક વિદૂષી સ્ત્રીઓનાં નામનો ઉલ્લેખ કરી શકાય, જેમાં ગુલબદન બેગમ, નૂરજહાં, ચાંદબીબી, મુમતાઝ, જહાંઆરા, રોશનઆરા મુખ્ય હતી. સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, સ્થાન અને દરજ્જો ઊતરતી કક્ષાનો હતો. તેઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હતું. આમ છતાં તેઓ સામાજિક, ધાર્મિક મેળાઓમાં તથા તીર્થયાત્રાઓમાં ભાગ લઈ શકતી.

આર્થિક સ્થિતિ :

આ સમય દરમિયાન ફારસી ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકો અને પરદેશી મુસાફરોનાં લખાણો પરથી તત્કાલીન હિંદની આર્થિક સ્થિતિની જાણકારી મળે છે. ગુલબદન બેગમે લખેલ ‘હુમાયુનામા’ માં આર્થિક સ્થિતિનું સારું એવું વર્ણન છે. અબુલ ફઝલ કૃત ‘આઈને અકબરી’ જેવાં સમકાલીન લખાણોમાંથી પણ તે સમયની આર્થિક સ્થિતિની વિસ્તૃત જાણકારી મળે છે.

ખેતી અને પશુપાલન :

મુઘલ સમયમાં ઘઉં, કઠોળ, શાકભાજી, ફળફળાદી વગેરેની ખેતી થતી હતી. અકબરના સમયમાં ટોડરમલે જમીનની ઉપજ અને ફળદ્રુપતાને આધારે મહેસૂલ નક્કી કરી હતી. તે જહાંગીર અને શાહજહાંના સમય સુધી ચાલુ રહ્યું. સિંચાઈ માટે ખાસ ધ્યાન અપાતું. ખેતી સાથે પશુપાલનનો પણ વ્યવસાય વિકસ્યો હતો. કપાસ, તમાકુ, શેરડી જેવા રોકડિયા પાકો પણ લેવાતા.

ઉદ્યોગ, ધંધા અને વ્યાપાર-વાણિજ્ય

આ સમયે ઉદ્યોગોમાં સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ વગેરે વણાટકામના ઉદ્યોગો વધુ વિકસ્યા. ગુજરાતમાં પાટણ, નડિયાદ, અમદાવાદ, બુરહાનપુર (ખાનદેશ), જૌનપુર (ઉત્તરપ્રદેશ), બનારસ, બંગાળ, બિહાર વગેરે સ્થળો પર સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યોગ ખૂબ જ વિકસ્યો. આ સમયે “પાટણના પટોળા” ખૂબ જ પ્રખ્યાત હતાં. બંગાળમાં ઉત્તમ પ્રકારનું રેશમ થતું. ઉપરાંત લાહોર, આગ્રા, ગુજરાતનાં કેટલાંક સ્થળોએ પણ રેશમી કાપડ વણવામાં આવતું. રંગાટીકામના ઉદ્યોગો મોટા પ્રમાણમાં વિકસ્યા. સાથે-સાથે છાપકામની કલાઓ, શાલ અને સાદડીવણાટ અને વ્યવસાય, લાકડા તથા હાથીદાંતની વસ્તુઓ બનાવવાનો વ્યવસાય, સોના, ચાંદી, જર-ઝવેરાત, ધાતુ ગાળવાનો વ્યવસાય ખૂબ જ વિકસ્યા. ભારતીય કલા-કારીગરીના નમૂના દેશવિદેશમાં પ્રખ્યાત હતા. રાજ્ય તરફથી ઉત્પાદનને ખૂબ જ પ્રોત્સાહન અપાતું. આ બધા જ ઉદ્યોગો ખાનગી સાહસો દ્વારા ચાલતા. તેને પરિણામે નાના કારીગરો તથા વણકરોનું ખૂબ જ શોષણ થતું. તેમની સ્થિતિ દયાજનક હતી. અમલદારો તેમને સસ્તા ભાવે માલ વેચવાની ફરજ પાડતા. બીજી બાજું ધનિકો અને જમીનદારો તેમને સસ્તા ભાવે માલ વેચવાની ફરજ પાડતા. બીજી બાજું ધનિકો અને જમીનદારો તેમને તથા ખેડૂતોને નાણાંનું ધીરાણ કરતા અને વ્યાજ વસૂલ કરતા. તેમનું ભારે શોષણ થતું. ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી સર્જાયેલ અરાજકતાને પરિણામે ઉદ્યોગધંધા પડી ભાંગ્યા. નાદીરશાહ અને અહમદશાહે કરેલ લૂંટ પછી દિલ્હી જેવાં નગરોની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ થઈ.

મુઘલ સમય દરમિયાન જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓના ભાવ ખૂબ જ નીચા હતા. પરિણામે લોકો ભરપેટ ભોજન કરી શકતા. શાકભાજી, મસાલા, માંસ, દૂધ સસ્તાં મળતાં. ભારતનો વ્યાપાર યુરોપના અને પશ્ચિમ એશિયાના દેશો સાથે જોડાયેલો હતો. ભારત સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, પીપર, ગળી, મરી-મસાલા (તેજાના), અફીણ, ખાંડ, રેશમ, ધાતુઓ, મીઠું, લાખ, તેમજ વિવિધ ઔષધની નિકાસ જ કરતું હતું. જ્યારે શરાબ, અરબી ઘોડા, હાથીદાંત, અત્તરો, ગુલામો આયાત કરતું. વહાણો

અને હાંથીદાંતમાંથી બનાવેલ વસ્તુઓની નિકાસ કરવામાં આવતી. ઢાકાની મલમલની તો ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાંસ, પોર્ટુગલ વગેરે દેશોમાં ભારે માંગ રહેતી. કાશ્મીર અને લાહોરમાંથી શાલ અને સાદડીની નિકાસ થતી. ગુજરાતનાં સુરત, ભરૂચ અને ખંભાતનાં બંદરો આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતાં હતાં. કાલિકટ, ગોવા, મદ્રાસ, કોલકાતા, કોચીન વગેરે ભારતનાં અન્ય સમૃદ્ધ બંદરો હતાં. સુરત વ્યાપારનું ધમધમતું કેન્દ્ર હતું. આગ્રા અને ફતેહપુર સિકી, લંડન કરતાં પણ મોટાં અને વધુ વસ્તીવાળાં શહેરો હતાં. અમદાવાદ પણ વ્યાપાર-ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ તત્કાલીન હિંદનું એક અત્યંત મહત્વનું નગર હતું.

એ સમયે ભારતમાં વ્યાપાર-ઉદ્યોગના વિકાસ માટે અગત્યનાં શહેરો સાથે જોડાયેલા ધોરીમાર્ગો પણ બાંધવામાં આવ્યા. આગ્રાથી ગ્વાલિયર, અમદાવાદથી સુરત અને પેશાવરથી બંગાળ સુધીનો રાજમાર્ગ હતો. રસ્તાઓની બંને બાજુ વૃક્ષો ઉછેરીને તેની હારમાળા કરવામાં આવતી. મુખ્ય વ્યાપારીમથકોની નજીકમાં ધર્મશાળાઓ પણ બાંધવામાં આવતી. આમ, આર્થિક દૃષ્ટિએ આ યુગમાં ભારતની સ્થિતિ ઉચ્ચ કક્ષાની ગણાવી શકાય. યુરોપિયન પ્રવાસી ટ્રેવેનયિરે આ સમયની આર્થિક સ્થિતિની ભારે પ્રસંશા કરી છે.

ધાર્મિક સ્થિતિ :

મુઘલયુગ દરમિયાન ઔરંગઝેબને બાદ કરતા બધા જ શાસકોની ધાર્મિકનીતિ સહિષ્ણુ હતી. ભારતમાં મુઘલ શાસનની શરૂઆતમાં બાબર અને હુમાયુએ બંનેનો સમય એ યુદ્ધોમાં જ પસાર થયો હતો. તેથી તેઓ સત્તા સ્થિર કરવામાં જ રહ્યા હોય ધાર્મિકક્ષેત્રે કોઈ ખાસ કાર્ય કરી શક્યા ન હતા. છતાં પણ તેઓની ધાર્મિકનીતિ સહિષ્ણુ હતી. ધાર્મિકનીતિ અને ઉદાર ઈસ્લામી શાસનનો પાયો એ સૂરવંશી શેરશાહે નાંખ્યો, જેનો મુઘલ બાદશાહ અકબરે પૂર્ણપણે વિકાસ કર્યો. તેણે સર્વધર્મ સમભાવને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેણે પોતાના સમયમાં લેવાતો જજિયાવેરો નાબૂદ કરાવ્યો. ઉપરાંત સિકીનાં ઈબાદખાનામાં બધા જ ધર્મના આગેવાન પંડિતોને બોલાવી ચર્ચા કરી બધા ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો. પોતાના સમયમાં એક રાજા અને એક ધર્મની વાત કરી, બધા ધર્મોનાં સારાં તત્ત્વો લઈને અકબરે ‘દીનેઈલાહી’ ફિરકાની સ્થાપના કરી.

જહાંગીરના સમયમાં પણ આવી જ ઉદારનીતિ ચાલુ રહી. આગળ જતાં શાહજહાંના સમયમાં અસહિષ્ણુ ધાર્મિકનીતિની શરૂઆત થઈ. અંતે ઔરંગઝેબના સમયમાં તેની પરાકાષ્ટા થઈ. છતાં પણ સામાન્ય પ્રજામાં અને વ્યવહારમાં હિન્દુ અને મુસ્લિમ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિમાં સમન્વય નોંધપાત્ર રીતે પ્રગતિ પામ્યો. ધર્મની બાબતમાં સમ્રાટો કરતાં પણ સંતોની અસર વધુ થઈ હોવાનું જણાય છે.

મુઘલ યુગની શાસનવ્યવસ્થા

કેન્દ્રિય શાસન	(1) વકીલ (2) દીવાન (3) મીરબખ્શી (4) મુહતસીબ (5) ખાન-એ-સામાન (6) સદ્-ઉશ-સદ્ (7) દારોગા-એ-ડાક્યૌકી (8) મીર-એ-આતશ (9) દારોગા
પ્રાંતીય શાસન	(1) સુબેદાર (2) દીવાન (3) બખ્શી (4) હોડવાપ (5) સદ્ (6) હાજી
સરકાર (જિલ્લો)	(1) ફૌજદાર (2) આમિલ (3) બિતિકચી (4) ફોતેદાર (5) હાજી
પરગણા	(1) શિકદાર (2) કામી (3) આમિલ (4) ફૌતદાર (5) કાનૂનગો (6) પટવારી (7) મુકાદમ
ગ્રામીણ	(1) કાનૂનગો (2) ચૌધરી (3) ખુત

મુઘલયુગનું શાસનતંત્ર આપખુદ રાજાશાહી પ્રમાણે ગોઠવાયેલ હતું. બાદશાહ (સમ્રાટ) રાજ્યનો સર્વોચ્ચ સત્તાધીશ વહીવટીય, લશ્કરી, ધારાકીય, ન્યાયકીય બાબતોનો વડો હતો. તે લશ્કરનો પણ અધિકારી હતો. તેના શબ્દો એ જ કાયદો અને તેનો નિર્ણય એજ હુકમ અને ન્યાય ગણાતા. બાદશાહને મદદ કરવા માટે તેનું પ્રધાનમંડળ જેવું તંત્ર રહેતું. મુઘલ શાસકો અમર્યાદિત અને નિરંકુશ સત્તા ભોગવતા હતા. સામાન્યતઃ ‘કુરાને શરીફ’ અને હદિસના કાયદાઓને માન આપતા હતા. મુઘલ

બાદશાહોની ન્યાયપ્રિયતા પ્રખ્યાત હતી. તેઓએ પોતાના સામ્રાજ્યનો વહીવટ કરવા માટે વિભાગો પાડ્યા. તેના શાસનતંત્રની આજના ભારતીય શાસનતંત્રમાં પણ અસર જણાય છે. કેન્દ્રનાં ખાતાઓ અને તેના વડાઓનો ઉપરી સમ્રાટ હતો. વઝીર અથવા દીવાન, ખાને સામાન, મીર બક્ષી, સદ્ર-ઉસ-સદુર, કાઝી ઉલ કઝાત, મુહતાસીબ, મીર આતીસ અને દરોગા તોપખાના જેવાં ખાતાં અને અધિકારીઓ કેન્દ્રમાં રહેતા. સામ્રાજ્યમાં 21 જેટલા પ્રાંતો હતા. આ પ્રાંતોના વડાને સૂબેદાર અથવા નાઝીમ તરીકે ઓળખવામાં આવતા. આ નાઝીમ કેન્દ્રની માફક પોતાની સત્તાની નીચે કેટલાક અમલદારો રાખતો હતો. પ્રાંતથી નાનું એકમ સરકાર (જિલ્લા જેવું સ્થાન), તે પછી પરગણા (તાલુકા જેવું સ્થાન) અને અંતે ગ્રામ એ વહીવટનું છેલ્લું એકમ હતું. લશ્કરી શાસનવ્યવસ્થા પણ મહત્વની હતી. જેના પર સમગ્ર રાજ્ય આધારિત રહેતું. અકબરનાં લશ્કરમાં મનસબદારી પ્રથા અપનાવવામાં આવી હતી.

મુઘલયુગ દરમિયાન સાંસ્કૃતિક વારસો

શિક્ષણ અને સાહિત્ય :

મુઘલયુગમાં રાજ્ય સંચાલિત શિક્ષણ-સંસ્થાઓ ન હતી, છતાં પણ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ જેવી વ્યવસ્થા હતી. મસ્જિદો અને ધર્મશાળાઓ સંતો અને વિદ્વાનોને મળતી ભેટ સોગાદોમાંથી આવી શિક્ષણની સંસ્થાઓ ચાલતી. મોટે ભાગે દરેક મસ્જિદમાં મદ્રેસા કે નિશાળ રહેતી હતી. હિન્દુઓ માટેની શિક્ષણવ્યવસ્થા બ્રાહ્મણ શિક્ષકો દ્વારા કરવામાં આવતી. બાબરના મંત્રી અકબર અલી જણાવે છે કે, “જાહેર બાંધકામની ફરજોમાં એક ફરજ કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપવાની પણ હતી.” હુમાયુએ દિલ્હીમાં મદ્રેસાની સ્થાપના કરી હતી. એણે એક પુસ્તકાલય પણ બંધાવ્યું હતું. અકબરના સમયે શિક્ષણની વ્યવસ્થામાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઈ. જહાંગીરે તો એવો કાયદો કર્યો હતો કે, બિનવારસ વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે તો તેની બધી જ મિલકત શાળા બાંધવામાં વાપરવી. શાહજહાંએ તો દિલ્હીમાં દારૂલબકા નામની કોલેજની સ્થાપના કરી. ફતેહપુરસિક્કી, જૈનપુર, આગ્રા, લાહોર, બનારસ, અંબાલા, થાણેશ્વર અને કાશ્મીર આ સમયનાં સંસ્કાર અને શિક્ષણનાં ધામો હતાં. આ વિદ્યાકેન્દ્રોમાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ઇતિહાસ, પિંગળ (કાવ્યશાસ્ત્ર) વગેરે વિષયો શીખવવામાં આવતા. મોટાભાગે ઉચ્ચ વર્ગના લોકો અને અમલદાર વર્ગના લોકો જ આવું શિક્ષણ મેળવતા. આ સમયે સ્ત્રીઓ માટે પણ અમુક અંશે શિક્ષણની વ્યવસ્થા હતી. જેમાં રાજકુટુંબ અને ઉમરાવકુટુંબની સ્ત્રીઓનો ખાનગી શિક્ષકો દ્વારા અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. ગુલબદન બેગમ, સલિમા સુલતાના, નૂરજહાં, મુમતાઝ મહલ, જહાંગીર, રોશનઆરા અને જેબુન્નિસા જેવી સ્ત્રીઓએ આ સમયે ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.

શિક્ષણની જેમ જ મુઘલ શાસકો પણ સાહિત્યના શોખીન હતા. સાહિત્યને આ યુગ દરમિયાન નોંધપાત્ર ઉત્તેજન મળ્યું. ફારસી રાજ્યની ભાષા હોઈ તેને ખાસ ઉત્તેજન મળ્યું. ઉપરાંત હિંદી અને ઉર્દૂનો પણ આ વિકાસયુગ ગણાય છે. મુઘલયુગનો સૌથી નોંધપાત્ર ફાળો ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ગણવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનના સાહિત્યનો આ સુવર્ણયુગ ગણાય તેવો હતો. તત્કાલીન હિંદમાં ઈન્ડો-પર્શિયન ભાષામાં લખનાર એક આખી પેઢી તૈયાર થઈ, જેમાં અબુલ ફઝલ, અબ્દુલમી લાહોરી, મહંમદ વારીસ, ચંદ્રભાણ, મહંમદ સાલીહ વગેરે મુખ્ય છે. કલીમ નામના કવિને શાહજહાંએ રાજકવિ તરીકે અપનાવ્યો હતો. સુપ્રસિદ્ધ કવિ ગિલાનીએ જહાંગીરના દરબારને શોભાવ્યો હતો. ગદ્ય સાહિત્યની શાહફતેહ કાંગડા અને ચારચમન નામના વિદ્વાનોએ પ્રગતિ કરી હતી. વૈદિક, ખગોળ, ગણિત વગેરે શાસ્ત્રોનો પણ વિકાસ થયો હતો. આ સમયમાં જ ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા, યોગ વશિષ્ઠ, અથર્વવેદ, રામાયણ, મહાભારત, લીલાવતીનું અંકગણિત વગેરે સંસ્કૃત ભાષાના મૂલ્યવાન ગ્રંથોનો ફારસીમાં અનુવાદ થયો. રાજકુમાર દારાશિકોહ પોતે વિદ્વાન અને ફિલસૂફ હતો. વઝીરખાન નાડી તપાસીને સારવાર કરવામાં કુશળ હતો. ચિંતામણિ અને ગ્વાલિયરના સુંદરદાસ જેવા હિંદી ભાષાના મહાન કવિઓ હતા. ‘સિંહાસન બત્રીસી’, ‘સુંદર શુંગાર’, ‘છંદવિચાર’, ‘કાવ્ય-વિવેચક’, ‘કવિ કુલકલ્તરુ’ અને ‘કાવ્યપ્રકાશ’ જેવાં પુસ્તકો આ સમયમાં રચાયાં. ચિંતામણિ નામના વિખ્યાત કવિએ વ્રજ ભાષાની સુમધુર શૈલી પ્રયોજી હતી.

અબુલ ફઝલે ‘આઈને અકબરી’ અને ‘અકબરનામા’ જેવા ઇતિહાસના ગ્રંથો લખ્યા. તેનો ભાઈ ફૈઝી સંસ્કૃત ભાષાનો સારો અભ્યાસી હતો. જ્યારે હિંદી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ કવિ સુરદાસ પણ આ સમયમાં થઈ ગયા. મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, તુલસીદાસ આ સમયગાળામાં થઈ ગયા. ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વધારતું સાહિત્ય પણ આ સમયે જ રચાયું.

કલા-સ્થાપત્યના ક્ષેત્રે સિદ્ધિઓ :

મુઘલયુગ દરમિયાન કલા અને સ્થાપત્યનો મોટા પાયા પર વિકાસ થયો. મુઘલ શાસકો દ્વારા કલા અને સ્થાપત્યના વિકાસને પ્રોત્સાહન મળ્યું. ઇસ્લામમાં શિલ્પને માટે પ્રતિબંધ હોય તેથી તેની પ્રગતિ થઈ ન હતી. છતાં પણ ચિત્રકલા અને સંગીતકલાની સારી એવી પ્રગતિ થઈ. મુઘલ સમ્રાટોએ ચિત્રકલાને ‘રાજ્યાશ્રય’ આપેલો, તેથી મુઘલ શૈલીની ચિત્રકલા ખૂબ જ વિકસી. બાબર પોતે જ ચિત્રકલાનો ચાહક હતો. હુમાયુ પોતાની સાથે અબ્દુલ સમદ અને સૈયદ અલી જેવા ઈરાની ચિત્રકારોને લાવ્યો. જે અકબરના દરબારમાં રહેતા. અકબરના દરબારી ચિત્રશાળામાં 13 હિંદુ ચિત્રકારો અને 4 વિદેશી ચિત્રકારો હતા. તેમણે ઝફરનામા, કાલિયા દમન અને રામાયણનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. જહાંગીર અને શાહજહાં પણ ચિત્રકલાના શોખીન હતા. મુઘલ સમયમાં ચિત્રકારોએ જે ચિત્રો દોર્યા તેમાં પ્રાકૃતિક દ્રશ્ય, પશુ-પંખી, ખજૂરીનાં વૃક્ષો, પુષ્પો, સુંદર સ્ત્રીઓ, વિહાર કરવા જતી સુંદર સ્ત્રીઓ વગેરેનાં ચિત્રોનો મુખ્યત્વે સમાવેશ થતો. શાહજહાદા દારાશિકોહ અને મુઆઝમ પણ ઉચ્ચ કોટિના ચિત્રકારો હતા. ‘રાજસ્થાની’ અને ‘કાંગડા’ જેવી ચિત્રશૈલી આ સમયે ખૂબ વિકસી.

મુઘલ શાસકોના સમયમાં બાબરને મધુર ગીતો ગાવાનો અને ગીતો રચવાનો ભારે શોખ હતો. હુમાયુ દર સોમવારે અને બુધવારે સંગીતના જલસા ગોઠવતો. હુમાયુના સમયમાં બૈજુબાવરા અને અકબરના સમયમાં તાનસેન જેવા પ્રખર સંગીતકારો થઈ ગયા. અકબરના દરબારમાં 36 જેટલા સંગીતકારોને રાજ્યાશ્રય આપવામાં આવ્યો. જહાંગીરના સમયમાં ક્વાલી, દુમરી, ગઝલ વગેરેનો વિકાસ થયો. શાહજહાં ધૃપદ રાગનો શોખીન હતો. ઔરંગઝેબે સંગીત પર પ્રતિબંધ મૂકેલો, પરંતુ તેના મૃત્યુ પછી સંગીતના સૂરો શરૂ થઈ ગયા હતા.

સ્થાપત્ય કલા :

મુઘલ યુગમાં સ્થાપત્યકલાનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયો. સ્થાપત્યકલાના ક્ષેત્રે આ સમયે સુવર્ણકાળ સર્જાયો. ઔરંગઝેબના સમયમાં બાંધકામો પ્રમાણમાં ઓછાં થયાં. અકબર અને શાહજહાં બાંધકામના શોખીન હતા. તેમાં શાહજહાં તો ભારતને માટે - ‘ઓક્ટેવિયસ સિઝર’ હતો એમ કહેવાય છે. આ યુગનાં બાંધકામોનું સ્થાપત્ય જોતાં તે યુગની સમૃદ્ધિ અને જાહોજલાલીની નક્કર સાબિતી મળી રહે છે. આજે પણ જુમ્મા મસ્જિદ (દિલ્હી), આગ્રાનો કિલ્લો અને તાજમહાલ, ફતેહપુરસિક્રીનો બુલંદ દરવાજો જેવા ભારત અને વિદેશોમાંથી લાખો લોકો આવે છે. તત્કાલીન ભારતની સ્થાપત્ય સમૃદ્ધિનાં દર્શન કરતાં તેઓ થાકતા નથી. સર જોન માર્શલના મતાનુસાર કલાસ્થાપત્યમાં અકબરના સમય સુધી ઈરાની અસર વધુ હતી. પરંતુ પછી તેનું સંપૂર્ણપણે ભારતીયકરણ થયું હતું. તેમનો બાહ્ય દેખાવ મુસ્લિમ હોય પરંતુ ઈમારતોની અંદરના ભાગમાં હિંદુ શૈલીની અસર વધુ દેખાય છે. ઇસ્લામ મૂર્તિઓના ઘડતરની વિરુદ્ધ હોઈ તેમાં મૂર્તિવિધાનને બદલે કોતરકામ, વેલો, ફૂલબુટ્ટા અને ભૂમિતિની ડિઝાઇનો જોવા મળે છે.

ભારત જીત્યા બાદ આગ્રામાં પોતાની નવી રાજધાની બાંધવા માટે બાબરે પ્રખ્યાત આલ્બેનિયન સ્થપતિ સીનાનના વિદ્યાર્થીઓને બોલાવ્યા. બાબરે પોતાની ઈમારતોમાં ભારતીય કલાકારોને પણ કામે લગાડ્યા. તેના સમયની માત્ર ત્રણ ઈમારતો પાણીપતમાં આવેલ કાબુલી મસ્જિદ, સંભલમાં આવેલ જુમ્મા મસ્જિદ અને આગ્રામાં આવેલ મસ્જિદ સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે. હુમાયુના સમયે દિનપનાહ નામે કિલ્લો, એક રાજમહેલ, અને એક મસ્જિદ ફતેહાબાદમાં બાંધવામાં આવેલ છે.

આગ્રાનો કિલ્લો

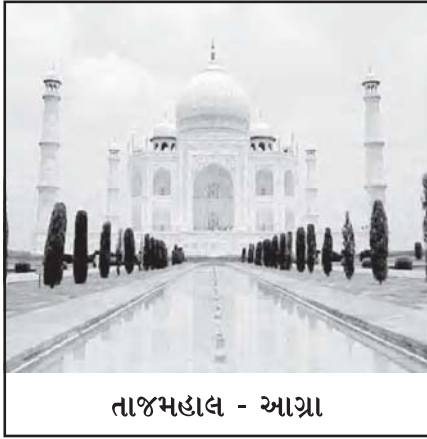
દીવાનેઆમ - આગ્રા

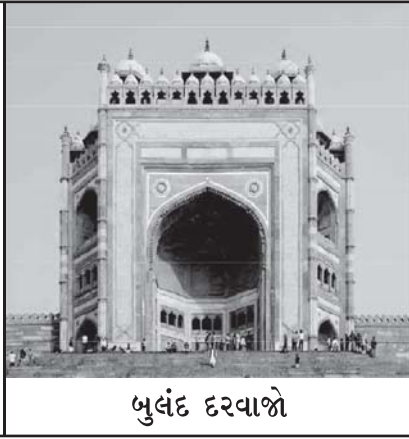
લાલ કિલ્લો - દિલ્હી

જે ઈરાની શૈલીની સુંદર ઈમારતો છે. અકબરના સમયે બાંધવામાં આવેલ હુમાયુનો મકબરો, આગ્રાનો કિલ્લો, ફતેહપુરસિક્રીમાં આવેલ જુમ્મા મસ્જિદ, નગીના મસ્જિદ, શેખ સલીમ ચિશ્તિની કબર, બીરબલ, બીબી મરિયમ અને જોધાબાઈનો મહેલ, બુલંદ દરવાજો જે હિંદમાં સૌથી વધુ મોટો દરવાજો છે, તે સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ ગણાય છે. દીવાનેઆમ અને દીવાનેખાસ, પંચમહલ વગેરે અનેક ઈમારતોનું નિર્માણ અકબરે કરાવ્યું. જહાંગીરને ઈમારતો બાંધવાનો શોખ ન હતો. પરંતુ અકબરનો મકબરો (સિકંદરા) તેણે બંધાવ્યો, જે સંપૂર્ણ રીતે આરસનો બનેલો છે. શાહજહાંના સમયમાં બંધાયેલ ઈમારતોમાં દિલ્હી, આગ્રા, લાહોર, કાબુલ, કંદહાર, કશ્મીર, અમદાવાદ વગેરે શહેરોમાં તેની ઈમારતો આજે પણ હયાત છે. તેણે આગ્રામાં બંધાવેલ બેગમ મુમતાઝ મહલ તરફના પ્રેમના પ્રતીકરૂપ ‘તાજમહાલ’ વિવેચકમાં “સંગેમરમરમાં કંડારેલ પ્રેમકાવ્ય” ના ઉપનામથી પ્રખ્યાત છે.

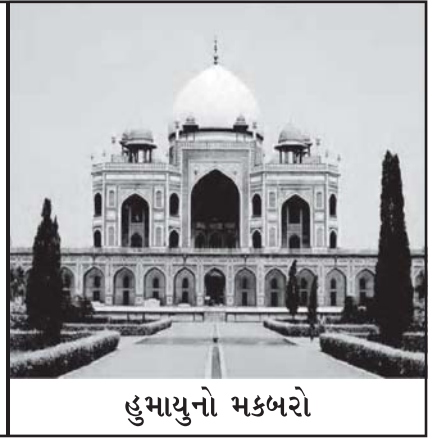
ઉસ્તાદ ઈશા નામના કલાકારે તાજમહાલ બાંધ્યો. તે ઉપરાંત શાહજહાંએ દિલ્હી પાસે ‘શાહજહાંનાબાદ’ નામના નગરનો પાયો નાખ્યો. તે આજે લાલ કિલ્લા વિસ્તારના નામે ઓળખાય છે. દિલ્હીમાં જુમ્મા મસ્જિદ અને લાલ કિલ્લામાં દીવાનેઆમ અને દીવાનેખાસ બંધાવ્યા. આગ્રામાં મોતી મસ્જિદ ઉપરાંત તેણે ‘મયૂરાસન’ (તપ્ત-એ-તાઉસ) નામનું સિંહાસન તૈયાર કરાવ્યું. મુઘલકાળની આ ઈમારતો માટે વિદ્વાનો લખે છે કે, “પરીની જેમ શોભતી તેની ઈમારતો, મુઘલોની

તાજમહાલ - આગ્રા

બુલંદ દરવાજો

હુમાયુનો મકબરો

જાહોજલાલી દબદબાની પરાકાષ્ટાનું સૂચન કરે છે.” ઔરંગઝેબે બીબીનો મકબરો બંધાવ્યો. મુઘલ બાદશાહો બાંધકામના ભારે શોખીન હતા, તેની પ્રતીતિ આજે પણ થાય છે. હિંદુ, મુસ્લિમ સ્થાપત્યકલા-શૈલીના સુભગ સમન્વય રૂપ આ મુઘલ સ્થાપત્ય એટલે કલાક્ષેત્રે ભારતીય સંસ્કૃતિને મળેલો એક યાદગાર વારસો.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ :

મુઘલ શાસકોમાંનો હુમાયુ ખગોળ, જ્યોતિષ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસી હતો. દિલ્હીમાં તેણે વેદશાળાની ઈમારત બાંધવાની શરૂઆત કરી. સાતગ્રહોના ગુણધર્મ પ્રમાણે તેણે સાત દીવાનખાનાં બનાવ્યાં હતાં. દિવસના ગ્રહ પ્રમાણે જ તેમની મુલાકાત લેતો. આ સમયે લોહું, પિત્તળ, કાંસું, ચાંદી ઢાળીને ધાતુની વસ્તુ બનાવવાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો હતો. રૂ (કોટન - કપાસ)માંથી સુતરાઉ કાપડ બનાવવાનું અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં શરૂ થયું. કપડાં પર છાપકામ (ભરતકામ) અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી કપડાંને રંગવાનું ઉમદા કામ થતું. અકબરના સમયમાં શસ્ત્રોના સંશોધન માટે એક પ્રયોગશાળા સ્થપાઈ હતી. બંદૂકનું ઉત્પાદન અકબરના સમયથી થવા લાગ્યું. માહુન નામની બંદૂક, કાતર, તલવાર અને અન્ય શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન પણ ત્યારથી જ થવા લાગ્યું. આમ, મુઘલ સામ્રાજ્ય લશ્કર પર આધારિત હોઈ અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું પણ ભારતમાં આગમન શરૂ થયેલ હોઈ તત્કાલીન ભારતમાં ઉદ્યોગ-ધંધા, વૈદ્યકીય સારવાર અને શસ્ત્ર-સરંજામનાં ઉત્પાદનક્ષેત્રે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો પ્રારંભ થયો.

મુઘલયુગનું મહત્ત્વ અને પ્રદાન (વારસો) :

ભારતીય ઇતિહાસમાં મુઘલ યુગના શાસકોએ કેટલીક મહત્ત્વની સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી. બાબરના આ વારસદારોએ ભારતમાં જ રહીને તથા ભારતની ધનસંપત્તિનો ઉપયોગ કરીને ભારતને સમૃદ્ધ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બાબર અને બહાદુરશાહ સિવાયના બધા જ બાદશાહોની કબરો ભારતમાં આવેલ છે. અકબર જેવા શાસકે જમીનની માપણી કરાવી,

કેટલીક મોટી નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી ખેતીવાડીનાં ઉત્તેજન માટે પગલાં ભર્યાં. ભારતનાં બંદરોનો વિકાસ કરવા માટે પણ તેમણે પગલાં ભર્યાં. ભારતીય શાસનતંત્રની વ્યવસ્થામાં રાજ્યની ધર્મનીતિ અનુસાર ખાતાઓની વહેંચણી કરી. અમલદારોના હોદ્દાઓ, કરવેરાના નિયમો, ગ્રામ્ય અને તાલુકા કક્ષાના હોદ્દેદારોના નામકરણ આજપર્યંત ચાલુ છે. ભાષાસાહિત્ય અને તે દ્વારા ભારતીય સમાજમાં સાહિત્યનો વિકાસ થયો. સૌથી અગત્યનું પ્રદાન ફારસી અને હિંદી જુબાન (હિંદી) બંનેનું મિલન થતાં એક નવી ઉર્દૂ ભાષા-સાહિત્યનો વિકાસ થયો. તાનસેન જેવા સંગીતકારે સંગીતના નવા સૂરો આપ્યા. ખોરાક, પોશાક, અલંકારો, રહેણીકરણી તથા સંસ્કૃતિમાં પણ હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રજા દ્વારા સમન્વય સાધવામાં આવ્યો. પરિણામે આર્થિક દૃષ્ટિએ, ભારત ખૂબ જ સુખી અને સમૃદ્ધ બન્યું. તેથી વિદેશી પ્રજાઓએ ભારત પર કઈ રીતે પોતાની સત્તાઓ જમાવવા પ્રયાસો હાથ ધર્યાં, તે હવે પછી જોઈશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

- (1) બાબરની કારકિર્દી જણાવી તેની સિદ્ધિનું મૂલ્યાંકન કરો.
- (2) શેરશાહની સિદ્ધિઓ વર્ણવો.
- (3) અકબરના વિજયોનું વર્ણન કરો.
- (4) શાહજહાંના સમયે તેણે કરેલાં બાંધકામ જણાવો.
- (5) મુઘલયુગની સામાજિક સ્થિતિનું આલેખન કરો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) હુમાયુની નિષ્ફળતાનાં કારણો આપો.
- (2) ફરીદખાંને 'શેરખાનનો' ઇલકાબ કોણે આપ્યો?
- (3) અકબરની ધાર્મિકનીતિ ટૂંકમાં જણાવો.
- (4) અકબરની રાજનીતિની સફળતાનાં બે કારણો દર્શાવો.
- (5) શાહજહાંનાબાદ કોણે વસાવ્યું? આજે તે કયા નામે ઓળખાય છે?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) પાણીપતનું પ્રથમ યુદ્ધ ક્યારે થયું ?
 (A) ઈ.સ. 1526 (B) ઈ.સ. 1540 (C) ઈ.સ. 1542 (D) ઈ.સ. 1567
- (2) અકબરનો જન્મ ક્યાં થયો હતો ?
 (A) અમરકોટ (B) તહેરાન (C) દિલ્હી (D) આગ્રા
- (3) જહાંગીરની બેગમ નૂરજહાંનું મૂળ નામ શું હતું ?
 (A) જેબૂન્નિસા (B) મહેરૂન્નિસા (C) જહાંઆરા (D) આલમઆરા
- (4) શાહજહાંએ પોતાની બેગમની યાદમાં કઈ ઈમારત બંધાવી ?
 (A) જુમ્મા મસ્જિદ (B) લાલ કિલ્લો (C) તાજમહાલ (D) કુતુબમિનાર
- (5) ઔરંગઝેબે તેની બેગમનો મકબરો ક્યાં બંધાવ્યો ?
 (A) ઔરંગાબાદ (B) જૌનપુર (C) આગ્રા (D) ફતેહપુરસિક્રી

